

Under hammermerket

Hvordan utvikler norsk
arbeiderbevegelse en retorisk
instruksjonslitteratur på 1930-tallet?

17/4/2013

Tor Bang

Under hammermerket

Illustrasjon side 3:

Hele Folket i Arbeide! Det norske Arbeiderpartis valgplakat fra 1933. Erling Nielsen.

Illustrasjon side 4:

Førti tusen mennesker var samlet til valgmøte på Youngstorvet i Oslo foran stortingsvalget i 1936. Over tre etasjer på Folketeaterbygningen henger foruten hammermerket, portretter av partiformann Oscar Torp og statsminister Johan Nygaardsvold. Et fly kretset over møtet og tegnet "Stem DNA" med ildskrift. Det var opptreden av tramgjenger, ungdomskortesjer og motorsykler, og av revyartistene Lalla Carlsen og Einar Rose.

Begge illustrasjoner er gjengitt med tillatelse av Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Oslo.

©Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Oslo

UNDER HAMMERMERKET

HVORDAN UTVIKLER NORSK ARBEIDERBEVEGELSE EN RETORISK
INSTRUKSJONSLITTERATUR PÅ 1930-TALLET?

TOR BANG
INSTITUTT FOR INFORMASJONS- OG MEDIEVITENSKAP
DET SAMFUNNSVITENSKAPELIGE FAKULTET, UNIVERSITETET I BERGEN

INSTITUTT FOR KOMMUNIKASJON, KULTUR OG SPRÅK
HANDELSHØYSKOLEN BI

Avhandling for graden philophae doctor (PhD) ved Det samfunnsvitenskapelige fakultet,
Universitetet i Bergen

Under hammermerket

Abstract

Under the Hammer Flag:

The Norwegian labor movement's development of rhetorical literature in the 1930s.

This thesis has six chapters:

Chapter 1 is an analysis of two contextual issues that define *Arbeiderpartiets*, The Norwegian Labor Party's, pre-1933 rhetorical framework. The first issue deals with educating the working class in general, especially the labor movement's elected officials. Unions and local party chapters raised funds to establish socialist evening schools where among other subjects students were taught applied rhetoric and agitation. The second issue concerns the 1920s revolutionary core of The Norwegian Labor Party. In the early 1930s the party shed its revolutionary rhetoric and developed a pragmatic political and rhetorical platform, suitable for a parliamentary system. In this way, the party sought to include voter cohorts outside the industrial working class, its original key membership.

Chapter 2 deals with the "crowd" or "masses," the latter a metaphor coined by late 19th century sociologists. The term and phenomenon drew from Darwinism, the "new science psychology" and its related fields: "social psychology," "proletarian psychology" and "working class psychology." Labor party strategists feared crowd behavior and crowd attitudes. Most private citizens were not interested in political issues and might be likely it was feared they could come to support extreme right wing parties who also claimed the working class for themselves. In popular culture, as well as in the political discourse of the times, "mass" was mistakenly, but often synonymously used with "working class," or at least the low end of the socio-economic hierarchy. Spanish José Ortega y Gasset claimed that the term potentially included members from all walks of life.

Most period historians study links between propaganda as used in the USSR and Nazi Germany and the smaller scale political propaganda used in Scandinavia. This study also focuses on the American sources of political propaganda. Towards the end of World War I, White House officials developed a comprehensive propaganda campaign to rally popular support for U.S. intervention on behalf of the Allies. I therefore analyze relevant American propaganda practices, in Chapter 3.

Chapter 4's main focus is on psychology applied in academic works that influence the contemporary political discourse. Three German language works, each quite different, triggered interest in the European political communities. De Man's critique of Marxists, not Marx or socialism, and Hetzer's heartbreaking reports from Viennese working quarters raised interest in the labor movement, as did Alf Ahlberg's

Under hammermerket

denotative adoption of Werner Sombart's sarcastic account of the phenomenon he called "proletarian socialism."

The two last chapters, 5 and 6, focus on handbooks and articles written by key labor movement officials to help refine persuasive power through speaker eloquence and rhetorical delivery. The terms "agitation" and "propaganda" are crucial. The 1930s labor movement rhetoric began with "agitation": factual and informative argumentation for party politics. Officials worried, rightfully so, that agitators were preaching into thin air, as the general electoral public was disinterested in politics. To catch their attention, enter propaganda, with German-inspired slogans, one-liners and entertainment-style rallies that stirred audience emotions and persuaded the electorate to cast their votes for The Norwegian Labor Party.

Noen av mine gode hjelpere

Tusen takk, Brynjulf Tellefsen og Tor J. Larsen ved Handelshøyskolen BI for at jeg fikk tid, penger og lov til å legge ut på denne reisen. Takk, Berit von der Lippe. Du skulle ha permisjon og lot meg få undervise på Norges Markedshøyskole høsten 1997, der jeg klarte å klare meg fast. Du viste meg siden inn i retorikkens hage. Takk, kollega Jo Bech-Karlsen som hjalp meg med min første bokutgivelse i 2003. Etter det forstod jeg at det går an å komme i mål med store arbeider. Takk også, Maria Isaksson, som gjennom Nordkommseminarer har latt meg bli kjent med danske og svenske forskerkolleger og som jeg kan spørre om råd, og Mona K. Solvoll, som har undervist i mitt fravær. Tusen takk, Tore Abrahamsen, som lot meg låne BIs kontor ved University of California, Berkeley. Og til mine gode og kloke kolleger ved Institutt for kommunikasjon, kultur og språk, og ellers på Handelshøyskolen BI.

Takk også, Haakon Lie (1905–2009), min selskapssyke nabo med ulåst ytterdør, for alt du fortalte meg om Arbeiderpartiet, arbeiderbevegelsen, AOF og skolevirksomhet, og om *Agitasjon og propaganda*. Du var det eldste mennesket jeg noensinne hadde møtt. Jeg hadde aldri trodd at jeg skulle komme til å diskutere politikk med en hundreogtreåring. Takk, Truls Gerhardsen, for at jeg fikk låne samtlige utgaver av din fars bok *Tillitsmannen*.

Tom Kalberg i Gyldendal Norsk Forlag. Du hjalp meg med å finne bokanmeldelser fra 1934. Henriette Kahn og min venn Vera Komissar ved Det jødiske museet i Trondheim lånte meg velordnete årganger av *Völkischer Beobachter* og *DerStürmer*. Takk for at jeg fikk spre meg utover i møterommet.

Takk, kjære venn Birgitta Ulvhammar, *f.d. generaldirektör i Statens skolverk*. Gjennom deg fikk jeg kontakter til kretsen rundt Alf Ahlberg.

Kjersti Åberg, og hennes kolleger ved Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek har vært uvurderlige i dette arbeidet. Tusen takk. Gunnhild Holmen og hennes kolleger ved Nasjonalbiblioteket i Oslo; takk for at jeg fikk forskerplass hos dere, og for imøtekommenhet og god hjelp. Kjære bibliotekarer og arkivarer på Handelshøyskolen BI, Universitetet i Oslo, Stortingsbiblioteket, *Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek*, Riksarkivet, NTNUs bibliotek og alle andre jeg har ringt til og mast på og bedt om hjelp fra: Takk! Jeg må nevne at Anders Erdal og Astrid Heltne på BIs bibliotek har klart å få meg til å tro at det ikke finnes dumme *End Note*-spørsmål. Og Torbjørn Meling: Av alle tålmodige IT-folk er du den tålmodigste. Blid er du også. Takk for overbærende tålmodighet de dagene det ikke fantes noen jeg ikke hatet.

Under hammermerket

Britt Erster, min venn i Bergen, som har ønsket meg velkommen når jeg har vært der. Mine nye, gode venner og kolleger på forskerlesesalene på Nasjonalbiblioteket: for godt fellesskap, gode samtaler, kaffepauser og lunsjraster.

Far Bjarne (1920–1989) og mor Astrid (1928–2011). Jeg tenker på dere hver dag. Mine kjæreste, Berit og Kai Henning. For en lykke det er for en rastløs sjel å kunne finne ro hos dere.

Mine nådeløse tysklærere Karsten Alnæs, Berit Alnæs og Arvid Eidal, norsk- og historielærer Ivar Aars, og ikke å forglemme min favorittlærer Guttorm Tistel: takk. Takk til kurslærere ved forskerutdanningen: Lars Sætre og Henning Laugerud ved Universitetet i Bergen; Brigitte Mral og Anders Eriksson ved Örebro Universitet, og Harald Grimen (1955–2011) ved Høgskolen i Oslo.

Henrik G. Bastiansen, tidligere kollega, biveileder, venn og samtalepartner. Takk for gode råd. Du fikk meg til å innse at jeg ikke var ferdig da sommeren stod for døra.

Til Anders Johansen, min kloke og kunnskapsrike veileder. Du åpnet ditt overflødigthorn av kunnskap slik at jeg kunne forsyne meg. Takk for veiledning, inspirasjon, innsikt og utsikt.

Innholdsfortegnelse

UNDER HAMMERMERKET	3
ABSTRACT	5
PROLOG.....	11
INNLEDNING.....	15
AVGRENSNINGER OG FORUTSETNINGER.....	15
PROBLEMSTILLING	17
KILDER	19
RETORISK BEGREPSAPPARAT I HÅNDBØKENE.....	27
SYMMETRI OG ASYMMETRI I KOMMUNIKASJONEN	31
OBJEKTIV FORSKNING PÅ SUBJEKTIVE TEKSTER.....	32
RETORISK MEDBORGERSKAP	37
NORSK POLITISK-RETORISK FORSKNING.....	38
FORSKNING PÅ DELER AV ARBEIDERBEVEGELSENS VIRKSOMHET I EPOKEN	39
NORSK SOM FORSKNINGS- OG FORMIDLINGSSPRÅK	49
KAPITTEL 1 KONTEKSTEN	53
KONTEKST I: OPPDRAGELSE OG DYKTIGGJØRING AV KLASSEN.....	53
KONTEKST II: FRA REVOLUSJONÆRT KLASSEKAMPPARTI TIL PRAGMATISK FOLKEPARTI	62
KAPITTEL 2 MASSEN	79
MASSE: BEGREPETS ETYMOLOGI OG ANVENDBARHET	82
MASSEN: MYTISKE, TILLAGTE OG FAKTISKE EGENSKAPER.....	90
LEGITIMERING AV OG KRITIKK MOT LE BON.....	100
MASSENS ORGANISKE DYNAMIKK	104
SENTRALE KARAKTERISTIKA I INDIVIDET OG I MASSEN	114
ORTEGA Y GASSET I NORGE.....	115
KAPITTEL 3 VITENSKAPELIGGJØRING AV KOMMUNIKASJON	135
PROPAGANDA UNDER FØRSTE VERDENSKRIG	137
BERNAYS: INNOVATØR OG NYTTIG IDIOT	157
KAPITTEL 4 BRUK AV PSYKOLOGISK KUNNSKAP	161
DE MANS AVMYTIFISERING	173
HETZERS FATTIGDOMSPSYKOLOGI	179
SOMBARTS OG AHLBERGS PREMISER FOR PROPAGANDA	183
ALTERNATIV TIL MARXISME: "TYSK SOSIALISME"	192
RETORISKE TEKNIKKER I PROPAGANDA	197
KAPITTEL 5 AGITASJON INNTIL 1933	206
AVSENDERNIVÅER I ARBEIDERBEVEGELSENS RETORIKK	207
KJENNETEGN VED AGITASJON	210
TALENS PLESS OG SJANGRE	224
KAPITTEL 6 PROPAGANDA FRA 1933.....	254
PROPAGANDA TREKKER VEKSLER PÅ REKLAME	255
ETISKE REFLEKSJONER OVER PROPAGANDAEN	275
AVSLUTNING	292

Under hammermerket

HOVEDSPØRSMÅL I	292
HOVEDSPØRSMÅL II	295
HOVEDSPØRSMÅL III	297
KILDER	302
LITTERATURLISTE.....	308
DIGITAL LITTERATUR	313

Under hammermerket

PROLOG

Han sat og hørte på de andre, hadde selv aldri optrådt og tenkte heller ikke på å gjøre det dennegang. Men han hadde spekulert meget på det som der ble talt om og sin mening hadde han klar. Nu sat han og hørte og der ble opriktig talt sagt så meget dumt og så meget urettferdig. Han sat og ønsket at noen vilde ta ordet og tale imot. Men ingen gjorde det. Og selv kunde han ikke gjøre det, for han kunde ikke tale offentlig. Så sat han og ventet. Men jo mer han hørte des vanskeligere ble det for ham at ingen sa et ord om det han mente var det riktige. Han ventet ennu en stund – men nei. Tilslutt, nei det måtte ikke skje at dumheten og urettferdigheten skulde seire uimotsagt. Sies måtte det, dette riktige som ikke blev sagt. Sa ingen annen det, så fikk han gjøre det selv. De fikk gjøre med ham hva de vilde – le, pipe, se på ham med hatefulle blikke. Så stod han der fremme. Og han sa det som brant i ham som en hellig ild. Den stunden lærte han sig hvori den offentlige tales innerste hemmelighet består: å glemme sig selv, å gå helt op i saken.¹

Aksel Zachariassens tekst er opprinnelig Odal Ottelins, finlandssvensk lektor og forfatter med flere bøker om talekunst. Den setter ord på den taletrengtes nervøse spenning. Mange kjenner igjen egne mentale og kognitive barrierer: redsel for ikke å duge. Men én må være den første beveger. Én må være den første løvetannen som bryter gjennom asfalten. Én må våge å stå oppreist i stormen. Taleren i Ottelins anekdote velger å trosse seg selv. Han retter ryggen, klarner stemmen, og taler.

I avhandlingen min diskuterer jeg taleinstruksjoner som ble gitt i arbeiderbevegelsens håndboklitteratur på 1930-tallet. Litteraturen utgjør ett av mange tiltak og virkemidler i bevegelsens organisasjonsbygging. Den ble skrevet i erkjennelse av arbeiderklassens kulturelle handicap: For at arbeiderklassen skal ha forhåpninger om å nå sine mål, må den dyktiggjøres, blant annet til å ta ordet i det offentlige rom.

Marcus Thrane ledet det første tilløpet til en arbeiderbevegelse i Norge. Thrane forklarte den utbredte fattigdommen i arbeiderklassen som et strukturelt problem. Patriarkatets syn, derimot, tilla den enkelte det personlige ansvaret for sin livssituasjon. Brukseiere, storbønder og prester så seg som arbeiderklassens formyndere. Arbeidere ble omtalt og titulert som ”mann”; tjenestefolk som umyndige barn: ”dreng”

¹ Zachariassen 1931, 33

Under hammermerket

eller ”pike.” Avstanden mellom småkårsfolk og embetsmenn i den borgerlige offentligheten kunne utvilsomt fortone seg som en avgrunn. Deliberasjonen, politiske overveielser mellom likeverdige menn, utelukket alle dem som manglet dannelse og økonomisk selvstendighet. Arbeiderklassen kunne ikke stemme ved valg, heller ikke ha en egen stemme i det offentlige ordskiftet. De kulturelle barrierene var en viktig del av maktforholdene: Arbeiderklassens manglende selvtillit gjorde det vanskelig for den å stå opp og ytre seg i offentligheten.

Marcus Thrane var ingen tale-pedagog. For å kunne bevisstgjøre arbeiderklassen og hjelpe den til å bryte sine lenker brukte han ”Ordet” som sitt våpen og verktøy. I et noe kryptende brev til kong Oscar I pekte han på årsaker til massenes elendighet:

Naar man opkaster det Spørgsmaal: hva er Aarsagen til Massernes Nød og Elendighed? saa ere vi selv villige til at indrømme, at den for en væsentlig Deel maa søges i Mangel paa Sædelighed og Oplysning. Men hvorfor er Masserne usædelige og uoplyste? Af ingen anden grund, Deres Majestæt, end fordi de have været underkastede et uheldig Formynderskab, som hidtil er bleven mulig derved, at Pluraliteten af Arbeidsklassen under de bestaaende Forholde ikke har faaet Tid til andet end at kjæmpe for den materielle Eksistens.²

Klassen må bemyndiges. Det kan myndighetene gjøre blant annet ved å lovfeste dens like rett til utdanning og opplysning.³ Samfunnets svar var rettergang og lange fengselsstraffer, ikke for undertrykkerne, men for de undertrykte.

² Thrane 1850. Sitatet er fra hans *petisjon*, på vegne av Drammens Arbeiderforening. Originaldokumentet har ingen sidetall.

³ At et opplysningsbehov skulle være til stede, viser en tekstpassasje fra Arbeiderforeningens Blad No 6 for 1851: Under et *arbeidercentralmøde* i Christiania i oktober 1850, vitnet ”Brændevinshandler her paa Stedet (Kongsberg) Halsten Ramberg, 33 Aar gammel,” at stemningen på Kongsberg var spent. Han fikk følge av Fritz Jensen fra Christianssand og representanten fra Horten, Jacobsen: ”her paa Stedet var Geværer og Krudt, uden at de havde yttret hvortil eller hvorledes de vilde benytte Geværerne eller Krudtet, skjönt Deponenten for sit Vedkommende opfattede denne Yttring saaledes at maatte have en revolusjonær Hensigt, naar den skulde have nogen Mening; repræsentanten for Arbeiderforeningen paa Horten, Jacobsen, gjorde ogsaa ved Centralforeningen opmærksom paa, at der var Vaaben og Ammunition paa Horten, efterat han først havde gjort opmærksom paa at Stemningen ogsaa dersteds var mislig.” Det var sannsynligvis snakk om en skjult trussel, om Stortinget ikke skulle komme arbeidernes krav i møte, slik de var blitt fremsatt av Drammens Arbeiderforening. Etter hvert ser det imidlertid ut til at revolusjonsgløden nok er lunken: ”Der ble ikke efter Erklæringernes Afgivelse fattet nogen, som Deponenten udtrykker sig, endelig Beslutning efter ofertagen Votering om man skulde foretage en saakaldet Demonstration eller Revolution, da man først vilde oppebie Udfaldet af Storthingets Beslutning.” For å understreke begrepsforvirringen gjentas: ”det i Centralmødet forhandlede Spørgsmaal om Revolution eller Demonstration staaer saaledes endnu uafgjort.”

Under hammermerket

Bernhard Dunker prosederte på arbeidernes vegne i høyesterettssaken mot thranitterne. Han minnet retten om at ”De udgaar jo fra lutter Mænd, som efter vor Forfatning og Love ingen Del har i vor Statsforfatnings Velsignelser, ingen Stemme har hverken i Statens eller Kommunens Anliggender.”⁴ Arbeiderklassen kan bli myndiggjort, mente han. Ved et klasse-*empowerment* som utdanning og stemmerett ville klassen kunne sette seg i stand til selv å forbedre sine livsvilkår: ”Vi ville være slett tjent med at Politisk Stemmeret ansaaes som en Gjenstand, man var lige vel tjent med at have eller ikke have.” Det er forståelig at ”lavere Klasser ønsker selv at arbeide paa at sætte sig i en saadan Stilling, at deres Børn ikke skal tiltrænge Omsorg [...]” Folk vil jo helst klare seg selv.

Dunker åpnet et vindu til fremtiden. Han hevdet at all utvikling har kommet til ved at noen har våget å tenke nye tanker og har prøvd det uprøvde. Nå var det arbeiderklassens tur: ”Arbeidsklassen [...] gjør ved egen Kraft at hæve sig til en værdigere stilling.” Siden den borgerlige offentlighetens presse ikke skrev for arbeiderklassen, etablerte den sin egen. Det samme var i ferd med å skje på andre områder: ”De har indrettet sig efter vort Eksempel med Association, Deliberationer, Taler og Debatter, og de har troet at kunne skaffe sig nogen Betydning ved det eneste, hvori de er overlegne, Antallet.”

Fra første stund ble dette forankret som en avgjørende betingelse for arbeidernes frigjøringsverk: at de setter seg i stand til å gripe ordet og selv opptre offentlig med sin egen stemme.

⁴ Dunker 1867

INNLEDNING

”I den norske kulturhistorien er det et stort hull. Skjønnlitteraturen er gjennomdokumentert og gransket både for og bak [...] Men talekunsten er blitt oversett.”⁵ Ordene er Anders Johansens og Jens E. Kjeldsens, gjengitt fra forordet til deres pionerverk, *Virksomme ord*. De presenterer arbeidet sitt slik: ”Vi har gravd frem en del historiske kilder som gjør det mulig å danne seg inntrykk av hva som ble sagt, og hvordan, i noen avgjørende politiske situasjoner. Før eller siden bør noen se å få skrevet historien om alt dette.”

I avhandlingen min tar jeg opp deres hanske. Jeg tegner et bilde av taleinstruksjonslitteratur som ble utviklet i norsk arbeiderbevegelse på 1930-tallet. Det er en litteratur av og for bevegelsen, som svar på spørsmålet: Hvordan kan våre tillitsvalgte best sette seg i stand til å ta ordet? De underforståtte tilleggsspørsmålene lyder: Hvordan kan arbeiderbevegelsen, gjennom planmessig agitasjon og propaganda, dyktiggjøre seg, myndiggjøre klassen, ”bryte sine lenker” og gjøre seg klar til å erobre politiske maktposisjoner?

Johansen og Kjeldsen undrer seg over at feltet ikke tidligere har påkalt akademisk interesse. ”Språk er makt,”⁶ skriver de. Språk er en viktig maktmarkør, mellom sentrum og periferi, mellom majoritetskultur og motkultur i Norge. Den retoriske kulturen ”[...] gjør det naturlig for noen og vanskelig eller umulig for andre å hevde seg i det muntlige ordskiftet [...] talens rom har vært et av de vanskeligste å erobre [...]”

AVGRENSNINGER OG FORUTSETNINGER

Min forskning er på det omfattende feltet retorikk, med en kvalifiserende bindestrek, ”politisk-retorisk”. Benevnelser er i seg selv ikke avgjørende for et felts plassering i en akademisk tradisjon. Det er prosjektets innhold, hvilke teorier det støtter seg på, hvilke metoder det gjør bruk av, og hvilken vitenskapsteoretisk tradisjon det hører hjemme i, som plasserer et arbeid i et bestemt akademisk felt.

⁵ Johansen og Kjeldsen 2005, XIII

⁶ Johansen og Kjeldsen 2005, XXIX

Under hammermerket

Arbeidet er forankret i en historisk avgrenset periode som faller sammen med håndboklitteraturens utgivelsesperiode, mellom 1930 og 1938. De sentrale tekstene er ganske få:

- Einar Gerhardsens to utgaver av *Tillitsmannen* fra 1930 og 1934. Jeg har tatt med relevante endringer som Gerhardsen gjorde til den første etterkrigsutgaven, som kom i 1946.⁷
- Aksel Zachariassens *På talerstolen* og *Lær å tale*. De ble utgitt i henholdsvis 1931 og 1936.⁸
- Tre utgaver av *Agitasjon og propaganda. Håndbok for tillitsmenn i de norske arbeider-organisasjoner*,⁹ heretter kalt *Agitasjon og propaganda*, redigert av Haakon Lie. Han skrev egne kapitler og hadde med åtte andre forfattere. Håndboken ble først utgitt i 1934. Deretter kom den i moderat reviderte utgaver i 1936 og 1938.
- ”Nye opgaver”¹⁰ i *Det 20de århundres* temahefte for juni 1934, under redaktør Finn Moe.

Dertil kommer en betydelig støttelitteratur, herav mye fra arbeiderbevegelsens egne tidsskrifter, som *Kamp og kultur* og *Mot Dag*. For å kunne foreta en historisk informert vurdering av håndboklitteraturen har det vært nødvendig å gjenskape en kontekst. I den sammenhengen har jeg måttet trekke inn en lang rekke tekster av ulike slag. Men gjennomgangen av slike kilder har hele tiden vært konsentrert om spørsmålet om hvordan de retoriske oppgavene ble oppfattet i arbeiderbevegelsen på 1930-tallet, og hvordan disse oppfatningene forandret seg i perioden.

Håndbokuniverset er geografisk og kulturelt begrenset. Selv om prosjektet mitt er forankret i norsk språk, politikk, kultur og kommunikasjon, er det ikke provinsielt. Jeg dokumenterer i avhandlingen at håndboklitteraturen er inspirert av europeiske og amerikanske kilder, både hva gjelder underliggende teoretiske perspektiver og praktisk, utøvd talekunst.

⁷ Gerhardsen 1930 og 1934, samt 1946

⁸ Zachariassen 1931 og 1936

⁹ Lie og Arbeidernes opplysningsforbund 1934, 1936 og 1938

¹⁰ Moe 1934

PROBLEMSTILLING

En problemstilling kan formuleres på ulike måter. Den skal i henhold til konvensjonene som styrer sjangeren, gi et kondensert bilde av innholdet i forskningsarbeidet. En vanlig anbefaling er at avhandlingstittelen fører en problemstilling som formuleres som ett eller flere spørsmål. Avhandlingens innhold skal så gi et utfyllende svar på spørsmålet i problemstillingen. Materialet mitt, noenlunde sammenhengende rådata som jeg søker å ordne, strukturere og analysere, krever en annen tilnærming. Min målsetting er å opparbeide et så rikt materiale som mulig, for å skape en så uttømmende forståelse av tekstene og konteksten som mulig. I det ligger flere spørsmål, som jeg etter hvert vil formulere. Forståelsen jeg søker, er ikke allmenngyldig, ”utan [är] kontextberoende, snävt bundna till ett visst sammanhang,”¹¹ som Alvesson og Sköldberg skriver.

Jeg har valgt en eksplorativ tilnærming til forskningsarbeidet. Selv om jeg arbeider ut fra en forhåndsformulert problemstilling, har jeg stilt meg åpen for å endre den underveis. En statisk problemstilling ville begrense helhetsperspektivet jeg forsøker å få over materialet og dets kontekst. Alvesson og Sköldberg mener at en forsker som arbeider kvalitativt og eksplorativt, kan tillate seg en fleksibilitet med datainnsamlingen, i motsetning til et deskriptivt arbeid med en forhåndsformulert problemstilling. Forskeren kan for eksempel endre utvalgs- og undersøkelseskriteriene, eller søke flere, supplerende data. Jeg har i mitt arbeid stadig funnet nye kilder i form av litteratur og andre tekster som jeg har tatt inn i forskningen min, for å ”uppnå en mer fullödig förståelse av den aktuella empirin, dess interna egenskaper och relationer”. Forskningen min er på tekst og på kontekst, og på relasjoner mellom tekst, kontekst som helhet, og delkontekster. Formålet mitt er å opparbeide en mest mulig rik empirisk kontekst, for å få frem så presis og nyansert forståelse av et materiale som mulig. For i størst mulig grad å kunne ta hensyn til bredden i avhandlingsmaterialet, og antyde noe om innholdet i den, har jeg formulert følgende tittel, som også gjør nytte som hovedproblemstilling:

¹¹ Alvesson og Sköldberg 1994, 66-67

Under hammermerket

Hvordan utvikler norsk arbeiderbevegelse en retorisk instruksjonslitteratur på 1930-tallet?

Tittelen dekker avhandlingens hovedinteresser, men den bør konkretiseres til noen utdypende og presiserende spørsmål, som bedre viser hvilken kunnskap jeg søker. Tre slike delproblemstillinger er:

1. Er det mulig å etterspore bakgrunns litteratur som forfatterne støtter seg på, og trekke linjer fra den til den norske håndboklitteraturen?
Innenfor hvilken intellektuell sammenheng blir håndboklitteraturen til?
Forholder forfatterne seg til psykologiens og kommunikasjonssosiologiens teorier om påvirkning?
2. Hvilke forandringer finner sted over tid med hensyn til anbefalte uttrykksmidler og -former? Inn under denne delproblemstillingen ligger følgende spørsmål:
Er det mulig å se sammenhenger i endringene mellom det politiske og i det retoriske feltet?
Hvilke maktforhold er implisert i typiske fremstillinger av forholdet mellom taler og tilhører?
Forekommer det endringer i slike maktforhold?
Hvilke endringer fanger litteraturen opp som følge av ny kunnskap?
3. Hvordan forholder forfatterne seg til den typiske taler og tilhører?
Representerer taleren seg selv, eller representerer han også noe eller noen over, eller bakenfor, seg selv?
Oppfatter tilhørerne seg som medlemmer av en gruppe eller et visst sosialt sjikt?
Blir de sett som individer, eller er de interessante først når de utgjør en ensartet mengde mennesker?
Hva slags språk- og menneskesyn er underforstått i forfatternes anbefalinger og i deres forestillinger om den retoriske situasjon?

Under hammermerket

KILDER

Ethvert valg medfører konsekvenser. En konsekvens av å definere et avgrenset utvalg er at forskeren kan komme til å overse, endog aktivt se bort fra, tekstelementer som kunne ha bidratt til å belyse feltet forskeren arbeider med. God samfunnsforskning viser i beste fall bilder av virkeligheten, aldri hele eller selve virkeligheten.

I forskningsarbeid på politiske og historiske felt, kan kildetilfanget forekomme nærmest endeløst. Det gjelder fremfor alt hvis primærkildene refererer andre kilder, som i sin tur har egne og nye referanser. På mitt felt ser jeg at forskere og forfattere refererer hverandre, ikke bare ved titler og navn, men ved tematisk og tekstlig likhet, og på tvers av fag. Fordi selve håndboklitteraturens omfang er så begrenset, har jeg sluppet å stå i en situasjon der jeg ville ha måttet gjøre et tekstutvalg og dermed også velge bort tekster.

Ingen av forfatterne til håndbøkene eller tidsskriftartiklene har brukt et konvensjonelt akademisk referanseapparat. Forbindelsen til sosialpsykologisk forskning og teori fremgår på flere måter. Zachariassen la ved en litteraturliste i sine bøker og henviste stedvis til sine kilder, om enn ikke alltid slik at kildene hans er ettersporebare. Gerhardsen henviste til navngitte kamerater i arbeiderbevegelsen, men ikke som kilder i et formelt apparat.¹² Lie og hans medforfattere henviste til ”moderne psykologi,” ”amerikanske undersøkelser” og ”teorier om moderne reklame,” også uten konkrete kildehenvisninger. Finn Moe pekte riktignok på Alf Ahlberg, som i sin tur støttet seg på teoretikere som William McDougall, Gustave Le Bon og Werner Sombart, og på Gabriel Tarde og Wilfred Trotter. De har, ved å utvikle teoretiske modeller og et begrepsapparat, lagt grunnen for håndboklitteraturens intellektuelle base.

¹² Det som ligger nærmest et konvensjonelt referanseapparat, er passasjer der forfatterne viser til navngitte personer som har skrevet eller uttalt noe, som når Einar Gerhardsen skriver: "På partilandsmøtet i 1899 opplyste Jeppesen under en diskusjon om opprettelse av agitatorskoler, at han hadde lært å uttrykke sig ved å lese høit [...] Dette Jeppesens råd har selvfølgelig full gyldighet den dag i dag." (1930, 71) Jeg har søkt i Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek (kalt Arbark) og på Riksarkivet etter møteprotokoller fra Arbeiderpartiets landsmøte i 1899, uten å finne det. Det kan være fordi det ikke ble skrevet referater, noe som er lite sannsynlig, siden Einar Gerhardsen skrev om dette en god mannsalder senere. Én forklaring er at referatene, i likhet med deler av arbeiderbevegelsens andre arkiver, ble borte under den tyske okkupasjonen. I samtale med Einar Gerhardsens datter Torgunn har jeg fått opplyst at faren sent i livet makulerte de delene av sitt arkiv som han ikke hadde overlatt til *Arbeiderbevegelsens Arkiv* eller *Riksarkivet*.

Under hammermerket

Av naturlige årsaker har jeg ikke hatt særlig tilgang til muntlige primærkilder, med ett unntak, Haakon Lie. Jeg har videre hatt litt kontakt med to av Einar Gerhardsens barn, Truls og Torgunn, noe jeg berører underveis, der det forekommer relevant. I samtaler med Haakon Lie fikk jeg en viss førstehåndskunnskap om kilder han hadde støttet seg på da han arbeidet med *Agitasjon og propaganda*, men ikke særlig mer enn det jeg selv kunne finne i verket.¹³

Gerhardsen hadde ingen allmennutdannelse utover folkeskolen. Våren 1920 ble han tatt opp som elev i første kull på *Den socialistiske dagskole* på Malmøya i Aker, sørøst for Kristiania. Den senere "Landsfaderens" bok *Tillitsmannen* ble første gang utgitt i 1930, eller 1931. Den er den klart mest utbredte boken i håndbokuniverset, med minst 14 utgaver mellom 1930 og 2008. Noen ganger er forandringene ubetydelige eller ikke-eksisterende, noe som kan tyde på at "utgave" i enkelte tilfeller ble forvekslet med "opplag." Den er oversatt til engelsk og svensk, omarbeidet til nynorsk, gitt ut som lydbok og som ebok.¹⁴ Det foreligger også en versjon der det partipolitiske innholdet er nedtonet, for å gjøre boken salgbar på et generelt kursmarked. Det forekommer flere endringer mellom de ulike utgavene av *Tillitsmannen*, som gjerne følger opp endringer i arbeiderbevegelsens politikkområder, og som jeg tar opp underveis.

Som kontrast til den fullstendig uredde *politikeren* Einar Gerhardsen fremstår *forfatteren* Einar Gerhardsen som unnselig i forordet der han presenterer boken. Med liten formell skolegang er det ikke usannsynlig at han følte seg usikker som forfatter. Han benytter anledningen til å tone ned betydningen av seg selv, kanskje også ut fra sin genuint egalitære livsinnstilling: "I arbeiderbevegelsen har man savnet en litt

¹³ Jeg skriver "viss førstehåndskunnskap", fordi Lie fortalte at han hadde detaljert minne om kilder. Deler av samtalen bestod i at jeg nevnte forfattere og verk, som han i sin tur bekreftet at han kjente til, eller sa at han ikke kunne erindre. Han var på det tidspunktet 103 år gammel.

¹⁴ Jeg har hatt tilgang til følgende utgaver i arbeidet med denne avhandlingen: 1930, 1934, 1935 og 1946, som er relevant her, samt 1944, 1945, 1947, 1974, 1979 (engelsk utgave: *The elected officer*), 1980, 1988, 1993, 2000, (samt en elektronisk utgave i 2000) 2002, 2006 og 2008. Det er uklarhet om utgivelsesåret. Forlaget, *Arbeidernes Oplysningsforbund*, har ikke datert originalutgaven. Det eksemplaret jeg har brukt i mitt materiale, er lånt på Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek (Arbark) og påskrevet "1930" med håndskrift. Arbarks elektroniske bokdatabase oppgir 1931. BIBSYS og Nasjonalbiblioteket angir også 1930 som utgivelsesår. Forfatterens sønn, Truls Gerhardsen, kan ikke bekrefte hva som er riktig. Han overtok redaktøransvaret for *Tillitsmannen* etter sin far.

Under hammermerket

utførlig håndbok i praktisk organisasjonsarbeide.”¹⁵ Han bruker kvalifiserende adjektiv og adverb på en måte som kan skjerme både tekstenes innhold og hans person mot kritikk: ”Hensikten med denne bok er å gi litt veiledning [...] Avsnittet om diskusjoner og foredrag er langt fra fullstendig, men det kan gi et lite grunnlag for dem som ønsker litt veiledning på dette område.” ”Litt veiledning”, ”langt fra fullstendig” og ”lite grunnlag:” Uten å kunne eller ville psykologisere forfatteren kan det se ut til at han stikker sitt lys under en skjeppe.

Gjennom sin svenske skipperfars bekjentskaper fikk unge Aksel Zachariassen bli kontorlærling hos en skipshandler i Hull. Azach, som han kalte seg, var født i et lavkirkelig miljø i Porsgrunn, dit faren var innvandret fra Luleå. Zachariassens liv var i arbeiderbevegelsen, dens aviser, Arbeidernes Opplysningsforbund og som forfatter til flere verk, spesielt om fagforeninger og partilag. Knut Kjeldstadli skriver om ham: ”Aksel Zachariassen var en av arbeiderbevegelsens egne selvlærte intellektuelle, en journalist, folkeopplyser og historiker som fremfor alt så seg selv som en tillitsvalgt. Bortsett fra et opphold i London i 1953–54, der han var sosialattaché ved Norges ambassade, var han i bevegelsen.”¹⁶ Azach skrev to håndbøker, *På talerstolen* i 1931, med undertittel *En håndbok i veltalenhet*, og *Lær å tale*, som kom i 1936. I forordet til den første skrev han om sine beveggrunner: ”I arbeiderbevegelsen har vi søkt å gi deltagerne i våre skoler og kurser en del kjennskap til grunntrekkene i talekunsten, men mangelen på en håndbok har også her vært følelig.”¹⁷ I forordet til *Lær å tale* skriver han at han har omarbeidet *På talerstolen* og sender den ut på ny i en noe endret utgave. At den skulle være en omarbeidet utgave, er en grov underdrivelse og vel en indikasjon på Aksel Zachariassens beskjedenhet. *Lær å tale* er et helt nytt og annet verk enn *På talerstolen*. Det finnes knapt tekstlikhet mellom de to bøkene, selv om tematikken er lik.

Mellom egne bokutgivelser bidro Azach med kapitlet ”Talen som propagandamiddel” til *Agitasjon og propaganda*. Han fremhevet der at talen som

¹⁵ Gerhardsen 1930, 2

¹⁶ Aksel Zachariassen – utdypning (Norsk biografisk leksikon) i Store norske leksikon. Hentet fra [snl.no/Aksel Zachariassen](http://snl.no/Aksel_Zachariassen). Lastet ned 1. desember 2011.

¹⁷ Zachariassen 1931, 3. Forfatteren forteller at lockouten sommeren 1931 påførte ham mange ledige timer, som han benyttet til å samle og bearbeide materialet til boken.

Under hammermerket

propagandamiddel må vitaliseres for at tilhørere skal orke å møte opp, og attpå til høre på. Han kom der med forslag til tiltak som var i tråd med tidens krav, som at han ønsket ”propaganda” velkommen, uten at han setter det som en kontrast til ”agitasjon”: ”Den reformering av propagandateknikken som forestår er høist påkrevet.”¹⁸

Hvis det finnes to ytterpunkter i forfatterutvalget til denne avhandlingen, må det være legitimt å hevde at Haakon Lie representerer Gerhardsens rake motsetning, både hva personlighet og generell livsinnstilling angår. Han er også den eneste forfatteren i utvalget jeg har møtt ansikt til ansikt og samtalt med om denne avhandlingen. Den siste samtalen vår fant sted 8. desember 2008, i hjemmet hans på Ulvøya i Oslo. Noen uker senere, mellom jul og nyttår, pådro han seg en lungebetennelse som han ikke kom seg fra. I mai 2009 døde han, godt inn i sitt ethundreogfjerde år.

Hans første store bedrift i arbeiderbevegelsen var å bygge opp AOF til et kraftsentrum. Senere ble han partiets generalsekretær, en posisjon som ga den i manges øyne egenrådige og maktglade Lie stor innflytelse. Hans tobinds selvbiografi, - *slik jeg ser det*,¹⁹ er en gjennomgang av hans da cirka femti år i partiets tjeneste. I 2008 kom oppfølgeren, *Slik jeg ser det nå*,²⁰ der han ga uttrykk for noen endrede synspunkter, og presiserte andre. Noen måneder etter hans død kom en autorisert biografi.²¹

Lie tok initiativet til og redigerte *Agitasjon og propaganda*.²² Han skrev også to kapitler og et tillegg til den. Første utgave kom i 1934 på forlaget Arbeidernes Oplysningsforbund, med elleve kapitler av ni forfattere. I 1936 og 1938 kom nye, litt omarbeidete utgaver.²³ *Agitasjon og propaganda* er den mest omfangsrrike håndboken i materialet mitt. De 131 sidene, inkludert tillegget ”Om bruken av hammermerket” på 16 sider, ble distribuert til partiets lokallag og tillitsmannsapparat før kommunevalget i

¹⁸ Zachariassen i (Lie, red.) 1934, 24

¹⁹ Lie 1975

²⁰ Lie, Harbo og Lahlum 2008

²¹ Lahlum 2010

²² Lie (red.) 1934

²³ Forlaget har ikke angitt noen hovedforfatter eller redaktør på omslag, forside eller noe annet sted i boken. Det kan ha vært en bevisst handling, i tråd med bevegelsens vektlegging av kollektiv innsats, og en tilsvarende nedtoning av betydningen av individuell innsats. Arbark, som har rettighetene til verket, oppgir Haakon Lie som forfatter, ikke som redaktør, i likhet med bibliotekbasen BIBSYS. I min gjennomgang kommer jeg til å henvise til de ulike bidragsyterne som forfattere.

Under hammermerket

1934. Lies antologi og *Det 20de århundres* temahefte ”Nye oppgaver” fra juni 1934 bekreftet at det nye kommunikasjonsparadigmet ”propaganda” utgjorde arbeiderbevegelsens nye strategi.

Lies råd er praktiske: I ”Om anlegget av agitasjonsmøter”²⁴ diskuterer han logistikk, teknikk, markedsføring og økonomi ved møtevirksomhet. Han kommer nærmere propagandaens filosofi i de to andre kapitlene sine, ”Filmen og lysbilledet”, og ”Om bruken av hammermerket”, et tilleggskapittel. Kapitlet om hammermerket var i tråd med tidens syn på visuell kommunikasjon. Merket signaliserer en viss nærhet til Sovjetunionen, som jo brukte hammer og sigd i sitt røde flagg. Det konnoterer også fellesskap med den internasjonale arbeiderbevegelsen. Med sin ikoniske utforming ga den helt andre assosiasjoner enn for eksempel det abstrakte hakekorset. Lie fremholdt at ”hammermerket kan bli for Arbeiderpartiet og Ungdomsfylkingen det som den røde fane er for den hele den internasjonale arbeiderbevegelse: [Den er et] samlende symbol. [som] omfattes idag med kjærlighet og hengivenhet av millioner fattige mennesker over den hele jord.”²⁵

Den bergenske tannlegesønnen Finn Moe, lisensiert i filosofi og sosiologi fra Rouen og Paris, skrev innledningskapitlet ”Agitasjon og propaganda”²⁶ til antologien med samme tittel. Moe hadde vært journalist og Berlinkorrespondent for *Arbeiderbladet*. I april 1934 ble han utnevnt til redaktør for *Det 20de århundre*, etter Haakon Meyer, som ble avsatt.²⁷ En av Moes første utgaver var Nr. 6/1934, ”Nye oppgaver”, som kom i juni. Etter andre verdenskrig ble han stortingsrepresentant, og til 1969 var han leder eller nestleder i Utenriks- og konstitusjonskomiteen. Han var bidragsyter og utenrikskommentator i *Arbeiderbladet* i mange år.

I ett av sine redaksjonelle bidrag tok Moe kraftig til orde for nødvendigheten av en radikal omlegging av bevegelsens agitasjon. Som velutdannet internasjonalist hadde han tilgang til litteratur og ideer som han introduserte her hjemme.

²⁴ Lie (red.) 1934

²⁵ Lie (red.) 1934, 2 (tilleggskapittel)

²⁶ Moe i Lie (red.) 1934

²⁷ Moe 1934, 113. I tidsskriftets første utgave under Finn Moes redaksjon står det et par linjer om redaktørbyttet: ”I følge beslutning av centralstyret er Håkon Meyer trådt tilbake som redaktør av *Det 20de århundre*. Redaksjonen er i og med dette nummer overtatt av Finn Moe.” Det er ikke angitt videre grunn til redaktørskiftet.

Under hammermerket

Foruten håndbøker tar feltet næring fra tidsskrifter. Jeg har allerede nevnt *Det 20de århundres* temaheftet for juni 1934, der fire forfattere bidrar, foruten Moe. To av dem, Helge Granat og Alf Ahlberg, var lærere ved Arbetarrörelsens folkhögskola i Brunnsvik utenfor Ludvika i Dalarna. Den siste var endog rektor ved skolen, som forfatteren Olof Lagercrantz kalte *Den svenska arbetarrörelsens fria universitet*.

Helge Granat var fil. lic. fra Lunds universitet. Han skrev ikke bare politiske artikler, men også poesi. I 1937 kom *Saklighetens etos*,²⁸ med undertittel *Riktlinjer för en etik på vetenskaplig grundval*, der han reflekterte over ulike temaer med utgangspunkt i moderne psykologi. I sitt bidrag til *Det 20de århundres* temahefte, "Fremtidens propaganda"²⁹ kan han i ettertidens klare lys fremstå som håndboklitteraturens klareste apologet for Goebbels' propagandametoder. Mens propagandaen inntil da hadde vært forankret i saklighet og fornuft, hadde gjennomsnittsmennesket ikke evner til å drøfte politikk ut fra kunnskap, slik vitenskapsmenn kan. Arbeiderbevegelsen må erkjenne det, mente Granat, som også påpekte at møter og taler kun når et mindretall. Propagandaen må virkelighetstilpasses for at den skal få effekt: Det innebærer at den først og fremst må rette seg inn mot massens grunnleggende følelser.

Som Granat var også Alf Ahlberg utdannet ved Lunds universitet, med licensiatgrad i filosofi. Ahlberg bidrag til *Det 20de århundres* temahefte "Agitasjonens psykologi"³⁰ var oversatt fra hans *Social psykologi*, utgitt i 1932. Der påpeker han den elementære massens dumskap, og hvordan massen kan manipuleres gjennom moderne propagandametoder.

Cand. mag. Dag Bryn hørte også til arbeiderbevegelsens skolerte menn, med blant annet psykologi i fagkretsen. Allerede som tjuenåring skrev han et bredt anlagt essay om psykologiens betydning for arbeiderbevegelsen, publisert over tre utgaver av *Det 20de århundre*.³¹ Dag Bryn viste allerede der en uvanlig akademisk innsikt ved å diskutere samtidens Marx-kritikk, der han blant annet kom inn på Hendrik de Mans bekymring over marxismens evne til å prege massenes ideologi.

²⁸ Granat 1937

²⁹ Granat 1934

³⁰ Ahlberg 1934

³¹ Bryn 1930 og 1931

Under hammermerket

Bryns essays fra 1930 og 1931 var mer teoretiske enn anvendte. Til *Det 20de århundres* temahefte skrev han ”Under hammermerket”³², der han diskuterte arbeiderbevegelsens utfordringer i møtet med grupper på ytterste høyre front. Bryn kom inn på massekommunikasjon i en diskusjon om reklame, en spesielt viktig faktor i det moderne samfunnslivet.

Ole Anders Kirkvaag var disponent i *Arbeiderbladet* da han ble bedt om å bidra med en artikkel om reklame og propaganda. *Arbeidernes leksikon* skriver at Kirkvaag hadde vært fabrikkarbeider og bøkker før han fikk ulike administrative stillinger. Før sin tid i *Arbeiderbladet* hadde han vært forretningsfører i *Fremtiden*, Drammens arbeiderpartiavis. I kraft av sin stilling ledet han direksjonen i avisen. *Arbeiderbladets* økonomi var som medieinstitusjoners flest, basert på to hovedinntektskilder, avissalg og annonsesalg. I en abonnementsavis som *Arbeiderbladet* kom de langt største inntektene fra annonser, reklame for produkter og/eller utsalgssteder. Kirkvaag kunne trekke veksler på *Arbeiderbladets* samlede kunnskap om reklamens fag og vesen da han skrev artikkelen ”Reklame og propaganda”.³³

Kirkvaag stilte spørsmål om det var noen egentlig grense mellom propaganda og reklame, og om positiv propaganda versus negativ. Han ga sitt eget parti godt skussmål: Der den politiske propagandaen gikk ut på å rakke ned på motstanderen, gikk Arbeiderpartiet nye veier til stortingsvalget i 1933: ”En hederlig undtagelse var partiets propaganda under siste stortingsvalg. Den var i vesentlig grad positiv. Vi så da også hjelpeløsheten hos motparten, og vi så også resultatet.”

Motdagisten Olav Dalgard, mag. art. i litteraturvitenskap og kunsthistorie, var journalist i *Den 17de Mai* før han i 1931 ble oversetter og dramaturg ved Det Norske Teatret. Han arbeidet med Arbeiderpartiets opplysningsvirksomhet, skrev flittig i presse og tidsskrifter, og grunnla teatergruppa *Rødt Lys*. I ”Arbeiderteatret i agitasjonens tjeneste”,³⁴ hans bidrag til *Agitasjon og propaganda*, viste han hvordan teatret kunne være en brikke i politisk kamp. I artikkelen ”Idéer, propaganda og kunst”³⁵ i tidsskriftet *Kamp og Kultur* diskuterte Dalgard propagandistiske metoder i et

³² Bryn 1934

³³ Kirkvaag 1934

³⁴ Dalgard i Lie (red.) 1934

³⁵ Dalgard 1936

Under hammermerket

samfunnspolitisk og kulturelt lys. Som så mange andre bidragsytere på feltet drøftet han ikke innholdet i ”propaganda”, men syntes å ta for gitt en allmenn forståelse av innholdet i begrepet. Han er nevnt her fordi hans bidrag til bakgrunns litteraturen er så vesentlig. Selv om hans tematikk i håndbøkene, arbeiderteatret, ikke er så sentral i en studie av talekunsthåndbøker, er teatervirksomhet viktig som propaganda.

Det er flere andre forfattere av kapitler i håndbøker og instruksjonslitteratur, spesielt i *Agitasjon og propaganda*. Deres bidrag har mindre betydning for denne avhandlingen, men jeg vil likevel nevne dem her: Hjalmar Dyrendahl, Arbeidernes Ungdomsfylkings første formann, arbeidet fra 1926 til sin død, okupasjonsårene unntatt, i arbeiderbevegelsen. Han stod antagelig Haakon Lie nær. Dyrendahl ble nevnt i Lund-kommisjonens rapport om overvåking av kommunister i Norge etter 1945. Hans bidrag er praktiske og organisatoriske råd om reisevirksomhet: kapitlet ”Agitasjonsturneer”.³⁶

Gunnar Braathen var sekretær i Arbeidernes Ungdomsfylking fra 1919 og arbeidet hele sitt voksne liv i arbeiderbevegelsen. Han var lønns- og prisminister i Einar Gerhardsens tredje regjering og skrev kapitlet ”Den faglige agitasjon”.³⁷

Olaf Solumsmoen var journalist og redaktør, og statssekretær i Gerhardsens tredje regjering. Han skrev kapitlet ”Arbeiderpressen – vår beste agitator”.³⁸

Kunstneren Thor Wiborg skrev kapitlet ”Plakater og trykksaker”.³⁹ Wiborg laget flere plakater for arbeiderbevegelsen på 1930-tallet. Han er også kjent for sine nasjonalt innstilte julekort fra okupasjonsårene, som motivet med en nisse som har forspist seg, fra julen 1943.

Jeg har ellers søkt i Arbeiderbevegelsens arkiv og biblioteks arkiver, hvor jeg har funnet årsrapporter, tiggerbrev og annen korrespondanse vedrørende kurs- og skolevirksomhet.

Jeg presenterer andre kilder som jeg har brukt i avhandlingen i sin kontekst. Det dreier seg blant annet om Gyldendal Norsk Forlags arkiver, der jeg fant i alt 34 utklipp av anmeldelser av Ortega y Gassetts bok *Massenes oprør*. Det ga meg verdifull innsikt

³⁶ Dyrendahl i Lie (red.) 1934

³⁷ Braathen i Lie (red.) 1934

³⁸ Solumsmoen i Lie (red.) 1934

³⁹ Wiborg i Lie (red.) 1934

Under hammermerket

i hvordan ”masse” ble diskutert, både i arbeiderpressen og i toneangivende borgerlige aviser.

RETORISK BEGREPSAPPARAT I HÅNDBØKENE

Grunnbegrepet ”retorikk” forekommer i håndboklitteraturen, samt i undervisningsplaner og rapporter om arbeiderbevegelsens kveldsskoler, om enn i en begrenset og noe overflattisk grad: Begrepets innhold er ikke gjenstand for diskusjon i håndbøkene og er derfor lagt ut som en ganske åpen term.

Zachariassen bruker adjektivet ”retorisk” tre ganger i sin første bok *På talerstolen*, og én gang fem år senere, i *Lær å tale*. Han bruker det for å illustrere et poeng: ”Også de retoriske spørsmål som kastes utover tilhørerne uten at taleren venter å få noe svar, liver godt op i talen.”⁴⁰ Verken Gerhardsen eller Lie nevner ”retorikk.” I *Det 20de århundres* temahefte skriver Ahlberg at ”gjentagelsen er den mest virkningsfulle av alle retoriske figurer”.⁴¹

Bortsett fra enkelte slike tilfeller finnes det ingen spor av et klassisk retorisk begrepsapparat i mitt materiale, verken i håndbøker, bakgrunns litteratur eller i rapporter om arbeiderbevegelsens skolevirksomhet. Derimot dokumenterer jeg at det i den samme litteraturen finnes anvendt kunnskap som bygger på klassisk retorikk, som Aristoteles’ overtalelsesmidler. I håndboklitteraturens begrepsapparat forekommer ”saklighet”, ”troverdighet” og ”følelser” som retoriske overtalelseselementer. De ligger nært de aristoteliske formene logos, etos og patos. Det finnes ingen referanser til kairos, retoriske situasjoner, men forfatterne er bevisste på talesituasjoner og kontekster, selv om de heller ikke anvender det sistnevnte begrepet.

I alminnelighet er det mye som tyder på en viss kontinuitet mellom en eldre retorikktradisjon og håndboklitteraturen. En slik retorisk tradisjon har vært nedfelt i mye av den intellektuelle konteksten som forfatterne befant seg i da de selv søkte kunnskap for å utvikle sin litteratur. Poengtering om en integrasjon mellom de ulike overbevisningsmidlene og oppmerksomheten om publikums sammensetning og andre omstendigheter viser til en retorisk allmenndannelse av klassisk merke – inntil

⁴⁰ Zachariassen 1931, 74 og Zachariassen 1936, 60

⁴¹ Ahlberg 1934, 196

Under hammermerket

propagandaoffensiven fra cirka 1933 erstatter alle slike formuleringer med en helt ny sans for følelsesmessig ”suggesjon” rettet mot en anonym og ensartet ”masse”.

Som ”agitasjon” er arbeiderbevegelsens kommunikasjon i det store og hele på linje med tradisjonelle innsikter og anbefalinger, som ”propaganda” er den det ikke lenger.

Analysene mine er best tjent med at jeg anvender begreper som de respektive forfatterne selv bruker. Slik vil jeg bedre kunne formidle forfatternes intensjoner om de instrumentelle aspektene i håndboklitteraturen: oppdragelse og folkeopplysning, overtalelse og overbevisning skal dyktiggjøre klassen til å virkeliggjøre sitt iboende potensial for egenutvikling og handling. Den sentrale begrepsbruken og -forståelsen i håndbøkene forekommer lite presis og til dels overlappende innholdsmessig. Håndbokforfatterne synes å ha tatt for gitt at lesernes begrepsforståelse faller sammen med deres egen av kjernebegrepene ”agitasjon” og ”propaganda”.

”Agitasjon” og ”propaganda” benevner to beslektete, intensjonelle kommunikasjonsmetoder som er brukt i, og som er under stadig diskusjon i hele litteraturen. I engelsk-, tysk- og franskspråklig litteratur bruker forfattere i hovedsak ”propaganda”, som hos amerikanerne Bernays,⁴² Lippmann,⁴³ Creel,⁴⁴ tyske Sombart⁴⁵ og franske Ellul.⁴⁶ Ellul danner et visst unntak fra regelen over, siden han også diskuterer agitasjon. ”Agitasjon” forekommer knapt i amerikansk litteratur, men er den foretrukne termen i eldre britiske verk, som McCarthy.⁴⁷ Det finnes noen få enkle, identifiserbare trekk ved kommunikasjonshandlingen som klart plasserer den i den ene eller den andre kategorien, men slik begrepsforståelse er tilfeldig mer enn generell.

Noen forfattere blander begrepene i en grad som gjør at agitasjon og propaganda kan oppfattes som likestilte semantiske varianter som benevner samme praksis. Et eksempel på flertydig begrepsbruk er når Ahlgren bruker ”agitasjon”, til tross for at temaet hans er ”den nye” overtalelsesretorikken ”propaganda”. Han bruker

⁴² Bernays 1923, 1928, 1965

⁴³ Lippmann 1922 og Lippmann 1927

⁴⁴ Creel 1920

⁴⁵ Sombart 1925. Førsteutgaven kom i 1924. I 1925 kom et opptrykk av 1924-utgaven.

⁴⁶ Ellul 1965

⁴⁷ McCarthy 1879

Under hammermerket

endog Sombarts kapittel ”Die Propaganda”⁴⁸ som bakgrunn for sitt sentrale propagandakapittel, ”Agitationens psykologi”. Hovedtendensen i den norske begrepsbruken er imidlertid at ”propaganda” fra cirka 1933 avløser ”agitasjon” som foretrukket term. Det er ikke gitt å tidfeste et overgangstidspunkt, og det er heller ikke slik at ”propaganda” helt fortrenger ”agitasjon”. Begrepene benevner to til dels parallelle kommunikasjonsparadigmer i håndboklitteraturens utgivelsesperiode.

Den norske litteraturen støtter seg på utenlandske kilder. I USA er propaganda som begrep og metode vel etablert rundt 1920. I Tyskland skriver Werner Sombart utførlig om propaganda i 1924. Svensk litteratur peker på muligheter som ligger i helhetlige kampanjer, minst et år før Arbeiderpartiets første slike kampanje ”Hele folket i arbeide!”. Den paradigmatisk endringen, og endringen av begrepsapparatet i det politisk-retoriske feltet, trekker ut i tid, sett i et internasjonalt perspektiv: Det tar cirka 15 år fra den første propagandalitteraturen ble utgitt i USA, cirka 1919, til ”propaganda” som begrep, metode og praksis er fullt etablert i norsk arbeiderbevegelse, i praksis fra valgkampen 1933, i litteraturen fra 1934.

Agitasjon brukes som metafor for mental opphisselse. Grunnbetydningen av ”agitere”, å riste, er en agitators viljeshandling. Uttrykket er i vanlig bruk i politisk retorikk og i massekommunikasjonssammenhenger. Det forekommer også i den ganske personlige konteksten ”husagitasjon”.

Einar Gerhardsen viste i en revidert utgave av *Tillitsmannen* hvordan han forstod agitasjon, i en tid da Arbeiderpartiet hadde suksess med propaganda: ”Vi lever i en oprevet og urolig tid, hvor det ikke lenger er tilstrekkelig å drive agitasjon ved hjelp av lange omstendelige brosjyrer og møter med vitenskapelige foredrag.”⁴⁹ Konteksten var en diskusjon om hvorvidt saklig agitasjon ville være tilstrekkelig for å overbevise velgere. Gerhardsen brukte adjektiver som ”lange”, ”omstendelige” og ”vitenskapelige”; karakteristikk ingen ville funnet på å sette sammen med ”propaganda”. Agitasjon var ifølge Gerhardsen saklig, vitenskapelig, fornuftspreget og opplysende, men som eneste metode for politisk retorikk kommer den til kort. I agitasjonsbegrepet er det fremdeles en enhet mellom påvirkning og

⁴⁸ Sombart 1925

⁴⁹ Gerhardsen i Lie (red.) 1934, 51-52

Under hammermerket

opplysning; denne enheten splittes opp i propagandaen, som riktignok sies å være basert på vitenskap, men som i anvendelse arter seg som ren følelseskommunikasjon. Gerhardsen forble i hovedsak trofast mot agitasjonstradisjonen, mens Finn Moe var pådriver for følelsesbasert propaganda. De to var imidlertid ganske samstemte om hensikt og formål med den politisk-retoriske virksomheten:

Alltid har bevegelsens menn vært klar over at det målet [å vinne de store masser for det socialistiske samfundssyn] ikke kunde nåes uten gjennom en planmessig agitasjon og propaganda, hvis opgave var å spre kunnskap og opplysning om socialismens mål og midler.⁵⁰

I likhet med Gerhardsens sitat er Finn Moes tatt fra en sammenheng der han fortalte om den sentrale plassen agitasjonen har i arbeiderbevegelsens opplysningsvirksomhet. Moe viste videre at ”agitasjon” og ”propaganda” kunne nevnes i samme åndedrag.

De fleste lærebok- og leksikonforfattere angir Vatikanets kamp mot protestantismen fra 1622 som den situasjonen der ”propaganda” ble myntet. Begrepet ble sjelden brukt i politisk kommunikasjon før første verdenskrig, da det dukket opp i tysk og amerikansk overtalelsesretorikk rettet mot sivilbefolkningen. Etter hvert ble det også en foretrukket term i sovjetisk oppdragelsespraksis, gjennom teatre, talekor og andre fremstøt. Som jeg vil vise, representerte introduksjonen av ”propaganda” et paradigmeskifte i arbeiderbevegelsens håndboklitteratur og i dens praksis. Den mest iøynefallende delen av endringen var at følelsesmessige overtalelsesmidler inntok talerstolene og delvis fortrenget saklig argumentasjon. Argumentasjonen ble tilpasset massens bevissthetsnivå ved estetisering av en uttrykksform, nemlig masseopptritt, og politiske budskap ble forenklet til énlinjere og slagord.

Av nyere forskning på dette feltet kan nevnes boken ”Eksperter og propaganda”, der Anders Johansen gir en oversikt over den historiske utviklingen på det politisk-retoriske feltet i Norge, uansett ideologisk bakteppe. Om mellomkrigstidens siste tiår skriver han om den påfallende splittelsen i tidens retoriske kultur, ”mellom følelse og fornuft, mellom tro og viten, mellom sakkunnskap og språklig form”.⁵¹ Han skriver at motsetningene hører sammen. ”1930-årene var på én

⁵⁰ Moe i Lie (red.) 1934, 5

⁵¹ Johansen i Hovden og Knapskog (red.) 2012, 798-799

Under hammermerket

gang de store propagandafelttogenes og 'den nye saklighets' tid." Johansen skriver at under valgkampene på 1930-tallet "ble nye virkemidler tatt i bruk: Oppmarsjer og mønstringer, flaggborger og hilsninger, symboler og slagord, film og musikk. Bak alt sammen lå det en gjennomtenkt ny retorikk: En helt ny idé om politisk påvirkning og om mottakerens sinn."

SYMMETRI OG ASYMMETRI I KOMMUNIKASJONEN

Enhver retorikk inneholder en oppfatning om hvilke roller avsender og tilhører inntar overfor hverandre, ifølge Trippestad. En kort oppsummering av retorisk forståelse inntil 1930-tallet kan se slik ut:

1. Deliberasjon. En symmetrisk rådslagsmodell mellom likeverdige menn; en habermasiansk deliberasjon i den borgerlige offentligheten. Partene er likeverdige, og kretsen er svært begrenset. En slik modell forekommer i den parlamentariske situasjonen i perioden Johansen og Kjeldsen kaller "professorpolitikernes tid". Rollene avsender og mottaker veksler hele tiden, men forholdet mellom dem forblir symmetrisk.
2. Agitasjon. Symmetrien avløses av en asymmetrisk modell som forekommer i folkemøter med mer eller mindre karismatiske talere. Talerne på folkemøter står mot hverandre som debattant og motdebattant. Det fremmøtte publikummet er dommere. En slik retorisk situasjon krever direkte, gjerne hardtslående retorikk. Den innholdsmessige kvaliteten i retorikken er tilpasset tid, sted og publikum. Slike talesituasjoner er beskrevet av flere, først Christopher Bruun, i den grundvigianske læren om "det levende ordets begeistrende kraft".⁵² Fra cirka 1930 kom Gerhardsens og Zachariassens første bøker.
3. Propagandakulturen som avløser agitasjonen, er også asymmetrisk. De følelsesmessige komponentene i propagandaen fortrenger annet innhold. "Massen", propagandaens publikum, er bevisstløs, uselvstendig og kulturelt umyndig. Synet på massen er forankret i tidens sosialpsykologiske og sosialdarwinistiske forståelse. Aktøren, subjektet i kommunikasjonshandlingen,

⁵² Bruun 1878

Under hammermerket

opptrer ikke på egne vegne, men på vegne av klassen, bevegelsen eller partiet. I kraft av sine vitenskapelige og begrunnede teknikker har utøveren nå en mer dominerende maktstilling enn noen gang før: Overfor propagandaapparatet er ”massen” egentlig forsvarsløs.

Agitasjon og propaganda dominerer i løpet av kort tid hver sine historiske faser; agitasjon inntil cirka 1933, propaganda deretter. Det er viktig å understreke at de to paradigmenes sameksisterer, både som praksis og som idé. Denne avhandlingen retter seg mot overgangen mellom punkt 2, agitasjon, og punkt 3, propaganda. Det foreligger ingen indikasjoner i materiale mitt som tyder på at håndbokforfatterne betraktet talere og tilhørere som likeverdige parter, slik idealet var i klassisk deliberasjon. Tyngdepunktet i kommunikasjonshandlingene var på avsenders side. Tilhørerne skal oppdras, belæres, og etterhvert underholdes til å slutte rekkene bak avsenders politikk.

Det finnes anløp til diskusjon om etiske utfordringer i Arbeiderpartiets kommunikasjonskultur, om symmetri og asymmetri, i taler, agitasjon og propaganda. Initiativene til slike diskusjoner kommer utenfra, både fra høyre og venstre side i politikken. En slik diskusjon fant sted høsten 1934, da Arbeiderpartiets valgpropaganda ble satt under et kritisk søkelys i tidsskriftet *Mot Dag* og i *Aftenposten*.

OBJEKTIV FORSKNING PÅ SUBJEKTIVE TEKSTER

Et vellykket forskningsarbeid bygger på enkelte forutsetninger, som at forskeren har vilje og evne til å sette seg inn i, forstå og kunne fortolke stoffet han skal analysere. I mitt tilfelle gjelder det et relativt smalt snitt i arbeiderbevegelsens politiske og retoriske historie. Slik fortolkning er aldri verken ren eller fullstendig, i den forstand at den er upåvirket av forskerens før-forståelse av tekstene og kompleksiteten i tematikken i forskningsprosjektet. Strauss og Corbin⁵³ advarer forskere mot faren ved å støtte seg på autoriteter med sterke meninger. De mener at det allerede fortolkete skygger for ny kunnskapsdannelse, ny erkjennelse.

Mitt snitt i 1930-tallets svært turbulente historie er for smalt til at jeg vil forstå det som et mentalitetshistorisk arbeid, det vil si som en studie av kollektive mentale

⁵³ Strauss og Corbin 1990

Under hammermerket

modeller som karakteriserer en periode eller en sosial klasse. Analysen av håndboklitteraturen uttrykker konkrete, spesifikke strømninger i den norske arbeiderbevegelsen i en ganske kort periode. Noe av mitt materiale og mine analyser kan kaste lys over generelle trekk i epoken, mens andre ting utelukkende kaster lys over arbeiderbevegelsens organisasjoner.

En teksts fortolkningspotensial er foranderlig i tråd med totaliteten i de sosioøkonomiske og sosiokulturelle kontekstene den er oppstått i, og som den er uttrykk for. Forskeren kan vurdere å først fange et avgrenset tidsbilde, og deretter følge opp utviklingstrekk i andre avgrensede tidsbilder. Et tidsbilde vil aldri kunne gi en fullstendig fremstilling av alle nivåer og fenomener som preger tiden, men vil kunne fortelle noe om fremtredende trekk ved en epoke. På bakgrunn av den erkjennelsen har jeg gjort mitt beste for å tegne et tilstrekkelig bilde, så utdypende som rammene for en avhandling tillater. Bildet er altså ikke fullstendig eller fullkomment, selv innenfor sine definerte rammer. De tilstrekkelige og utdypende kvalitetene består også av henvisninger til supplerende forskning på relevante felt, i de delene av avhandlingen som er berørt av tematikk som allerede er utviklet av andre. I dette ligger videre at mitt bilde av karakteristiske trekk ved arbeiderbevegelsen på 1930-tallet er en utenforståendes. Jeg er henvist til å tolke, som leser av originaltekster, men også som fortolker av andres fortolkninger, forhåpentligvis i en bredde og dybde som gir meg et helhetlig perspektiv. Jeg låner begrepet *foresight and understanding* fra Toulmin:⁵⁴ Forskeren kan forsøke å se forskningen sin utenfra, for på den måten å kunne vurdere helheten på en bedre måte enn når han står i selve forskningsarbeidet.

En aktør har ikke nødvendigvis en bevisst holdning til egen forforståelse. En åpenbar fallgrube for en forsker er å ikke erkjenne egne for-dommer. Noen kan vise seg lite interessert i ”å undersøke om,” men ønsker heller ”å vise at”. Forskningen kan dermed fremstå som manifestasjoner av egne språk- og trosoppfatninger og personlige erfaringer. I møtet med verden må noen ganger forskeren korrigere sin egen spontane, eventuelt akkumulerte forståelse og se bort sine holdninger og forestillinger. I en forlengelse av en diskusjon om objektivitet bruker Ottar Dahl mindre generelle begreper, som ”verdinøytralitet” og ”vurderingsfrihet”, for å diskutere dette

⁵⁴ Toulmin 1963

Under hammermerket

temaet: ”Dels har man her hevdet at historieforskningen og beslektede disipliner rent faktisk er preget av vurderinger, av tendens, av praktiske formål, dels har man ut fra forskjellige synspunkter hevdet at det må eller bør være så.”⁵⁵ Dahl mener slike spørsmål kommer fordi det antas at en forskers engasjement er koblet sammen med spørsmålet om riktig erkjennelse:

[...] sterkt verdi-engasjement svekker interessen for analyse og forklaring, frister til skjevhet og tendens i beskrivelsen [...] Det er både logisk og psykologisk fullt mulig å beskrive og forklare riktig det som man samtidig roser eller fordømmer. I visse tilfelle kan det vært slik at verdiengasjement fremmer og styrker forskningsinteressen og stimulerer teoridannelsen.

Også filosofen Hans Skjervheim bidrar med avklaringer til problemer en forsker måtte komme over der materialet er tydelig ideologisk forankret. Skjervheim bruker begrepet ”nøytralitetsmodifikasjon” om sannhetsspørsmål i klammer, altså en sannhet som ikke nødvendigvis er objektivt sann, men ”sann” eller [sann]. Den fremstillingsteknikken bruker Sombart når han på 1920- og 30-tallet beskriver tysk venstresides propaganda. Som kvalitative forskere i samfunnsfag tar vi ikke stilling til oppfatninger vi analyserer, men stiller oss nøytrale til dem, for på den måten å holde avstand til analyser og resultater. Skjervheim skriver videre at det ikke er ”nødvendig at vi reelt nøytraliserer vår oppfatning, men vår aksepterende eller forkastende holdning kan ikkje inngå som ein del av analysen”.⁵⁶ Nøytralitetsmodifikasjonen er altså en del av samfunnsforskerens nødvendige yrkesetiske holdning.

Instruksjonslitteraturens ladete og subjektive språk og tekstenes ideologiske komponenter er sentrale for fortolknings- og forståelsespotensialet. Alvesson og Sköldberg diskuterer det og skisserer en løsning på et mulig problematisk møte mellom subjektive tekster og forskningsetiske objektivitetskrav.

Man oppfattar språket som det medium i vilket livsvärlden avslöjar sig, detta i skarp polemik mot en instrumentell syn på språket: ord och mening är inget vi konstruerar, utan förmedlare av en levande tradition. Det viktiga blir därmed inte som i tidigare hermeneutikk det mer eller mindre psykologiska inkännandet i textens författare och hans/hennes intentioner, vilka i alla händelser måste

⁵⁵ Dahl 1994, 128-129

⁵⁶ Skjervheim 1992, 26

Under hammermerket

förbli svårutrönliga, utan att med sin egen värld s a s [så att säga] i bagaget gå in i *textens* värld för att ”sammansmälta horisonter”.⁵⁷

Alvesson og Sköldberg uttrykker seg i tråd med Gilje og Grimen, som skriver om ”det holistiske kriteriet” på forståelse: ”Alle detaljenes harmoni med helheten er kriteriet på korrekt forståelse.”⁵⁸ Spørsmålet om holistisk forståelse er altså et spørsmål om hvordan delene i vår fortolkning og formidling henger sammen, og hvordan det inngår i en totalitet.

Alvesson og Sköldberg sonderer mellom ”objektiverende hermeneutikk”, basert på en tenkt polaritet mellom subjekt, forskeren, og objekt, materialet som skal fortolkes, og der formålet er å kunne rekonstruere en historisk sammenheng, og ”aletisk hermeneutikk.” I aletisk hermeneutikk inngår en bevissthet om at politiske tekster nødvendigvis er ladet, i et forsøk på å bidra til å forandre virkeligheten. Et delmål med forskningen er i slike sammenhenger å avdekke, eventuelt åpenbare noe som er skjult. Tekstene må med andre ord leses og analyseres ut fra aktørens retoriske strategi. Videre må jeg søke å forstå totaliteten i den yringskulturen og totaliteten i det samfunnet disse tekstene er oppstått i, av venstresiden, det som i tidskonteksten ble kalt ”klassekampen.” Skjervheim drøfter problemer med ideologiske tekster. Han skiller mellom to former for ideologianalyse og beskriver den siste slik: ”[...] ein kan òg forstå ideologianalyse som ein funksjonell analyse, av oppfatningar, meningar, teoriar, men på ein slik måte at sanningsspørsmålet når det gjeld desse oppfatningane og meningane, vert sett i klammer.”⁵⁹ Skjervheim kommer også inn på problemer med å analysere tekster av forfattere med et klart definert ideologisk utgangspunkt, som Marx:

Marx erstatter den mest avgjerande grunnjevvningsproblematikken med ein ideologikritikk av motstandarane og kritikarane, han viser attende krav om betre grunnjevning når det gjeld dei fundamentale prinsippa i hans eige system [...] På denne måten vert Marx sin posisjon sjølvimmuniserande; det er innebygd i sjølve tenkemåten ein strategi for å nøytralisere alle verkelege og moglege motargument.⁶⁰

⁵⁷ Alvesson og Sköldberg 1994, 136

⁵⁸ Gilje og Grimen 1993, 158

⁵⁹ Skjervheim 1992, 25

⁶⁰ Skjervheim 1992, 28

Under hammermerket

En slik selvimmunisering er ikke uvanlig i politiske tekster, som ikke alltid inviterer til refleksjon. De kan være preget av en ideologisk dogmatikk og dermed være defleksive.

Christian Kock advarer mot ”dogmatisk snæversyn og tom formalisme”.⁶¹ I et kontekstsynpunkt må forskeren spørre seg om teksten skal underkastes en dogmatisk tvang. Et alternativ til det er en ”udogmatisk, åben, søgende udlægning af tekster, der undertiden i udlægningsarbejdet når frem til et *non liquet* (”teksten er ikke klar”); og ved hjælp af denne sondring antager hermeneutikkens historie en skikkelse der strider mod den forforståelse som den moderne videnskapsteori har anlagt”. Kock understreker at teksten alltid må forstås i sin kontekst, der forforståelsen hører til.

Gyldighet og etterprøvbarhet

Det er vanskelig, for ikke å si umulig, å imøtekomme krav om målbar reliabilitet i forskningsarbeider som mitt. Tove Thagaard hevder at kvalitative forskere ”må argumentere for ’troverdighet’ ved å redegjøre for hvordan dataene er blitt utviklet i løpet av forskningsprosessen. Hvor gode data har forskeren fått?”⁶² For en forsker ligger det et nitid arbeid i så vel datainnsamlingsprosess som i analytisk arbeid. Dertil kommer dokumentasjonskrav til den vitenskapsteoretiske tilnærmingen og den metodiske prosessen. Thagaard setter forskerens evne til å se troverdighet i sentrum: Anser forskeren seg troverdig? Søker forskeren troverdighet? Thagaard går videre til ”bekreftbarhet”, som ligger tett opptil en forventning om etterprøvbarhet. Hun skriver at: ”Bekreftbarhet er knyttet til tolkningen av resultatene. Bekreftbarhet innebærer både at forskeren forholder seg kritisk til egne tolkninger og at prosjektets resultater kan bekreftes av annen forskning.” Det bekreftbare er ikke nødvendigvis objektivt målbart, men kan uttrykkes i tolkninger som andre forskere kan gi sin tilslutning til. Noen resultater er også bekreftbare ved enkle observasjoner, mens andre er kompliserte. Slik sett er nært samarbeid med og tett oppfølging av mitt veilederteam muligens den optimale garantien for at andre forskere skal kunne stille seg bak min forskning.

⁶¹ Kock 1999, 8-9

⁶² Thagaard 2003, 178

Under hammermerket

Til slutt berører hun generaliserbarhetsproblemet i kvalitative studier: Kan tolkninger i et prosjekt være relevante i andre sammenhenger? Hun skriver: ”Overførbarhet innebærer en rekontekstualisering, ved at den teoretiske forståelsen som er knyttet til et enkelt prosjekt, settes inn i en videre sammenheng. På den måten kan en enkelt undersøkelse bidra til mer en mer generell teoretisk forståelse.”⁶³ I mitt arbeid betyr det at mine bidrag inngår både som tidligere underbelyste deler av arbeiderbevegelsens generelle historie på 1930-tallet og som en del av den større politisk-retoriske historien i Sverige og Norge. Jeg kommer også til å belyse sammenhenger med tekstlighet og selektiv bruk av tekster som jeg mener det er relevant å diskutere i et vitenskapshistorisk og forskningsetisk lys.

RETORISK MEDBORGERSKAP

Lisa Storm Villadsen introduserer begrepet ”retorisk medborgerskap” i en temaintroduksjon med samme tittel.⁶⁴ Hun skriver i sammendraget at ”denne artikkel behandler spørsmålet om hvordan retoriske studier bør forholde sig til en verden som er mere fragmenteret, foranderlig og kompleks end nogensinde før”. Hun begrunner svært klart den plassen hun mener retorikkfeltet bør ha i offentligheten:

Retorik er samfundets kit. I den vestlige verden er retorikken uløseligt forbundet med det offentlige liv. Vi kan ikke tænke demokrati uden at tænke retorikken med. [Der er] viktige punkter hvor retorikken stadig kan bidrage til at forklare og forbedre den offentlige debat i bredeste forstand.

Lisa Villadsen er blitt forbundet med sitt begrep ”retorisk medborgerskap”, ikke minst fordi hun og kollega Christian Kock arrangerte en internasjonal konferanse, ”Rhetorical citizenship and public deliberation”, ved Københavns Universitet i oktober 2008. Selv om Villadsens forskning er mer samtidspolitisk enn politisk-historisk, ser jeg at jeg kan dele hennes tenkemåte, som når hun skriver:

At betragte det at være medborger som en retorisk aktivitet betyder at man vægter den sproglige udveksling af holdninger og ideer højt. Selve processen

⁶³ Thagaard 2003, 184

⁶⁴ Villadsen 2008, 5–8

Under hammermerket

anses altså for mindst lige så væsentlig som resultatet. Man interesserer sig fx for hvordan man skaber rammerne for den bedst mulige offentlige debat.⁶⁵

Villadsen begrunner her i ettertid det arbeiderbevegelsens ledere tenkte seg da de la vekt på å utdanne bevegelsens tillitsmenn også i retorikk. Retoriske ferdigheter er viktige forutsetninger for å kunne delta i det offentlige ordskiftet. Det er en uforandret, og slik jeg ser det, ennå en uforanderlig, nødvendighet.

NORSK POLITISK-RETORISK FORSKNING

Anders Johansens *Talerens troverdighet*⁶⁶ bidro til å åpne et politisk-retorisk forskningsfelt i Norge. Noen år senere kom antologien *Virksomme ord*. Det første verket har ingen analyser av taleinstruksjoner eller diskusjoner over instruksjoner. I *Virksomme ord* gir Johansen og Kjeldsen i et omfattende felles forord en historisk oversikt over det politisk-retoriske feltet i Norge etter 1814.⁶⁷ De gir en grundig introduksjon til hver tale i antologien og definerer politisk-retoriske epoker. De er avgrenset i tid, av politisk kontekst, teknologiske muligheter og begrensninger, kulturelle og økonomiske rammer, og innflytelse fra annen kunnskap. ”Propagandaens tid”, benevnelsen på perioden fra 1930 til annen verdenskrigs slutt, omfatter epoken for min avhandling.⁶⁸

Fremveksten av et tydelig sivilt samfunn er fra midten av attenhundretallet en endringsfaktor for det politisk-retoriske feltet: ”Den økonomiske liberalismen som nå var sluppet løs, undergravde gamle fellesskap av slekt og laug; folk søkte sammen på nye måter. Man snakket om ”en ny Associationsaand.”⁶⁹ Johansen og Kjeldsen fortsetter: ”Det nye organisasjonslivet virket nasjonalt integrerende, og samtidig aktiviserende og demokratiserende” [...] ”de første masseorganisasjoner” [...] ”frikirker, misjonsforeninger og avholdsforeninger fikk avgjørende betydning for rekrutteringen til politiske verv.” Parallelt med utviklingen av det sivile samfunnet ble

⁶⁵ Villadsen 2008, 38

⁶⁶ Johansen 2002

⁶⁷ Johansen og Kjeldsen har etablert databasen <http://virksommeord.uib.no/> som supplerer taleantologien, uten innledninger.

⁶⁸ Foruten den perioden opererer de med *Patriotenes tid* (før 1840), *Professorpolitikernes tid* (1840–1870) og *Folketalernes tid* (1870–1930). Tiden etter annen verdenskrig er *Kringkastings tid*.

⁶⁹ Johansen og Kjeldsen 2005, XXXIII

Under hammermerket

politikens område større, mer konfliktfylt og polarisert: ”Politikken flyttet ut på en åpen nasjonal arena, der aktørene var flere, publikum større og mer sammensatt, og det politiske livet synlig [...]” Perioden frem til cirka 1870 ”var preget av en nøktern og pragmatisk innstilling [...] en mangel på alternativer i de store linjer, som synes å ha lagt til rette for enighetsorientert rådslagning”. Det var den borgerlige offentlighetens deliberasjon, myndige menn som rådslår med andre myndige menn.

Johansen og Kjeldsen betegner perioden fra syttiårene som ”folketalernes tid” med utvikling av en folkemøteoffentlighet. ”De store folketalernes kunst var ikke deliberativ, men agitatorisk.” Et folkemøte kunne arte seg som en kamparena med to talere stående mot hverandre, og publikum som dommere.

Etter at stortingspolitikere fra 1884 dannet partier, representerte de i større grad enn før ideer og bevegelser, ikke bare seg selv. Talerne måtte fra da av henvende seg til velgere, ikke bare til stortingskolleger. Det brede lag av folket ble velgere da menn over 25 år i 1898 fikk stemmerett. I 1913 fikk også kvinner stemmerett, to endringer som formelt bidro til å åpne den politiske offentligheten for arbeiderklassen.

På 1930-tallet fikk nazistene oppmerksomhet og suksess med sin retorikk. Også arbeiderbevegelsen merket seg det: ”I alt de sentrale partikretsene sier og skriver om dette, går én ting igjen: Det gjelder å rette seg inn mot følelsene. Den gamle ’oplysende propaganda’ kan nok ha sin verdi, men den er begrenset. Menneskene er ikke slike forstandsvesener som man en gang trodde.”⁷⁰ Talen, som til da hadde hatt en særstilling i propagandaen, måtte nå konkurrere med andre kanaler. ”Film, musikk og levende opptrinn virker direkte på sanser og følelser med langt større kraft. På politiske arrangementer av mange slag virker den obligatoriske talen mest til å legge en demper på stemningen.”

FORSKNING PÅ DELER AV ARBEIDERBEVEGELSENS VIRKSOMHET I EPOKEN

I arbeiderbevegelsen har det vært, og er, stor interesse for å dokumentere egen historie. På lokalnivå finnes en svært omfattende historisk dokumentasjon av fagforeninger, bedrifter og partilag. På nasjonalt nivå i Norge, for ikke å snakke om internasjonalt, finnes også en omfattende litteratur. Jeg begrenser meg her til å vise til

⁷⁰ Johansen og Kjeldsen 2005, XXXVIII

Under hammermerket

seksbindsverket *Arbeiderbevegelsens historie i Norge*.⁷¹ Verket har bidrag fra ulike forfattere og omfatter perioden 1850–1990 i kronologisk utvikling. I bind 3, *Gjennom kriser til makt (1920–1935)*,⁷² tegner Per Maurseth et bilde av arbeiderbevegelsen i den aktuelle perioden, med størst vekt på de to mest sentrale hovedemnene for bevegelsen: politikk og organisasjon. Til det første emnet, politikk, tar han for seg den opprivende perioden som fulgte etter at begeistring over oktoberrevolusjonen hadde fortatt seg. Maurseth går inn i striden om båndene til Moskva, ”broderkrigen”, streik og lockout, og klassesamlingen i 1927.

Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek har siden 1908 samlet, katalogisert og arkivert brev, tidsskrifter og aviser, bøker, film og andre ytringer publisert i eller berørt av arbeiderbevegelsen. En vesentlig del av arkivene gikk tapt under okkupasjonen. Fra 1976 til 1986 publiserte Arbark *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie*. De halvårslige utgivelsene inneholdt hver mellom seks og ni artikler. Da tidsskriftet gikk inn i 1987, ble det erstattet av årboken *Arbeiderhistorie*. Formatet ligner det inngåtte tidsskriftet.

Forskningsinteressen for bevegelsens omfattende kursvirksomhet må også nevnes. Rune Geir Huvenes har skrevet om utviklingen av den sentrale skolevirksomheten i AOF i artikkelen ”Fra motkultur til voksenopplæring. AOF 1931–1980”.⁷³ Harald Berntsen har skrevet om LO-skolen på Sørmarka i artikkelen ”Sørmarka – fra skole til studie- og konferansesenter”.⁷⁴ Han gir en fremstilling av utviklingen som kulminerer med at Sørmarka, utenfor Oslo, ble reist i 1939. Begges artikler har gitt meg verdifull innsikt i den konteksten som skolevirksomheten er blitt til i.

Arthur Danielsen har i artikkelen ”Kultur i bevegelse” skrevet om AOF. Motivasjonen for å stifte et AOF var at ”partiet hadde behov for kontroll med opplysningsvirksomheten, ikke minst av ideologiske hensyn. Engstelsen for at kommunister eller motdagister skulle komme inn i virksomheten, var stor.”⁷⁵

⁷¹ Kokkvoll, Sverdrup, Bull og Jensen (red.) 1987

⁷² Maurseth 1987

⁷³ Huvenes 1996

⁷⁴ Berntsen 1989

⁷⁵ Danielsen 2008, 72–74

Under hammermerket

Danielsen betoner to dimensjoner som AOFs verdimeslige bærebjelker: ”En demokratiseringsnorm, som var nødvendig for at arbeideren skulle tilegne seg den allmenne og tradisjonelle kulturen i vårt samfunn.” Den andre normen var erkjennelsen av en arbeiderkultur som en ny kultur, ”en motkultur til den eksisterende borgerlige”. Danielsen retter søkelyset på AOFs innsats for arbeiderkulturen. Gjennom sin diskusjon om tramgrupper, propagandateater og film kommer han inn på agitasjon og propaganda; som han ser i et kulturperspektiv, ikke nødvendigvis et retorisk overbevisningsperspektiv.

I AOFs *Beretning for det første arbeidsåret* heter det at organisasjonens hovedmandat er å skolere arbeiderbevegelsens tillitsmenn til innsats i bevegelsen. Det gjenspeiles i ”Oplysningsforbundets normalplan”, der fagene er tilpasset partiets behov. Det gjelder både kveldskurs, ”forelesningskurs” og sommerkurs.⁷⁶

Forskning på arbeiderbevegelsens agitasjon og propaganda

I bind 2 til *Arbeiderbevegelsens historie i Norge. På klassekampens grunn 1900–1920*⁷⁷

kommer Bjørnson inn på agitasjon og propaganda, på folkemøter der Martin Tranmæl og Torgeir Vraa briljerte:

Når Tranmæl og Vraa virket troverdige, var det fordi publikum ble overbevist om at de mente hva de sa, og fordi de maktet å sette ord på følelser som publikum oppfattet som sine egne. De maktet å gå opp i sin rolle som talere fullt og helt og uten reservasjoner framføre sitt budskap. Begge hadde også et sett av retoriske knep som gjorde det lett for publikum å vite hvor de skulle falle inn: Vraas minespill og stemmebruk, Tranmæls utpregete kroppsspråk.⁷⁸

Tranmæls retoriske stil ble legendarisk; den var kjent, beundret og fryktet både i og utenfor arbeiderbevegelsen. Beskrivelsen av, og diskusjonen om hans slagkraft og overbevisningsevner har gitt stoff til flere biografiske verk, som Lies *Veiviseren* og *Et bål av vilje*.⁷⁹ Bjørnson diskuterer ikke taleinstruksjoner. Men gjennom å samle

⁷⁶ Lie 1932, 10. Fagene er ”norsk, sosialismens historie, praktisk organisasjonsarbeide, fagbevegelsen, samvirkebevegelsen, Arbeiderpartiets program og historie, økonomisk geografi, samfunnsøkonomi og kommunalkunnskap.”

⁷⁷ Bjørnson 1990

⁷⁸ Bjørnson 1990, 272

⁷⁹ Lie 1988

Under hammermerket

oppmerksomheten om Tranmæl og Vraa lager han en åpning der taleferdigheter gis et nytteperspektiv og får oppmerksomhet i seg selv.

Maurseth har ved regnskapstall dokumentert at agitasjon kom til å spille en betydelig rolle i organisasjonsarbeidet, første gang til stortingsvalget i 1933: ”Valgseieren var både et resultat av Arbeiderpartiets nye budskap og av innsatsen for å bringe det ut til velgerne.”⁸⁰ Til valget i 1927 hadde partiet brukt 71 000 kroner på agitasjon, av et samlet regnskap på 219 000 kroner. Innsatsen økte til 1933, da partiets samlede regnskap balanserte på 409 000 kroner:

Landsorganisasjonen skrev ut en ekstrakontingent som bidrag til valgkampen. [...] til agitasjon ble denne gangen brukt 281.000 kroner. For Oslo Arbeiderparti steg valgkamputgiftene fra valg til valg: 24.000 i 1927, 36.000 i 1930 og 65.000 i 1933. Ved siden av partipressen var grunnvollen i Arbeiderpartiets agitativ virksamhet den tradisjonelle foredragsdragsvirksamhet. Til sammen rapporterte partiet at det var blitt holdt 5.578 foredrag i årets løp mot 4.455 i 1930.

I artikkelen ”I hammerens tegn. Nye agitativs- og propagandaformer i norsk arbeiderbevegelse på 1930-tallet” skriver Lill-Ann Jensen om omleggingen av partiets kommunikasjonsstrategi før valget i 1934, som var blitt utprøvd til stortingsvalget året før. Hun diskuterer helhetsspektivet som Haakon Lie var en av arkitektene til, med dekorasjoner, masseopptritt, arbeiderteater og film. Jensen beskriver perioden som ”Begeistringens tid”, der det ble lagt stor vekt på engasjement og deltakelse. Jensen siterer Sigurd Evensmo som hadde opplevd en tramgjøpoptreden i 1935:

Ingen kunde undgå å bli streift av den sitrende stemningsbølgen som utgikk fra en liten tribune hvor 20 unge arbeidergutter og jenter med brand i blodet slynget parolene utover folkehavet på en ny, farlig måte. Med ungdommelig selvfølgelighet grep gjengen makten over massenes stemning. Med musikk, sang, deklamasjon, rytmiske bevegelser av kor og solister – alt i ubrutt rekkefølge, slik at gjengens veldige publikum ble revet med i de unges egen dramatiske rytme. 20 unge gutter og jenter på en tribune. Men det er en vilje, en tro, slik som den bare skap skapes hos en ungdom der står skulder ved skulder under en borg av vaiende røde faner og er knyttet sammen med bånd som er sterkere enn blodets.⁸¹

⁸⁰ Maurseth 1987, 568–569

⁸¹ Jensen 2002, 112

Under hammermerket

Arbeiderteater

I sin hovedoppgave *La denne vår scene bli flammen ...*⁸² skriver Jostein Gripsrud om arbeiderteater i Kristiania/Oslo og Bergen mellom cirka 1890 og 1940. Hans fremstilling ”omhandler noen av bevegelsens forsøk på å formidle politikk- og kulturforståinga si til klassen gjennom eller i forbindelse med teatermediet”.⁸³ Arbeiderteatrets skuespill var skrevet av forfattere som på ulike vis var knyttet til bevegelsen. Gripsrud viser at teatervirksomheten var en integrert del av oppdragelsesarbeidet, med formål å bidra til å bygge en sosialistisk kultur, en leirotfentlighet. I artikkelen ”Arbeiderbevegelsens teatervirksomhet i Norge i 30-åra – og dens begrensninger” diskuterer han intensjonene for teaterbevegelsen: ”Teatervirksomheten må bli et ledd i klassekampen [...]”⁸⁴ Teatret skulle innordnes i bevegelsens øvrige organisasjoner og være forpliktet overfor en sentral teaterkomité. Teatergruppene oppførte revyer og agit-prop-programmer:

Gruppene kalte seg i egenskap av propagandagrupper for tramgjenger [...] Forestillingene deres var sammensatt av deklamasjon, sanger, sketsjer og talekor. Gjengens medlemmer var gjerne ensarta kledd (i Drammen 1934 valgte en for eksempel svarte satengdrakter med hvite hammermerker på brystet). Utstyret ellers bestod av enkle hjelpemidler, som roperter, faner og tegn for sosiale kategorier (flosshatt = kapitalist, six-pence = arbeider).⁸⁵

Gripsrud dokumenterer i sitt arbeid omfanget og totaliteten av agitasjon og propaganda i teatervirksomheten. Han viser at propaganda er et vidt begrep, som publikum selv velger å oppsøke og endog betale penger for. Hans arbeid viser at teater var en selvsagt del av den samme konteksten som propagandaen oppstod i på 1930-tallet.

Olav Dalgard diskuterer propagandateater allerede i 1934, etter en reise til Sovjetunionen.⁸⁶ Han skriver om agitprop og arbeiderteater i artikkelen ”Ideer,

⁸² Gripsrud 1981. I 1988 disputerte han med avhandlingen *Perspektiv og praksis i og omkring folkerørslenes amatørteater ca. 1890-1940*.

⁸³ Gripsrud 1981, 3

⁸⁴ Gripsrud 1982, 136. Gripsrud siterer fra *Arbeider-Ungdommen* 1934, nr, 4/1934

⁸⁵ Gripsrud 1982, 138

⁸⁶ Dalgard 1934

Under hammermerket

propaganda og kunst”⁸⁷ publisert i tidsskriftet *Kamp og Kultur* på 1930-tallet, og i sin selvbiografi *Samtid*.⁸⁸

Film

I to arbeider, avhandlingen *Gryr i Norden* fra 1980 og artikkelen ”Arbeiderfilmen i Norge 1928–1940” to år senere, diskuterer Bjørn Sørenssen arbeiderbevegelsens filmproduksjon og film som propagandakanal fra 1934. Arbeiderfilm har plass i håndboklitteraturen, spesielt i Haakon Lies ”Filmen og lysbilledet”. Filmene var av blandet kvalitet, men ble etter hvert profesjonelle produksjoner. Distribusjon og logistikk var vel gjennomtenkt, med flere kopier av hver film. De ble vist i arbeidssamfunn og ”Folkets hus” over hele landet, og mange lokallag hadde skaffet seg fremvisningsutstyr: ”Med disse fire valgfilmene ble den agitatoriske fordelen med 16 mm-mediet for alvor klar, ikke minst de muligheter man nå hadde for å lage film lokalt.”⁸⁹ Filmene var gjerne melodramaer med unge arbeiderklassehelter som står opp mot lønnsnedsettelse og lockout. Sørenssen har oversikt over cirka 40 filmer fra perioden, hvorav 17 ble laget i 1934 og 1935. Filmen ”Hele folket i arbeide” laget av Kristoffer Aamot og Johs. Jensen i 1933 var en del av valgkampanjen med samme navn. Den var filmet i 35 mm-format med lyd. Sørenssen legger ved en liste over bevarte og tapte filmer fra perioden.

Tross et ambivalent syn på Hollywood mente Haakon Lie at film kunne bli en viktig propagandakanal for arbeiderklassen. Han hadde studert amerikanske rapporter om film som påvirkningsmedium og kom til at arbeiderbevegelsen måtte ta i bruk det nye mediet, med sine påvirkningsperspektiver. Lie ga råd om distribusjon, logistikk og transportable filmapparater. Som om det ikke var nok, satte han, broren Per Lie og Olav Dalgard i gang filmproduksjon på kjøkkenet i Kitty og Haakon Lies leilighet.

Presse

Partipressen var ett av parlamentarismens barn. Henrik G. Bastiansen skriver i *Norsk presses historie* at Arbeiderpartiets aviser var tettere knyttet til partiet sitt enn andre

⁸⁷ Dalgard 1936

⁸⁸ Dalgard 1973

⁸⁹ Sørenssen 1982, 112

Under hammermerket

aviser. De var blitt opprettet som partiaviser, i motsetning til høyre- og venstreaviser, som var løserne forbundet til partiene. Solumsmoens kapittel ”Arbeiderpressen – vår beste agitator” kan stå som tittel for den statusen partiets presse hadde i den relevante perioden. Han peker på ulike trekk ved pressen som gjør at den er spesielt egnet til sitt formål. Avisen kommer helt inn i hjemmene hver dag og er derfor alltid aktuell. Avisene når også dem som ikke går på møter. De sannsynligvis to mest interessante punktene i et kommunikasjonsperspektiv er når Solumsmoen hevder at redaksjonelt stoff er å fortrekke ”[fordi] agitasjonsstoffet i avisene blandes med annet stoff og derfor ikke fremtrer som agitasjon [...] den daglige avis mottas med *tillit* av den stadige leser og derfor virker langt sterkere enn en tilfeldig agitasjonsplakat eller brosjyre.”⁹⁰

I sitt arbeid lar Bastiansen Kirkvaag følge opp Solumsmoen. Ole Kirkvaag ser de første årene på 1930-tallet som ”gjennombruddsår for arbeiderpressen hva utbredelse angår” med dramatisk opplagsøkning; fra cirka 120 000 i 1920, til cirka 180 000 ti år senere. Økt opplag betydde bedre økonomi og økt gjennomslag. Dermed kunne Kirkvaag definere pressens politiske mål:

Våre avisvirksomheter er skapt ut fra det behov om politisk publicitet som Det norske Arbeiderparti har hatt. Hensikten med våre aviser er at de skal være et kamp- og propagandamiddel for partiet. Denne hensikten bestemmer da også våre avisers vesen og innhold [...] For å være et virksomt propagandamiddel, må avisene være i partiets hender, og partiet må ha den fulle kontroll over deres forvaltning [...] Arbeiderpressen har bare en oppgave, – bare et mål – å tjene det arbeidende folk og å virke for gjennomførelsen av socialismen.⁹¹

På den andre siden av det politiske spektret hadde Høyre i 1925 etablert Høires Pressekontor. Som mottrekk til arbeiderpressens sterke ekspansjon, og som motreaksjon på at arbeiderpressen virkelig ble partiets beste agitator til valgene i 1933 og 1934, skriver Bastiansen at partiet Høyre i 1935 også opprettet Høirepressens Propaganda- og Organisasjonskontor.

Visuell retorikk

⁹⁰ Solumsmoen 1934, 70

⁹¹ Bastiansen i Øy, Flo og Dahl (red.) 2010, 41–42

Under hammermerket

Lill-Ann Jensen, *Gjennom kriser til makts* billedredaktør, dokumenterer ”de nye metodenes” visuelle fremtoning. Hun har funnet frem et stort antall illustrasjoner: plakater, bilder fra demonstrasjonstog, avisutklipp og faner. Jensen bruker også karikaturtegninger fra dagspresse og arbeiderbevegelsens vittighetsblad *Hvepsen*.

Jensen har også bidratt med verket *Bildet som våpen*, med Svein Damslorå som medforfatter. Undertittelen, *Norsk arbeiderbevegelses bruk av bildet i kamp og agitasjon*, er dekkende for innholdet. Stoffet er delt inn i kategorier, der den første, ”agitasjonsbilder”, har klar relevans for mitt arbeid:

Dette er kanskje ingen helt entydig betegnelse, siden strengt tatt alle bildetyper har vært brukt i agitasjonen. Men det som særlig kjennetegner den gruppen bilder vi her tenker på, er den utstrakte bruken av symboler, for eksempel flagg, fakler, knyttede never og brutte lenker [...] De aller fleste er også svært lettfattelige; hensikten har jo nettopp vært at alle skal forstå [...] Motivet er gjerne stilisert slik at det politiske budskap raskt skal komme fram til mottakeren. Særlige gjelder dette plakater, der innholdet ofte må kunne oppfattes i løpet av noen sekunder.⁹²

Jensen og Damslorå skriver også at den norske arbeiderbevegelsen var sent ute med å bruke tegnede plakater i sin agitasjon. ”Vi kjenner faktisk ikke til noen plakat med bildemotiv før 1930.”

Jorunn Veiteberg analyserer norske bildeplakater i sin avhandling, *Det moderne maleri er plakat*,⁹³ der hun også diskuterer politiske propagandaplakater fra 1930-tallet.

POLITISK-RETORISK FORSKNING I SVERIGE

Det svenske forskningsuniverset på det politisk-retoriske feltet ligger kulturelt, språklig og politisk nær det norske. Svensk forskningslitteratur på feltet har gått foran norsk. Ved flere læresteder, først og fremst i Uppsala, Stockholm, Örebro og Lund, har det vært omfattende publisering av forskning på arbeiderbevegelsens retorikk, ikke ulikt mitt arbeid. Svenske og danske forskere har gjennom et utstrakt forskningssamarbeid, seg imellom og med norske forskere, gått foran og bidratt til å skape interesse for feltet hos oss.

⁹² Damslorå, Jensen og Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek 1984, 11–12

⁹³ Veiteberg 2000

Under hammermerket

Et forskerteam bestående av Olle Josephson, Brigitte Mral, Per Ledin og Marie Hedström ga i 1996 ut verket *Arbetarna tar ordet*. I ti store kapitler diskuterer de ”språk og kommunikation i tidig arbetarrörelse” mellom 1880 og 1912; et tema som er gjengitt i rapportens undertittel. Den betydelige nivåforskjellen mellom arbeidernes sosiolekter og dialekter, og formell rikssvensk i den politiske deliberasjonens språk er ett av flere temaer i antologien. Josephson skriver om det og om lite omfattende demokratiske ordninger, som begrenset stemmerett: ”I Sverige mot slutet av 1800-talet går det verkligen att tala om en tyst majoritet, en befolkning utan tillgång till språk eller kanaler för det offentliga samtalet.”⁹⁴ Ved en rettskrivingsreform i 1906 ble skriftspråket standardisert og kom nærmere talespråket: ”Det nya stilläget i många av sakprosans genrer – men inte alla – är enklare och ur en aspekt mera talspråkligt, eftersom det ger mindre plats för kanslispråklig syntax eller utmejslade stilistiska figurer.” Denne tilgjengeliggjøringen av språket muliggjorde en politisk retorikkstandard som arbeiderklassen kunne mestre. Ved siden av stemmerettsreformer og etablering av politiske partier ble den nye språklige tilgjengeligheten en viktig demokratiserende faktor.

Josephson et. al. redegjør for, og diskuterer, retorisk skoling og praksis i arbeiderbevegelsens egne møtesteder, som ”Socialdemokratiske diskussionskolan i Stockholm”, ”Domnarfvets diskussionsklubb”, ”Gefle Jernarbetarefackförening” og ”Malmö kvinnliga diskussionsklubb”. Et foreløpig formål for institusjonene er å myndiggjøre arbeiderklassen gjennom skoling; den må skaffe seg tilstrekkelig selvtillit og kunnskap til å kunne ta ordet i politiske diskusjoner. På den måten kan kunnskap om kunnskap, og kunnskap om det essensielle ved kunnskap, spres fra diskusjonsklubbene til menige, likegyldige og endog skeptiske medlemmer av arbeiderklassen. Forfatterne diskuterer også taler, brosjyrer og agitasjonsmateriell.

Josephson og Hedström, to av *Arbetarna tar ordets* forfattere, ga i 1995 ut *Akta er för socialdemokraterna! Den tidiga arbetarrörelsens agitationsbroschyror*.⁹⁵ Som til *Arbetarna tar ordet* henter de tematikken fra perioden årene rundt 1900 og utvider bildet av tidens retorikk.

⁹⁴ Josephson 1996, 10–14

⁹⁵ Josephson og Hedström 1995

Under hammermerket

Mral, som skrev tre av de ti kapitlene i *Arbetarna tar ordet*, har også skrevet *Talande kvinnor. Kvinnliga retoriker från Aspasia till Ellen Key*.⁹⁶ Hennes tekstutvalg er bredt sammensatt, fra tekster om fromhet og inderlighet i middelalderens bønner til 1. mai-taler mot slutten av 1800-tallet. Bokens siste deler har størst interesse for mitt prosjekt: Kvinner i arbeiderbevegelsen er en minoritet i minoriteten, et ubestridelig faktum også i Norge.

Hva analyse av det helt spesifikke feltet instruksjonslitteratur angår, ligger tematikken i Inger Lindstedts avhandling fra 1998, *Till de unga, till dem som ämna bliva tidningsmän. Handböcker i journalistikk*, nær min. Lindstedt analyserer håndboklitteratur i journalistikk mellom 1915 og 1996. I kapittel 3.3, der hun holder opp ”handböckerna som tidsspegel”, skriver hun at de ”speglar de rådande uppfattningarna, både i samhället i stort men framför alt inom tidningsvärlden i en rad skilda frågor. Handböckerna kan därför ses som exponenter för sin samtid”.⁹⁷ Jeg kan uten tvil gjøre Lindstedts ord til mine: Håndbøker er produkter av sin tid, de må forstås i sin tid, og de er speilbilder av sin tid.

Relevante ikke-nordiske tidsskrifter

Det finnes en omfattende internasjonal og mangfoldig forskningsbasert litteratur om politisk retorikk, offentlig deliberasjon, taleinstruksjoner og annet som har med talekultur å gjøre, spesielt i store språkområder. Jeg nevner kort fra det engelske språkområdet: I USA er det en svært omfattende litteratur og mange akademiske tidsskrifter på feltene retorikk og politisk retorikk. Et par tidsskrifter i en særstilling: *Quarterly Journal of Speech* som spesialiserer seg på taleanalyser, og *Political communication*. Jeg har blant annet funnet to artikler om amerikanske agitatorkorps fra tiden etter 1917 der. Redaktørene skriver i sin egenpresentasjon:

The *Quarterly Journal of Speech (QJS)* publishes articles and book reviews of interest to those who take a rhetorical perspective on the texts, discourses, and cultural practices by which public beliefs and identities are constituted, empowered, and enacted [...] Rhetorical scholarship now cuts across many

⁹⁶ Mral 1999

⁹⁷ Lindstedt 1998, 64

Under hammermerket

different intellectual, disciplinary, and political vectors, and *QJS* seeks to honor and address the interanimating effects of such differences.⁹⁸

Presentasjonens budskap er essensielt ikke ulikt det Villadsen skrev om *Retorisk medborgerskab*. *QJS* og tidsskriftet *Rhetoric Society Quarterly* har publisert en rekke artikler om retorikk mot grensefeltet pedagogikk, instruksjon og undervisning. I amerikansk skole har retorikk hatt en sentral plass siden 1920-tallet. Av spesiell interesse vil jeg nevne en artikkel om lærebøker som diskuterer retorisk innovasjon, *Rhetorical Invention in Public Speaking Textbooks and Classrooms*.⁹⁹ Artikkelforfatterne undersøker hvordan utbredte retoriske lærebøker tar for seg utfordringer med å innføre nye retoriske teknikker. Forfatterne McGarrity og Crosby diskuterer innovatørens utfordringer, en sentral tematikk også i den norske håndboklitteraturen.

Jeg har ikke gått inn i andre språkområders forskning, der faget *Öffentlichkeitsarbeit*, som forstås som ”organisasjonskommunikasjon” og som ”publisitetsarbeid” kunne ha vært relevant i denne sammenhengen.

NORSK SOM FORSKNINGS- OG FORMIDLINGSSPRÅK

En praktisk årsak til at jeg har skrevet norsk, ved siden av det åpenbare at håndbøkene er skrevet på norsk, er at jeg tror at feltet i første rekke er interessant for andre forskere og studerende som har kompetanse i å lese norsk. Det er mitt håp at norske og nordiske forskningsinstitusjoner skal finne arbeidet mitt tilstrekkelig interessant til at det kan danne grunnlag for undervisning, veiledning og videre forskning på faget. Jeg håper også at personer i politiske miljøer, partier, organisasjoner og andre vil finne det interessant.

I Universitets- og høyskolerådets mønstertekst om språkvalg heter det: ”Faglige vurderinger og kommunikasjonsmuligheter med relevante nasjonale og internasjonale fagmiljø skal ligge til grunn for valg av publiseringsspråk. Norsk skal fortsatt være et relevant språk ved vitenskapelig publisering.”¹⁰⁰ Universitetet i Bergen skriver i sitt vedtak om språkvalg: ”Fagmiljøa må diskutere seg fram til ein politikk for val av språk

⁹⁸ <http://www.tandf.co.uk/journals/rqjs>. Lastet ned 31. mai 2012.

⁹⁹ McGarrity og Crosby 2012

¹⁰⁰ Universitets- og høyskolerådet. ”Overordnede språkpolitiske retningslinjer”, 2

Under hammermerket

i forskning og formidling, der ein tek omsyn til både fagleg utvikling og samfunnsansvar.”¹⁰¹ Retningslinjene er ikke bindende. Mange vil nok betrakte et slikt valg som lite taktisk i en globalisert forskningsverden. Selv om norske universiteter og høyskoler i sin retorikk understreker det viktige ved å bruke nasjonalspråket i forskning og formidling, avviker praksis fra institusjonenes intensjoner og gode vilje. Forskningspråket i Norge er i all hovedsak engelsk. Anders Johansen berører dette i en rapport til Språkrådet, der han skriver:

Humanvitenskapelige studier, som på en helt annen måte er forankret i en bestemt kultur- og samfunnssammenheng, har gjerne en mer tilgjengelig form [enn naturvitenskapelige studier]. Selv om utenlandske fagfeller kan mangle forutsetninger for å bedømme dem kritisk, er det i hvert enkelt land ganske mange som har andel i de relevante kulturkoder og historiske erfaringer. For slike studier, som kan leses med utbytte av forskere fra beslektede fag, og som iblant også lykkes med å henvende seg til en større opplyst allmennhet, er det ofte bruken av et felles morsmål som åpner veien til den mest kvalifiserte leserkrets.¹⁰²

Med det berører Johansen hensynet til offentligheten, både i og utenfor academia. Ragnvald Kalleberg kommer inn på det, i det han kaller ”utvidet kollegakontroll”: ”Når man skriver om nyere norsk historie, så kan disse arbeidene også bli vurdert av folk som har førstehånds kjennskap til disse forholdene, nemlig de som studiene handler om. På sine felt må de regnes som eksperter.”¹⁰³

I mai 2006 publiserte *Aftenposten* et opprop, signert av 223 professorer. Oppropet var utformet som et varsko for den status norsk var i ferd med å få som forsknings- og formidlingsspråk. I iveren etter å gi norsk forskning internasjonale talerstoler, og dermed høste forskningspoeng, stod forskningssamfunnene i fare for å eliminere norsk som forskningsspråk, kanskje spesielt i humanvitenskapene:

Human- og samfunnsvitenskapene blir med dette trengt ut av sin egen kultur og tvunget til å bryte kommunikasjonen med det bredere publikum. I disse fagene er det i mange sammenhenger verken mulig eller ønskelig å sette et skarpt skille mellom forskning og formidling. Forskerne oppfyller noen av sine oppgaver når de henvender seg til utenlandske kolleger, men like viktig er det at de leverer

¹⁰¹ ”Språkpolitikk for Universitetet i Bergen”, punkt 6

¹⁰² Johansen i ”Språkmeldingen som handlingsplan: Retorikk og resultater”

¹⁰³ Kalleberg i *Samisk forskning og forskningsetikk* 2002, 168

Under hammermerket

premisser for hele samfunnets selvrefleksjon gjennom offentlig debatt. En svekkelse av fagenes nærvær i det norske språket og den norske kulturen er derfor også en svekkelse av den demokratiske offentligheten.¹⁰⁴

Professorene argumenterer godt for sine synspunkter. Forskere er forpliktet til å se til at ny og oppdatert kunnskap kommer samfunnet til gode i form av språklig tilgjengelig formidling. Jeg føler meg spesielt berørt av oppropet deres, jeg har valgt en formidlingsform som jeg nettopp håper skal treffe lesere, også utenfor det akademiske miljøet.

Andre forutsetninger

I sitater har jeg så vidt mulig, det vil si begrenset av min egen fremmedspråkkompetanse, forsøkt å beholde den opprinnelige teksten. I praksis har det medført at jeg i all hovedsak bruker originalspråket på svensk, engelsk og tysk, foruten norsk, og at jeg har støttet meg på oversettelser fra fransk og spansk.

Hva originalspråk versus norske oversettelser angår, har jeg riktignok enkelte steder brukt norske oversettelser, der jeg sannsynligvis kunne ha brukt originalspråket. I et avsnitt der jeg diskuterer Habermas og det myndige menneske, har jeg for eksempel sitert Habermas på norsk, rett og slett fordi jeg ikke fikk tak i en originalutgave innen rimelig tid.

Jeg har beholdt rettskrivingsnormene tekstene er skrevet i, men ikke gjengitt trykkfeil.

Avhandlingen bygger på litteratur utviklet i et maskulint politisk univers. Det maskuline tas for gitt og danner normen. Det feminine er i stor grad fraværende, men brukes iblant semantisk for å beskrive svakhet. Håndbokforfatterne bruker aldri hunkjønnsord for å betegne aktive subjekt. Jeg bruker derfor utelukkende ”han” som personlig pronomen.

¹⁰⁴ Annonse i *Aftenposten* 5. mai 2006

KAPITTEL 1 KONTEKSTEN

Naar man opkaster det Spørgsmaal: hva er Aarsagen til Massernes Nød og Elendighed? saa ere vi selv villige til at indrømme, at den for en væsentlig Deel maa søges i Mangel paa Sædelighed og Oplysning.¹⁰⁵

I dette kapitlet diskuterer jeg relevante politiske og humanvitenskapelige kontekster som faller sammen med og danner et bakteppe i instruksjonslitteraturens epoke: Den første delkonteksten, oppdragelse og dyktiggjøring av klassen, var et problem som arbeiderbevegelsen hadde slitt med siden thranitterbevegelsens dager. Thrane hadde allerede på 1850-tallet foreslått tiltak for å bli kvitt ”massens usedelighet.” Et drøyt halvsekel senere etablerer arbeiderbevegelsen sine første aftenskoler for å dyktiggjøre sine tillitsmenn til å kunne ta ordet og dermed konkurrere i en politisk offentlighet. Arbeiderbevegelsens skolevirksomhet er vel dokumentert, om enn lite systematisk, i årene før 1932, da Arbeidernes Oplysningsforbund ble stiftet og organisasjonstalentet Haakon Lie ble dets sekretær. I Arbark har jeg funnet kopier av årsmeldinger, tiggerbrev og annen dokumentasjon som kaster lys over ”socialistiske aftenskoler”.

En annen delkontekst er den interne ideologiske debatten og den politiske nyorienteringen som fant sted etter Arbeiderpartiets dårlige valg i 1930. Valgkampen var blitt stående i skyggen av et ganske opprivende programarbeid, der en ideologisk skolert fløy stod mot en pragmatisk fløy. I arbeiderbevegelsens tidsskrifter stilte flere skribenter spørsmål ved hensiktsmessigheten ved partiets selvbylde som et parti som mest var interessert i, og interessant for, et begrenset sjikt av industriarbeidere. Prosessen som fulgte, endret det bildet: Arbeiderpartiet ble et inkluderende og reformistisk folkeparti.

KONTEKST I: OPPDRAGELSE OG DYKTIGGJØRING AV KLASSEN

For at arbeiderbevegelsen skulle kunne bygge en troverdig kommunikativ og politisk plattform, måtte den utvikle et støtteapparat der bevegelsens menn kunne utvikle og

¹⁰⁵ Thrane 1850

Under hammermerket

foredle sine retoriske ferdigheter. Bevegelsens ”sosialistiske aftenskoler” ble etablert for å utdanne tillitsmenn til å kunne delta med tyngde og troverdighet i det offentlige ordskiftet. Kandidatene skulle så bidra til å motivere og rekruttere nye til bevegelsen. Skolevirksomheten var bevegelsens eget svar på de thranittiske imperativene.

I formålsparagrafen for *Skoleplan for sosialistiske aftenskoler* fra 1908 heter det: ”De sosialistiske aftenskolers oppgave er at meddele partiets faglig og politisk organiserte medlemmer en utdanning som kan gjøre dem mere skikket til at overta tillidshverv og virke som agitatorer for bevægelsen.”¹⁰⁶ I den bredere anlagte *Plan for den socialdemokratiske aftenskole* blir formålet utdypet:

Tanken om iverksættelse av en saadan skole har vundet tilslutning fra flere hold, og i erkjendelsen av, at der fra alle kanter av landet meldes om mangel paa dygtige foredragsholdere og av partifæller, som med kundskaper og dygtighet kunde delta i den faglige og politiske arbeiderbevægelse, tror foreningen, at en saadan skole vilde avhjelpe et længe følt savn paa en læreanstalt, der specielt tar sigte paa at utdanne partifæller i den heromhandlede retning.¹⁰⁷

En prekær oppgave for partiet var å oppdra de ikke-overbeviste i egen klasse. Gerhardsen mente at oppdragelse er en metode for å dyktiggjøre arbeiderklassen til å overta samfunnsmakten. Han skriver i *Tillitsmannen* at ”[partipressen] er et viktig ledd i agitasjons- og oppdragelsesarbeidet”.¹⁰⁸ Oppdragelse er agitasjonens viktige biprodukt; en mellomstasjon på veien mot sosialismen. ”Oppgaven er å få alle arbeidere med i organisasjonene – i fagorganisasjonen, partiet og kooperasjonen. Gjennom organisasjonen skal arbeiderne oppdras og dyktiggjøres til å arbeide og kjempe for sine interesser.”¹⁰⁹

Innholdet i ”oppdragelse” i 1931 må fortolkes videre enn vår tids begrep, som betegner arbeid med barns sosialisering. Det er riktig å forstå det i to perspektiver: 1) ”Oppdragelse” er i denne konteksten arbeid for å kunne endre uønskete holdninger og atferd hos et individ eller i en gruppe, til en ønsket. 2) Det langsiktige resultatet av ”oppdragelse” er arbeiderklassens selvmyndigelse og siviliseringsprosjekt.

¹⁰⁶ Skoleplan for sosialistiske aftenskoler 1908

¹⁰⁷ Utitulert dokument om skolevirksomhet 1908, 3

¹⁰⁸ Gerhardsen 1930, 36

¹⁰⁹ Gerhardsen 1930, 33

Under hammermerket

Oppdragelsen legger grunnen for *empowerment* og en innsikt som den enkelte og klassen behøver for å kunne ta gode og kvalifiserte valg.

Aksel Zachariassen skriver i *Agitasjon og propaganda*: ”[I større utstrekning] må man søke å opdra lokale krefter til disse korte appeller [...]”¹¹⁰ Han får følge av Gerhardsen, som samme sted presiserer formålet for agitasjonsmøtene: ”De skal først og fremst virke opdragende, opplysende og vekkende.”¹¹¹ Som for å understreke poenget sitt skriver han: ”Våre møter skal gi saklig opplysning; de skal opdra og belære.”¹¹² Poenget tydeliggjøres i *Arbeidernes Leksikon*: ”Ordet oppdragelse inneholder et billede, skildrer en hevning fra et lavere trin til et høiere [...] Riktig forstått er oppdragelse alle samfundsmessige bestrebelse på å utvikle de enkelte individer. Den er ikke ensidig de eldres påvirkning av de yngre.”¹¹³ I den konteksten er ”oppdragelse” en organisert innsats for holdnings-, atferds- og ferdighetsforbedringer i arbeiderklassen, med formål å dyktiggjøre og bemyndige den.

En ”agitationsskole” for arbeidere

Behovet for arbeiderklassens oppdragelse var prekært, selv om et av thranitternes hovedkrav, rett til skole, var blitt oppfylt ved skolelovene i 1869 og 1889. Den offentlige skolen hadde for eksempel ingen opplæring i retorikk.

Halvard Lange skriver om ”[den svenskfødte snekker] Ljungdahl, som hadde vært med i både Internasjonale i Kjøbenhavn og i den kortlivde socialistiske agitasjonen i Oslo i 1870-årene”.¹¹⁴ Lange skriver videre at arbeiderbevegelsens kursvirksomhet var dårlig organisert og lå nede til 1885, da ”Den sosialdemokratiske Forening” ble stiftet av ”stenhugger Olof F. Andresen, smed J. Gundersen, typograf Jørgen Jacobsen, boktrykker Chr. H. Knudsen, typograf Oluf Lund og *kan.filos.* J. L. Lunde.” Lange legger ut om foreningens interne agitasjonsvirksomhet, altså mellom ledelsen i Den sosialdemokratiske Forening og Kristianas mange fagforeninger, med formål å få fagforeningene til å slutte opp om sosialdemokratiske prinsipper: ”I de

¹¹⁰ Zachariassen i Lie (red.) 1934, 22

¹¹¹ Gerhardsen i Lie (red.) 1934, 34

¹¹² Gerhardsen i Lie (red.) 1934, 39

¹¹³ Friis, Juel og Hegna 1932, 794–798. ”Riktig”, som en del av dikotomien ”riktig/ikke-riktig”, her en udiskutabel karakteristikk. Den er tids- og konteksttypisk for denne litteraturen.

¹¹⁴ Lange 1935, 14

Under hammermerket

følgende ukene og månedene holdt Chr. H. Knudsen, Jeppesen, Olav Strøm og andre av foreningens agitatorer utrettelig foredrag i fagforeningene om de socialdemokratiske prinsipper.” Arbeidet lyktes øyensynlig; Lange skriver videre:

Da Korkeskjærernes Fagforening – som han selv hadde stiftet om høsten – i møte 12. januar 1886 enstemmig vedtok å slutte sig til det socialdemokratiske program, skrev Chr. H. Knudsen: ”Begyndelsen er nu gjort og dermed er Grundstenen lagt til et fast organiseret socialdemokratisk Arbeiderparti, - - man faar haabe at de øvrige Fagforeninger snart vil følge Exemplet. Socialismens Seir i Norge skal da sikkert og jævnt fuldbyrdes.”¹¹⁵

Etter at Arbeiderpartiet og Arbeidernes faglige Landsorganisasjon ble stiftet i henholdsvis 1887 og i 1899, kom en viss kursvirksomhet i gang, om enn fragmentert og tilfeldig. Mekanikernes og jerndreierens respektive fagforeninger hadde for eksempel forsøkt å etablere en felles skole i 1901, men rapporterte om stort frafall:

Elevantallet stillede sig i de 3½ maaned som følger:
Ved indmeldelsen 60 elever
Ved udgangen af Januar 56 elever
Ved udgangen af Februar 34 elever
Ved udgangen af Marts 21 elever
Ved udgangen af April 12 elever¹¹⁶

Skolens styre beklaget i årsberetningen at interessen var liten. På grunn av frafallet ble det økonomiske resultat dårligere enn budsjettet: ”[...] hvilket også er grunden til at skolen ikke har klaret sig med den fastsatte kontingent, men er kommen ca. kr. 36,00 i underbalanse. Dette beløb blir at erstatte med en halvdel for hver af de 2 foreninger.” Fra 1908 var opplæringsvirksomheten i Kristiania organisert fra en felles plattform:

Paa et møte i ”Den soc. dem. forening” 27de sept. 1908 bragte foreningens formand, stortingsmand Chr. H. Knudsen, paa bane spørsmålet om at oprette en agitationsskole for arbeidere. Der nedsattes straks et arbeidsudvalg som utarb. foreløpig plan og overslag.¹¹⁷

¹¹⁵ Lange 1935, 23

¹¹⁶ Uten forfatternavn: ”En kort beretning om skolens virksomhed” 1901

¹¹⁷ Kviberg 1913

Under hammermerket

Et par måneder senere, 27. november, møtte cirka 300 bestyrelser fra parti- og fagforeninger til konstituerende møte. 44 foreninger ga til sammen kr 770 til drift det første skoleåret.

Skolens fagkrets skulle omfatte sosialøkonomi, tysk, regning og regnskap og norsk: ”Norskundervisningen [...] tar sigte paa at opøve elevene i tale, oplærings- og skrivefærdighet [...]” Norskfaget, grunnlag for tale- og retorikkopplæringen, fikk en særlig status. Kandidatenes innsikt i sosialøkonomi og regning skulle styrke deres troverdighet som agitatorer. Tysk var europeisk arbeiderbevegelses lingua franca, Marx’ og Engels’, Liebknechts og Luxemburgs språk.

Det heter i skolestyrets *Beretning fra første skolehalvaar 15. febr. – 13. mai 1909*, at ”Paa grund av det ringe timetal (en time ukentlig) har al undervisning måttet innskranke sig til kun én del av norskundervisningen. Vi valgte den skriftlige del [...] Mundtl. norsk, for så vidt derved menes tale- og læseøvelser, har vi ikke befattet os med.”¹¹⁸ Det ble det dermed ikke plass til taletrening det første studiesemesteret.

I et tiggerbrev datert 17. desember 1909 skriver skolestyret at det skal undervises i norsk. ”Fredag kl 7½ – 9½: Norsk (mundtlig og skriftlig).”¹¹⁹ Det foreligger ingen rapport for vårsemesteret 1910, men det kan se ut til at norskfaget er blitt styrket, for i et senere tiggerbrev, datert 2. november 1910, skriver skolens styre:

Skolens plan er tre-aarig med to timers undervisning hver mandag, onsdag og fredag i sosialøkonomi, norsk, litteraturhistorie, retorik [...] Saavidt os bekjendt er Norge det eneste land utenfor Tyskland, hvor socialdemokratiet hittil har formaaet at skape en virkelig, ordnet skole paa fuldt moderne principper, hvor arbeiderne i den faglige og politiske bevægelse kan faa netop den utdannelse, som organisationen og tiden kræver av dem, der skal virke som agitatorer og indta ledende stillinger inden arbeiderbevægelsen.¹²⁰

I *Beretning for vaarhalvaaret 1913* skriver Per Kviberg: ”Norskundervisningen tar sigte paa at utdanne elevene i tale, oplærings- og skrivefærdighet, samtidig som der gis dem kundskaper i gramatik, retskrivning, litteraturhistorie og stillære.”¹²¹ Kviberg

¹¹⁸ Kviberg. ”Beretning fra første skolehalvaar 15. febr. – 13. mai 1909”. Årstall ikke angitt

¹¹⁹ Tiggerbrev 1909. Skolestyret ber også om råd fra sine bidragsytere, *hvorvidt man bør vælge engelsk eller tysk som skolens undervisningsfag. For fagbevægelsen er tysk for tiden et langt vigtigere sprog end engelsk, idet de fleste internationale forbunds styrer har sit sætte i Tyskland.*

¹²⁰ Tiggerbrev 1910

¹²¹ Kviberg 1913

Under hammermerket

skriver at den praktiske undervisningen er gjennomført ”ved korte foredrag og utnyttelse av læsebokens biografier”. Avgangselevne fikk opplæring i ”Læsning og organbruk – med særlig vekt paa betoning og foredrag. To og to elever har hver uke holdt oplæsning eller foredrag fra kateteret. Efterpaa kritikk.” Også førsteårselevne hadde lesing og organbruk på timeplanen, med vekt på ”tydelig læsning med riktig uttale og betoning”. Kviberg forteller videre at elevene fikk lekser ”med stile og foredrag, som er utarbeidet hjemme og kritisert paa skolen. Av emnerne kan nævnes: Vor tids foreningsvæsen, Hvorfor bør arbeiderne erobre magten i kommunene. Boligsaken. Skolesaken. Sykepleien.”

Utdanningen skulle ikke bare gi elevene kunnskap som kunne omsettes i praktiske og instrumentelle ferdigheter. Den skulle gi elevene retorisk kompetanse, bemyndige dem, for slik å kunne bidra til å løfte klassen til et høyere nivå. Retorikken ble kanalen mellom taleren, på vegne av klassen, og den politiske offentligheten. Retorisk skoling var slik sett et viktig ledd i arbeiderklassens frigjøringskamp for likeverdig medborgerskap.

Oppglødd etter bolsjevikrevolusjonen i 1917 la arbeiderbevegelsen planer for et utvidet skoletilbud. Rolf Gerhardsen skrev at utviklingen i Russland fikk direkte følger for skolevirksomheten: ”I tiden etter den første verdenskrigen, med den russiske revolusjon, så verdenssituasjonen ut slik at en måtte være forberedt på revolusjon i Norge og innstille arbeiderbevegelsen på dette.”¹²²

I en tiårsrapport over bevegelsens skolevirksomhet inntil 1919 skriver Per Kviberg om utfordringene partiskolene står overfor: ”Mange spredte forsøk med kurser og forelesninger for arbeidere har været gjort både av partiet og de enkelte organisasjoner, uten at de har kunnet bestå i nogen nevneverdig tid.”¹²³ Selv om ikke alt fungerte optimalt, så det ikke ut til at det skyldtes manglende innsats fra elevenes side. Kviberg holdt sin faderlig beskyttende hånd over dem: ”Fra samtlige lærere ved skolen uttales en udelt ros om elevenes arbeidsiver. Diciplinære vanskeligheter av nogensomhelst art har absolutt ikke forekommet.” Mange elever befant seg på stadier i

¹²² Gerhardsen 1959, 39

¹²³ Kviberg 1920

Under hammermerket

livet der tiden ikke alltid strekker til. Som forklaring, ikke unnskyldning, skrev Kviberg:

Over halvparten av elevene er familieforsørgere [...] Overtidsarbeide, militærtjeneste, sykdom og foreningsarbeide har de aller fleste maattet trekkes med. Skolesøkningen har derfor mange ganger ikke været så god som elevene selv eller skolen kunde ønske den [...] Den eksamen som er anordnet for skolens avgangsklasse, har da også kun ca. 20 pct. av elevene deltatt i.

Den socialdemokratiske Forening, skolens eier, overdro aftenskolen til partiet, og skolen fikk øremerkete midler, fem øre fra hver medlemskontingent.¹²⁴

Arbeiderbevegelsen, spesielt i Kristiania, begynte å utforske muligheten for å opprette et fullfinansiert heltidstilbud, slik at elevene kunne bruke all sin energi på skole, uten å bekymre seg for økonomi og arbeidstid. I januar 1920 var Den socialistiske dagskole et faktum. Eier og driver, Kristiania-arbeidernes Oplysningsfond, var en forening av byens lokalparti og fagforeninger. Einar Gerhardsen var elev det første semesteret, sammen med blant andre idrettslederen Rolf Hofmo. Kveldsskolene og dagskolen fortsatte sine respektive virksomheter parallelt. I partisplittelsen gikk Per Kviberg med sosialdemokratene og måtte derfor forlate skolen. Trond Hegna kom som ny leder.

Arbeidernes Oplysningsforbund

På vegne at Det Norske Arbeiderparti (avdeling av den kommunistiske internationale) ga Trygve Lie 13. desember 1921 følgende beskjed til Arvid G. Hansen, ”formand i Centralkomiteen for socialistisk skolevirksomhet”: ”Centralstyret vedtok i sit sidste möte det av centralkomiteen fremsatte forslag om ansættelse av Aksel Zachariassen som sekretær for oplysningsarbeidet.”¹²⁵ Arbeidet ble liggende nede etter hvert som ”broderkrigen” tiltok i intensitet. Det ble først gjenopptatt etter partikonsolideringen i 1927.

¹²⁴ Gerhardsen 1959, 40. Rolf Gerhardsen skriver at Kristianiapartiet hadde 26133 medlemmer i 1918, og resultatregnskapet for skolevirksomheten viste et overskudd på 10000 kroner. Det er imidlertid uklart om overskuddet er akkumulert, eller om det er et overskudd fra et enkelt driftsår. Det sannsynligste er at det refererte overskuddet var akkumulert.

¹²⁵ Brev fra ”Centralkomiteen for Socialistisk Skolevirksomhet”, signert Arvid Hansen, desember 1921.

Under hammermerket

I februar 1931 besluttet LOs kongress å sette planene om et ”Arbeidernes Oplysningsforbund”, AOF, ut i live. Organisasjonen kom i virksomhet allerede 1. juli samme år. Aksel Zachariassen anbefalte partiledelsen å ansette den energiske Haakon Lie som sekretær. Tusenvis deltok på AOFs kurs i praktisk organisasjonsarbeid, som innbefattet kurs taleskriving og muntlige presentasjoner.¹²⁶ I *Beretning for det første arbeidsåret* skriver Lie om virksomheten:

Hele den omfattende socialistiske skole- og studievirksomhet som hadde reist sig i årene efter 8-timersdagen var erobret, blev lagt øde da broderkrigen satte inn. Klassesamlingen i 1927 la også her grunnen for nye fremstøt. Arbeiderpartiet, Landsorganisasjonen og Ungdomsfylkingen valgte hver sine to representanter til en ny sentralkomiteé for socialistisk skolevirksomhet, og langsomt, men sikkert ble grunnen lagt for [...] Arbeidernes Oplysningforbund.¹²⁷

Under Lies ledelse ble AOF en av arbeiderbevegelsens solide grunnpilarer. Etter hvert ble Aase Lionæs rekruttert til AOF. Hun var landets første kvinnelige sosialøkonom og en av få kvinner i arbeiderbevegelsens ledersjikt på 1930-tallet.

Håndens og åndens arbeidere

Den omfattende skolevirksomheten var ressurskrevende og fordret kvalifiserte lærere. Mange ble rekruttert fra kretser utenfor arbeiderklassen, som til et agitatorkurs i 1904: ”En række forelæsninger blev ogsaa holdt i Kristiania, av docent Halvdan Koht om Thraniterbevægelsen, av M. Puntervold om klassekampen og av dr. Alfred Eriksen.”¹²⁸ Michael Puntervold var overretts sakfører. Cand. oecon. B. Fleischer og cand. philos. Einar Li var også engasjert som lærere, og det samme var stud. theol. P. Astrup og stud. real. Mauritz Hauge. Det foreligger få opplysninger om lærernes respektive sosioøkonomiske bakgrunn, bortsett fra at de bærer akademiske titler. De var engasjert i kraft av sin kunnskap, og de delte sannsynligvis arbeiderbevegelsens

¹²⁶ Lie 1932, 11–31: Det ble rapportert om 47 kveldsskoler med 1 243 elever. Kveldskursene gikk over et semester. For de kortere forelesningskursene, fra én til fire dager, er det rapportert om 110 kurs med 5 163 deltakere. Sommerskolene etter mønster fra det svenske A.B.F. var fulltidsskole med seks timer undervisning hver dag, og hadde 13 studiesteder med 475 deltakere. Det ble dessuten arrangert 226 studiesirkler med 2 997 deltakere over hele landet, for ikke å glemme et stort antall deltakere på AOFs brevskole.

¹²⁷ Lie 1932, 5

¹²⁸ Kviberg. ”Beretning fra første skolehalvaar 15. febr. – 13. mai 1909.” Til styremedlemmer utså skoleeierne menn med en mer ortodoks klassebakgrunn, som Christian Holtermann Knudsen og LOs formann Ole O. Lian.

Under hammermerket

verdigrunnlag. Noen akademikere, som jurist Kyrre Grepp og sosiolog Finn Moe, var blant bevegelsens mest betrodd. Andre, som historiker og professor Edvard Bull, var respektert og omdiskutert.

Haakon Lie hadde, uvanlig nok for en arbeidersønn, fått ta examen artium. Han hadde begynt å studere jus, men avbrøt studiene etter kort tid. Hans Olav Lahlum skriver om akademikere i arbeiderbevegelsen:

I mellomkrigstidens norske arbeiderbevegelse var det en velkjent motsetning mellom åndens og håndens arbeidere [...] Aspengren uttalte mange år senere at de intellektuelle i hans ungdom var en gruppe man trengte, men som man aksepterte mer av nød enn av lyst. Haakon Lie [...] med sin artium og sine sterke kulturelle interesser befant [...] seg mellom håndens og åndens arbeidere.¹²⁹

Strategiene for å utvikle arbeiderbevegelsens organisasjoner ble tydeliggjort ved at partiet henvendte seg til, og støttet seg på, samfunnsvitere og sosialøkonomer, sosiologer og pedagoger.

Selv om arbeiderbevegelsen var åpen for alle som følte seg hjemme i den, og som delte bevegelsens verdigrunnlag, var det ingen tvil om at industriarbeiderklassen var partiets hovedmålgruppe inntil begynnelsen av 1930-tallet.¹³⁰ Da Finn Moe inviterte skribenter og andre til å bidra til *Det 20de århundres* temahefte, var tre av de fire bidragsyterne akademikere. Haakon Lie inviterte noen av de samme til å skrive i antologien *Agitasjon og propaganda*. Av ni bidragsytere til den var bare Olav Dalgard og Finn Moe akademisk skolert.

Leiroffentlighet

I håndboklitteraturen er det flere henvisninger til stevner og fester. Disse var ikke bare politiske møter, selv om det politiske innholdet i dem hadde en sentral plass. Friluftstevner ble som oftest arrangert på søndager og skulle ha noe for alle aldersgrupper og for hele familien. Det er naturlig å si at slike arrangementer oppstod som en del av en leiroffentlighet, arbeiderklassens parallelle offentlighet, på utsiden av

¹²⁹ Lahlum 2010, 79–80

¹³⁰ Dag Bryn skriver i andre del av sin artikkel "Psykologi og arbeiderbevegelse" at det er den organiserte arbeideren han skriver om (1931, 14): "vi vil holde oss innenfor den trange rammen: industriarbeiderklassen"

Under hammermerket

storsamfunnets offentlige rom. I det store felles rommet var arbeiderkulturen en aparte minoritetskultur; i leiروffentligheten stod den i sentrum.

Til temanummeret "Arbeiderkultur" skriver Arne Kokkvoll at arbeiderklassens kultur vanskelig lar seg fange i et tradisjonelt, endog utvidet kulturbegrep. "Vil en søke etter arbeiderklassens kulturelle særkjenne, må en legge til grunn det den engelske forskeren Raymond Williams har kalt *hele livsmønsteret*." ¹³¹ Arbeiderklassekulturen, mener Kokkvoll, kan ikke karakteriseres ved byggeskikk, klesdrakt og andre ytre ting. Den er immateriell og finnes "der arbeideren levde sitt liv: på arbeidsplassen, i bomiljøet og i arbeidernes organisasjoner. Og det sentrale her vil være de fundamentale holdninger [...] tenkemåter, væremåter, [...] solidaritet, [...] fellesskap, samkjensle, samvirke [...]. Det er kollektivet, samfunnet – det lille og det store – som står i sentrum."

Arbeiderbevegelsens leiروffentlighet bestod også av musikk- og teaterforeninger, idrettsforeninger og avholdslag, samvirkelag og kursvirksomhet. Gerhardsen trakk gjerne veksler på deler av arbeiderbevegelsen som vanligvis mest beskjeftiget seg med ikke-politiske aktiviteter, som idrettsungdommen. I tillegg til å være et gode i seg selv kunne idrettsutøvere være et velkomment innslag på stevner og fester, der de kunne arrangere "fotballkamp, bokseopvisning, turning og andre idrettøvelser – mer humoristiske konkurranser for amatører f. eks. dragkamp, fotballkamp, sekkeløp, treskoløp el. lign. – en avdeling med leker for barn, så som potetløp, nåleløp, eggeløp, sekkeløp." ¹³² Slike elementer i arbeiderbevegelsens leiروffentlighet utgjorde et hele som etter hvert ble en alternativ tilværelse, med egne organisasjoner for forhold der det lot seg gjøre.

KONTEKST II: FRA REVOLUSJONÆRT KLASSEKAMPPARTI TIL PRAGMATISK FOLKEPARTI

"Broderkrigen", som offisielt ble avblåst med partikonsolideringen i 1927, var kanskje ikke helt over selv om stridsøkene offisielt var blitt begravet. Med 31,5 prosent av stemmene og 47 mandater i det nye Stortinget hadde Arbeiderpartiet gjort et dårlig

¹³¹ Kokkvoll 1982, 6

¹³² Gerhardsen 1930, 45

Under hammermerket

valg i 1930. Det var en tilbakegang fra 36,8 prosent, og 59 representanter, i 1927. Riktignok hadde Arbeiderpartiet fremdeles Stortingets største gruppe, og aldri hadde partiet fått flere stemmer. Likevel var valget en skuffelse.¹³³ I flere usignerte artikler i *Arbeiderbladet* og *Det 20de århundre* ble det høsten 1930 spekulert over årsaker til tilbakegangen. Det syntes å være en gjennomgående mening at 1927-valget hadde vært eksepsjonelt godt, og at normalresultatet nødvendigvis ville ligge under det. Noen kommentatorer skrev om upopulære kandidater, spesielt i Trondheim og i Rogaland. Arbeiderpartiet hadde verken fått tak i bygdefolk eller middelklassen i byene. Det hadde vært avdekket økonomisk rot i enkelte lokallag. En offentlig diskusjon om partiets demokratiske sinnelag bidro sterkt til å vanskeliggjøre valgkampen i 1930.

Høires pressekontor og Edvard Bull: kjelker i Arbeiderpartiets vei

I hovedoppslaget i *Det 20de århundre* for november 1930, noen uker etter valget, pekte redaktøren på flere årsaker til det dårlige resultatet, uten å diskutere personer eller noe som kunne oppfattes som intern kritikk. I sammenhengen som gjelder denne avhandlingen, er tidsskriftets oppslag om motstandernes påståtte *fiendtlige agitasjon* det mest interessante. De borgerlige partiene hadde øyensynlig lyktes med å gjøre venstresidens agitasjon til en hovedsak i sin agitasjon, skrev *Det 20de århundre*:

Det er de som samler sig i gruppen ”skremslene”, som ethvert socialistisk parti kjenner så vel fra så mange valgkamper. De som ikke kan anvendes uten grov demagogi, bevisst falskneri, hvor man belyser med løsrevne citater der i sammenhenge gir motsatt opfatning, med uttalelser som utlegges annerledes enn åpenbart ment.¹³⁴

Skribenten, sannsynligvis redaktør Haakon Meyer, fremholdt at *Høires pressekontor*, kilden til uroen, tolket Arbeiderpartiets programformuleringer på en lite velvillig måte. Høires pressekontor hadde distribuert Arbeiderpartiets program, møterefater og annet materiell til sine aviser i ukene før valget. Meyer begrunnet sin anklage om uredelighet slik: ”En vesentlig del av stoffet fant man ved på sin egen måte å utlegge

¹³³ Arbeiderpartiets representasjon før 1927: 1906, og 1909: 11 mandater, 1912: 23, 1915: 19, 1918: 18, 1921: 29, 1924: 24.

¹³⁴ Meyer 1930, 289–292. Artikkelen er usignert, men høyst sannsynlig, siden den ligger på lederplass, skrevet av Haakon Meyer, tidsskriftets redaktør 1929–1934.

Under hammermerket

de uttalelser og de foreløpige, og lite gjennomarbeidede programendringer som fant sted på siste partikongress.” Heri lå en erkjennelse av at det kunne ha vært uheldige formuleringer som var egnet til å gi utenforstående et skjevt bilde av partiets politikk på enkelte områder; med andre ord en antydning til selvkritikk og et avvik fra det som kunne oppfattes som partiets ufeilbarlighetslinje uttrykt i dens egne presse.

Ledende tillitsmenn i partiet hadde selv bidratt til å helle bensin på bålet ved å gi *Høires pressekontor* rikholdig ammunisjon i form av spisse formuleringer og skrifter. Partiets senere nestformann, professor Edvard Bull, hadde i 1923 utgitt pamfletten *Kommunisme og religion*. Han agiterte der i et svært direkte språk, blant annet om skolens fremtidige oppgave, skulle arbeiderklassen få makten:

Vi skal sloss uforsonlig med den bestående offisielle lutherdom, som med andre fordummende sekter [...] Barna skal gjøres til sosialister, og det er lærerne som skal gjøre dem til det. Skal vi skape den socialistiske skole, må vi ha makten i skolestyrene og i kommunestyrene, og bruke vår makt hensynsløst.¹³⁵

Edvard Bull fortsatte sitt korstog mot det bestående ved å argumentere for en type total politisk kontroll, og en sammensmelting av stat og parti, som var fremmed for rettsstatstradisjonen og de liberale friheter og rettigheter.

Agitationens form og innhold bestemmes jo ikke bare av os, men også av våre motstandere [...] For et parti som har til hensikt å ødelægge den nuværende kapitalistiske stat og selv gå i spissen for den sociale revolution som det førende organ for proletariatets diktatur, kan der ikke være noget principielt skille mellem statens og partiets opgaver [...] et arbeide som er til gagn for den sociale revolution, vil vi også bruke statsmaskinen til, såsandt vi har makt til det og den kan brukes til det [...] eller så er det en kommunistisk oppgave å utrydde al religion, og da bruker vi alle midler som står til vår rådighet – også staten – til å utrydde den [...] Sætter staten det som sin oppgave å sørge for undervisningen av alle barn, må den også skaffe barna de lærere som stemmer med statens syn på undervisningens karakter [...]¹³⁶

Det ser ut til at Bull ikke bare ønsket revolusjon; han ønsket også å legge det sivile samfunn og offentlig sektor under partiets kontroll ved å kreve at all virksomhet skulle tilpasse seg partiets politikk. De av Bulls tekster som Høires pressekontor sirkulerte, forekom krenkende og skremmende for mange. Siden de var utgitt på Arbeiderpartiets

¹³⁵ Bull 1923, 25

¹³⁶ Bull 1923, 25–28

Under hammermerket

forlag, hadde partiet på et tidspunkt gått god for dem, selv om det var gått noen år fra utgivelsen i 1923. Dertil var den skrevet av en professor og fikk betydelig oppmerksomhet, kanskje spesielt utenfor arbeiderbevegelsen. Mange potensielle og faktiske sympatisører må ha vegret seg for å gi sin tilslutning til en politikk som de oppfattet som ekstrem. Høires pressekontor brukte Bull-sitatene for alt de var verdt. Forfatteren selv måtte utstå alle slags angrep, ikke minst fra egne rekker:

[...] det har haglet med angrep på professor Edvard Bull, partiets viseformann, dumme, sjofle, ansvarsløse angrep. De skyldes den enkle ting at mange har ligget under for det demagogiske spill den borgerlige agitasjon drev – et spill hvori også akademikeren professor Bull stadig spiltes ut mot arbeiderne.¹³⁷

Høires pressekontors kampanje var utvilsomt vellykket, selv om det er umulig å rekonstruere målbare effekter av slike tiltak. Arbeiderpartiet erkjente tilbakegangen, men ingenting i pressen tyder på at partiledelsen fikk kritikk for å ha lagt programmet for langt til venstre. Faktum er likevel at partiet ikke fikk utløst sitt velgerpotensial, for det hadde måttet bruke kreftene på å forsvare seg. Organisasjonen ble drevet på defensiven, og politikken kom i bakgrunnen. Åtti år senere uttrykte Haakon Lie seg kritisk til programarbeidet foran 1930-valget:

Programkomiteen ledet av den radikale nestformannen Edvard Bull gjorde bare et fåtall endringer i programmet fra 1927, men foreslo en svært viktig endring i en av de mest sentrale postene. I målsettingen om at ”Det norske Arbeiderpartis hovedoppgave er å erobre hele det arbeidende folk og dermed folkeflertallet for sitt sosialistiske grunnsyn”, foreslo komiteen å stryke formuleringen ”og dermed folkeflertallet”. Det fikk støtte med sifrene 19–18 [og] innbar en sterk radikaliserings av programmet.¹³⁸

Slik Arbeiderpartiets program og agitasjon ble oppfattet, skremte den velgere: Noen satte seg på gjerdet, andre gikk til konkurrerende partier. Velgere som hadde Arbeiderpartiet som sitt annet valg, stemte i liten grad på partiet. Lahlum støtter en slik analyse: ”Valgkampens store spørsmål ble om Arbeiderpartiet var et revolusjonært eller demokratisk parti. Det kunne partiet bare tape på.”

¹³⁷ Meyer 1930, 292–293

¹³⁸ Lahlum 2010, 72–73

Under hammermerket

Det 20de århundre prøvde å avdramatisere formuleringene i partiprogrammet og dermed den negative virkningen av revolusjonsretorikken. Tidsskriftet rettet i stedet opp speilet foran kritikerne:

Den første skremsel var dette: Arbeiderpartiet kan vinne flertall: Det annet: da vil den blodige voldsrevolusjon straks sette inn og diktaturet vil bli etablert, ti partiet forneker folkeflertallet. Det tredje dette: og da vil terroren sette inn mot alle kristne mennesker og biskopene vil bli skåret nese og ører av og de vil bli spent foran gale hester.¹³⁹

Videre antyder tidsskriftet at selve ordskiftet om politisk ordbruk ble viktigere i valgkampen enn politikken i seg selv. Arbeiderpartiets hjertesaker, økonomi og militærvesen, kom i skyggen av debatten om den radikale agitasjonen. De borgerlige derimot lyktes med å finne deler av arbeiderbevegelsens retorikk som gjorde seg godt i deres agitasjon mot Arbeiderpartiet. Metasamtalen ble altså valgkampens viktigste tema.

Skuffelsen over valgresultatet kom til uttrykk i en lederartikkel i *Arbeiderbladet* onsdag 5. november. Som avisens redaktør satt Martin Tranmæl i partiledelsen og var forbitret over den overtolkningen han mente borgerlige aviser hadde utsatt partiprogrammet for. Han var spesielt opprørt over *Morgenbladet* og *Den 17de Mai* og uttrykte også misnøye med anonyme innsendere til arbeideravisen *Fremtiden* i arbeiderbastionen Drammen. Sistnevnte hadde hatt klar adresse til Bulls revolusjonsretorikk og dermed spilt rollen som nyttig idiot for Høires pressekontor. Tranmæl understreket at Arbeiderpartiets hovedoppgave fremdeles ”er å erobre det arbeidende folk for sitt sosialistiske grunnsyn, forene og organisere hele landets arbeiderklasse”.¹⁴⁰

Lorenz fremholdt i 1972 at det vesentligste bidraget til ny forståelse i Tranmæls lederartikkel er at sosialismen måtte være et langsiktig, ikke umiddelbart mål. Sosialismen skulle innføres og gjennomføres ved demokratiske valg:

Vårt parti akter [heller] ikke å gi op før vi har kunnet fastslå at det står et flertall av folket bak dets politikk [...] Men selv om vi får flertall, er ikke det *nok*. Et arbeiderflertall kan i en situasjon som denne ikke stole på statens organer.

¹³⁹ Meyer 1930, 292

¹⁴⁰ Tranmæl i *Arbeiderbladet* 1930

Under hammermerket

Derfor gjelder det om på forhånd å utbygge arbeidernes egne organisasjoner slik at de kan sette den nødvendige makt bak det arbeidende folks og dermed folkeflertallets vilje.¹⁴¹

Arbeiderbevegelsen måtte i det minste kunne være sikker på at byråkratiet og statsapparatet ville bestå av partipolitisk nøytrale institusjoner, slik at Arbeiderpartiet ved en regjeringdannelse kunne lene seg på styringsverket. Noe av det interessante som Tranmæl ikke nevnte, var klassefiendene politi, forsvar og domstoler. I 1931 hadde forsvarsminister Quisling kommandert ut politisoldater for å beskytte kontraktsarbeidere ved Norsk Hydro. Det kom til konflikt med streikende arbeidere i ”Menstadslaget”. De berørte statsinstitusjonene, som venstresiden antok var rede til å forsvare den bestående samfunnsordenen, stod lavt i kurs i arbeiderbevegelsen.

Tranmæl kan synes etterpåkløkt i sine refleksjoner over valgkampen, og det kan se ut som om han skrev mot bedre vitende. I virkeligheten hadde partiprogrammet vært kontroversielt da det ble vedtatt. Programkomiteen hadde vært delt i to ganske like store deler, 19 mot 18. Tranmæl kan ha vært urolig for at den ideologiske konflikten skulle spre seg fra landsmøtesjiktet til velgerne og slik forårsake ny splittelse. Partiets kandidater og aviser var forpliktet til å forsvare programformuleringene og var blitt møtt med mye skepsis under valgkampen. Arbeiderpartiets landsmøte, som vedtok programmet i april 1930, hadde kanskje ikke lest temperaturen blant velgerne godt nok. Bare to uker etter valget var Tranmæl ute av stand til å ta slik kritikk innover seg. Han fremholdt at ”det avgjørende [er å] være klar for en maktovertakelse. Det er dette realpolitiske synet som har vært bestemmende for partiets programforandring. Motstanderne har denne gang misbrukt landsmøtets beslutning. Men det skjer ikke en gang til. Folk lar sig nemlig ikke lumpe to ganger.”¹⁴²

Selv om Tranmæl her rev til seg det siste ordet, visste han bedre. Han hadde allerede understreket at partiets demokratiske sinnelag med oppslutning om frie valg i et parlamentarisk system lå fast. I det lå en implisitt erkjennelse og innrømmelse av at slike spørsmål hadde vært legitime reaksjoner på deler av partiets program.

¹⁴¹ Tranmæl i *Arbeiderbladet* 1930

¹⁴² Tranmæl i *Arbeiderbladet* 1930

Under hammermerket

Maurseth skriver: ”Venstredreiningen i Arbeiderpartiet i 1930 kom tilsynelatende brått, den ble lansert ovenfra og tvunget gjennom mot et betydelig mindretall, og den varte bare i noen få måneder.”¹⁴³ Edvard Bull, som døde i 1931, ble ikke kastet til ulvene. *Det 20de århundres* redaktør Haakon Meyer tok ham i forsvar på lederplass i den første utgaven etter valget: ”Skremslene har virket: religion, revolusjon og folkeflertall. Edvard Bull har vært den styggeste bussemannen. Også ’Det 20de Århundrede’ har vært vel anvendt.”¹⁴⁴

Jeg har ikke bevisst søkt etter stoff som kunne vise en eventuell selvransakelse, bare konstatert at nederlaget må ha mobilisert vilje til nyorientering i arbeiderbevegelsens organisasjoner. Det nevnes da også flere ganger i *Det 20de århundre*: ”Et nederlag er bittert. Men sunt. Og for en bevegelse som den norske arbeiderbevegelsen, med dens indre og ytre styrke er dette nederlaget bare en forbigående stans.”¹⁴⁵ Partiet så ingen grunn til å dyrke sine nederlag. Tilbakeslag er nyttig erfaring å lære av. Det negative kan anvendes som plattform for en ny strategi, for på den måten å begrense skadeomfanget og sørge for at tilbakeslaget er midlertidig: ”Det er ingen panikk og liten nederlagsstemning i Arbeiderpartiet etter disse valg. En del krav om ekstraordinært landsmøte, og nyorientering – litt panikkartet, men uten betydning.”¹⁴⁶

Ideologi viker for pragmatikk

De kontroversielle programformuleringene ble endret foran valget i 1933, slik den sosialdemokratiske fløyen hadde ønsket. Partiets forankring i arbeiderklassen forble intakt selv om begrepene ”arbeider” og ”arbeiderklasse” ble utvidet:

Det norske Arbeiderparti, som er det politiske organ for den norske arbeiderklasse, setter sig som mål å avskaffe den kapitalistiske utbytning og bygge op et socialistisk, et klasseløst samfund, styrt av håndens og åndens arbeidere. For å nå dette mål ser partiet det som en hovedopgave å vinne det arbeidende folk for det socialistiske grunnsynet, samle og organisere hele arbeiderklassen i landet, vekke dens vilje til selvhevdelse og dyktiggjøre hele

¹⁴³ Maurseth 1987, 544

¹⁴⁴ Meyer 1930, 257

¹⁴⁵ Meyer 1930, 292

¹⁴⁶ Meyer 1930, 292

Under hammermerket

klassen som utgjør det store flertall, til å føre sin historiske kamp for den sociale revolusjon frem til full seier.¹⁴⁷

Her ble ”det store flertall” tatt med for å understreke at det politiske grunnfjellet i en sosialistisk stat må ha et flertall av velgerne bak seg. Programmet ga signaler om nytolkning av partiets klassegrunnlag. Fra nå av dreide det seg ikke bare om (industri-) arbeidere, men om hele ”det arbeidende folk”, som selvsysseisatte på landsbygda og ”åndens arbeidere”. For å understreke partiets brede og folkelige forankring skrev programkomiteen i del I, punkt 3: ”Bønder og fiskere blir derfor nødt til å verne sine interesser og føre kamp mot kapitalveldet, side om side med lønnsarbeiderne.” Arbeiderpartiet kom tilbake med flere nye tiltak før valget i 1933:

1. Utvidelse av velgergrunnlaget: Arbeiderpartiet hadde hatt god oppslutning i industristrøk og i store byer. Nå satset partiet også på å nå velgere på bygdene. For å gjøre det måtte det dempe deler av retorikken og legge seg så langt inn mot sentrum at fattigfolk som eide egne produksjonsmidler, småbrukere og fiskere, kunne stemme på partiet. Partiet måtte bli et folkeparti.
2. Nytt program. I stedet for det fjerne fremtidssamfunnet kom forslag om konkrete tiltak og reformer, krav som skulle gjennomføres her og nå, formulert i Ole Colbjørnsens legendariske program ”Hele folket i arbeide!”

De to tiltakene ble fremlagt velgerne i en ny kommunikasjonspakke til valgkampen i 1933, den første med konsekvent propagandistiske virkemidler. Partiet satset i større grad enn før på å utløse potensialet som fantes blant usikre velgere ved å satse på enkel slagordpreget og emosjonelt betonet kommunikasjon.

Diskusjonen om nødvendigheten av en utvidelse av velgergrunnlaget, fra et klasseparti til folkeparti, startet med en serie artikler i *Det 20de århundre*. I en ukreditert lederartikkel diskuterte skribenten det motsetningsfylte forholdet mellom partiets fløyer. Én fløy ville holde fast på partiet som primært industriarbeidernes, en annen ønsket at partiet skulle favne bredere, og bli et folkeparti:

¹⁴⁷ <http://arbeiderpartiet.no/Om-AP/Aps-historie/Partiprogrammer-fra-1885-til-i-dag>. Nedlastet 21. september 2011.

Under hammermerket

Edvard Bull hadde jo den mening: la ikke de sekundære folkepartikravene få overskygge en ren klassepolitikk. Partiets interesse er klasseinteressen. Et motsatt syn kom klart frem i noen ord av Kaare Fostervold. Partiet er allerede et folkparti: hvad nytter det at Edvard Bull ønsker sig tilbake til klassepartiets dager!¹⁴⁸

Skribenten var kritisk til det han oppfattet som partiets dogmatiske venstreside, og desto mer åpen mot dem han oppfattet som pragmatiske og dermed mer inkluderende. Folkepartitilhengere støttet seg på erfaringer fra en vellykket reorientering i det svenske søsterpartiet, som Per Albin Hansson hadde vært delaktig i. Hansson skrev i debattartikkelen ”Folk och klass”, også publisert *Det 20de århundre*: ”Bakom orden står realiteter. Det är ingalunde betydelselöst om vi betrakta partiet så som företrädare för begränsade klassintressen eller som en bärare av folkets sak.”¹⁴⁹ Hansson fortsatte med en utførlig historisk utlegning der han begrunnet sosialdemokratiets brede forankring som

ett eksklusivt arbetarparti, man kan gott säga industriarbetareparti. Det var naturligt, att socialdemokratin i första hand vände sig till den klass, som mest direkt drabbades av den kapitalistiska utsugningen [...] men efter hand vidgas även praktisk partiets intressesfär. Från exklusivt arbetarparti växer socialdemokratin sålunda ut till [...] ett folkparti i ordets bästa mening omfattande alla klara och målmedvetna framstegsviljor.

Som det svenske partiet orienterte Arbeiderpartiet seg etter hvert utover sin primære målgruppe, industriarbeiderklassen i byene. Et vanskelig punkt for potensielle velgere hadde vært partiets programfestete ”proletariatets diktatur”, som mange hadde ønsket å fjerne.¹⁵⁰ Fordi partiets endring fra revolusjonært til reformistisk gikk uten særlige vanskeligheter, kunne også småkårsfolk som eide sine produksjonsmidler – småbrukere, håndverkere og fiskere – føle at Arbeiderpartiet var deres. Partiet henvendte seg direkte til velgere på landsbygda med den økonomiske treårsplanen sin, der ett av punktene konkretiserte behovet for å utvikle jordbruket gjennom nydyrking og bureising.

¹⁴⁸ *Det 20de århundre* 1930, 3

¹⁴⁹ Hansson i *Det 20de århundre* 1930, 9–10

¹⁵⁰ Etter Edvard Bulls død i 1931 ble Haakon Meyer venstrefløyens talerør. I likhet med AUF var han skeptisk til å fjerne kravet om proletariatets diktatur fra partiets prinsippprogram.

Under hammermerket

By og land. Hand i hand.

Arbeidsløsheten for fagorganiserte var 33,4 prosent av arbeidsstyrken, opp fra de vanlige cirka 5 prosent før første verdenskrig.¹⁵¹ Andelen arbeidsløse hadde steget brått fra 1930, da den var 16,6 prosent, til det doblete tre år senere. Det var med andre ord mange som følte at hadde lite å miste på å bidra til å stemme frem et nytt økonomisk regime. Propagandaen skulle hjelpe dem til å forstå at Arbeiderpartiet måtte være deres førstevalg.

Arbeidsløshet og armod var ikke et isolert by- og industristedfenomen, men gjaldt også mange på landsbygda, spesielt skog- og landarbeidere. Ved folketellingen i 1930 var 2 814 194 mennesker registrert hjemmehørende i riket. Av dem oppga 1 035 620, eller 36,8 prosent, at de levde av landbruk og/eller fiske. 774 031, tilsvarende 27,5 prosent, oppga at hovedinntekten deres kom fra lønnet arbeid i industri og bergverk.¹⁵² Lorenz skriver om konsekvenser av det økonomiske sammenbruddet på bygdene, med 18 520 registrerte tinglyste tvangsauksjoner mellom 1931 og 1933. Skog- og landarbeidernes levekår var svært dårlige med stor armod, underernæring og håpløshet. Ved utgangen av verdenskrigen hadde de hatt samme lønnsnivå som sine kamerater i industrien. I 1932 var den sunket til en tredel av industriarbeidernes. Småbrukere og kystfiskere hadde ofte spedd på en beskjeden næringsinntekt ved å ta lønnet arbeid når det lot seg gjøre. Nå var det nesten umulig. Emigrasjonsventilen, spesielt til USA, var stengt. På grunn av arbeidsløshet i byene var det heller ikke gitt at livet i byen ville bli bedre enn i skogskoiene og på småbrukene i innlandet og Midt-Norge.¹⁵³

Nygaardsvold var blant dem som arbeidet for å utvide begrepet ”den arbeidende befolkning” med nye grupper, også utenfor industristedene. Han så i første rekke for seg skogbygder og kyststrøk i Midt-Norge som interessante for nyrekruttering. Harald Berntsen hevder at velgernes interesse for kandidater, og dermed for partiene, var et geografisk problem mer enn et ideologisk eller sosiologisk.¹⁵⁴ Ett eksempel er kystbygdene på Fosen, der Arbeiderpartiets rekrutteringsarbeid gikk langsomt, selv

¹⁵¹ Lorenz 1972, 15

¹⁵² Kilde: http://www.ssb.no/histstat/nos/nos_ix_040.pdf. Lastet ned 19. september 2011.

¹⁵³ Lorenz 1972

¹⁵⁴ Berntsen 1989

Under hammermerket

etter at Nygaardsvold-regjeringens distriktsvennlige krisepolitikk hadde stimulert økonomien. Velgere var mer opptatt av kandidatenes bosted enn deres ideologiske og partipolitiske tilhørighet, enn si deres plassering i produksjonshierarkiet. I klartekst syntes velgere flest å være lite interessert i politikk og agitasjon for politikk. Mange var uinformerte og ubevisste.

I en statistisk analyse dokumenterte Dag Bryn og Halvard Lange at partiet velgermessig stod sterkest på bygdene, med 225 500 stemmer mot 142 500 i byene ved valget i 1927. Hovedtyngden av medlemmene bodde i byer, særlig i Oslo, der lokalpartiet alene hadde cirka 40 prosent av landspartiets totale medlemsmasse. Bryn og Lange mente at kategorier som kontor- og butikkfunksjonærer, arbeiderbønder og andre hørte til partiets målgruppe: ”Ja, legger vi fiskerne til, så kommer vi tvert imot Håkon Meyer til det resultat at *proletariatet i egentligste forstand* fordeler sig på by og land i et forhold som nærmer sig 1 til 2.”¹⁵⁵ De kritiserte egen organisasjon for å ha sittet med hendene i fanget mens landsbygdas velgere hadde strømmet til partiet. Partiets urbane selvbilde ble gjenspeilt i organisasjonsstrukturen, med liten aktivitet i landkommunene. Bryn og Lange var skeptiske til den ensidige klassetenkningen i partiets dogmatiske fløy.

Å tviholde stivt på den klassesdelingen som engang var [...] betyr ikke noe annet enn en forbening av klassekamp læren [...] Klasseinteressen er et meget mangetydig og skiftende begrep, som langt fra er brukbart som rettesnor for et partis politikk i de daglige vanskelighetene.

De mente videre at Meyers dogmatiske fortolkning av marxismen utelukket bønder og intellektuelle. Det var ingenting som tydet på at selveiende norske bønder, småbrukere og fiskere, hvor fattige de enn var, ville gå inn for kollektivisering eller annen overtakelse av produksjonsmidlene. Bryn og Lange stilte det retoriske spørsmålet: ”[...] vil man ved forholdsregler begrense tilgangen til partiet?” og ga selv et utførlig svar. De definerte først hva de la i ”folkeparti”, som de ønsket for Arbeiderpartiet:

¹⁵⁵ Bryn og Lange 1930, 69–73

Under hammermerket

Et folkeparti skal stå åpent for og streve henimot å representere alle dem som naturlig kommer til partiet fordi det fører en socialistisk politikk. Vi må bygge socialismen op ved det harde, daglige slitet, ved massenes daglige arbeid i organisasjonene og utad i samfundslivet. Det er også den eneste måten vi med trygghet kan møte en revolusjonær situasjon på, om den kommer, ved å ha bygd op en fast, sammentømret massebevegelse, et demokrati av hele det arbeidende folk [...]

Bryn og Lange mente at Arbeiderpartiets troverdighet som dominerende politisk kraft var helt avhengig av en bred forankring og tilslutning. I så fall ville de ikke utelukke at fremtidens omveltninger ville kunne bli revolusjonære.

Ola Tiltak

Til valget i 1933 kom *Hele folket i arbeide!* med undertittel *Det norske Arbeiderpartis kriseprogram*, basert på Ole Colbjørnsen og Axel Sømmes forslag.¹⁵⁶ Selve programmet skilte seg ut fra andre programmer, ikke minst ved sitt omfang, 47 tettskrevne sider. Det ble ført i pennen av Ole Colbjørnsen, populært kalt Ola Tiltak, et kjært kallenavn han fikk ”da han på trettitallet var ansatt som økonomisk medarbeider i *Arbeiderbladet*. [Han] var en av de første ledende planøkonomer her i landet.”¹⁵⁷ Forsiden av programheftet ble prydet med en tegning av Erling Nielsen, med slagordene ”By og land, hand i hand” og ”Hele folket i arbeide”.

Programmet bestod av seks omfattende og til dels svært detaljerte deler, med to gjennomgående og underliggende hovedtrekk: (1) kritikk av borgerlig politikk, og (2) presentasjon av arbeiderbevegelsens alternativer. Gjennomgangstonen var propagandistisk i den forstand at Colbjørnsen beskrev det partiet mente var udiskutable sannheter om det politisk-økonomiske feltet.

De helt konkrete handlingsforslagene i programmet var i tråd med Zachariassens forståelse av at propagandaen har en saklig side. Colbjørnsen evnet å ikle planøkonomisk politikk en elegant snert, en språklig funksjonalisme der standpunkter møttes i klare kontraster til hverandre, som: ”Arbeiderpartiets *utvidelsespolitikk* mot de borgerlige partiers *innskrumpningspolitikk*.” Colbjørnsen

¹⁵⁶ Colbjørnsen 1933. Selv om Axel Sømme bidro til programmet, er Ole Colbjørnsen kreditert som eneste forfatter.

¹⁵⁷ Maurseth 1987, 560

Under hammermerket

forklarte innskrumpningspolitikken med sentrale ord satt i kursiv i korte setninger: ”krisen må gå sin gang inntil det skjer en *tilpasning* etter de nye forhold; [...] det gjelder da å foreta den størst mulige *nedskjæring* [...] den borgerlige politikk [...] har vært uttrykk for *passivitet*, *undfallenhet* og *selvopgivelse*.” Landets økonomiske status ble forklart med utsagn som var lette å huske og gjengi, og som ikke behøvde videre forklaringer, som: ”Vi er blitt så fattige at vi ikke en gang har råd til å arbeide!”¹⁵⁸ Det absurde ble gjort folkelig og forståelig; utsagnet var ubegrunnet og kunne stå som uttrykk for en situasjon mange erfarte på kroppen. Et faglig begrunnet, likevel lettfattelig utsagn, lød: ”Det er mangelen på kjøpekraft som ligger ved roten av ondet.” Ikke bare arbeidsløse, men småkremmere og håndverkere kunne nikke til det. Utsagnet var lettfattelig som et slagord, erfaringsnært, for i 1933 kjente alle velgere noen som var rammet av den økonomiske krisen. Colbjørnsen oppsummerte underveis, som der han presenterte arbeiderbevegelsens alternativ til det nåværende. Han var først programmessig:

[for] at skal det bli økonomisk og social fremgang med varig trygge og gode forhold, så må håndens og åndens arbeidere i by og på land slutte op om Arbeiderpartiet og gi det flertall, slik at det kan opprettes et arbeiderstyre som får fullmakt til å omorganisere den økonomiske virksomhet i samfundet på et sunt, planmessig og socialistisk grunnlag [...] Samfundsmessig planøkonomi, arbeiderkontroll, sosialisering og økonomisk folkestyre (industrielt demokrati) må til for at vi skal komme ut av det kapitalistiske kaos og over i varig tilfredsstillende og harmoniske forhold.¹⁵⁹

Utover i avsnittet konkretiserte han ved å peke på landets betydelige utviklingspotensial: ”Norge er enda et i høi grad uferdig og uutviklet land, med overordentlig rike muligheter for en kraftig, planmessig samfundsøkonomisk politikk som går ut på å utvide og utvikle virksomheten på det innenlandske marked.” Ved å peke på muligheter som ligger i uutnyttete ressurser, slo han an en optimistisk tone. Ola Tiltak hadde en stor plan, en generalplan som han kaller det, for å kunne utvide over alt, ”i industri som i jordbruk, i jernbanebygging som i veibyging og anlegg av luftruter, i boligbygging som i reisning av offentlige bygninger og innretninger.”

¹⁵⁸ Colbjørnsen 1933, 6–8

¹⁵⁹ Colbjørnsen 1933, 10–14

Under hammermerket

Forslagene ble etter hvert konkretiserte virkemidler for midlertidig og varig sysselsetting, som ”dyrking [...] 8–9 millioner mål [...] utbygging og regulering kunne få en varig kraftkilde på omkring 10 millioner kilowatt [...] nasjonal elektro-metallurgisk jern-, stål og valseverksindustri [...] elektrifisering av jernbanene”, med mer.

I et kapittel om ”Arbeidslinjen” relanserte Colbjørnsen Arbeiderpartiets forslag fra 1932 for å avhjelpe krise og arbeidsløshet, blant annet ved å ruste opp veier, havner og jernbaner. Det var blitt nedstemt av en samlet borgerlig blokk. Nå gikk Colbjørnsen freidig videre og foreslo en utvidelse av Stortingets nasjonale veiplan fra 1929, som riksvei gjennom Nord-Norge, og mellom Bergen og Østlandet. Eksisterende jernbanestrekninger skulle elektrifiseres. Han ville forsere utbyggingen av planlagte strekninger, som Flåmsbanen, Sørlandsbanen og Nordlandsbanen. For hardt prøvete primærnæringer foreslo han å sette av penger til avskrivning av gjeld, og til rentelettelser for kunder i de statlige Småbruk- og Boligbanken og Hypotekbanken. For å finansiere de foreslåtte tiltakene trengte staten et lån på 50 millioner kroner. ”Statsbudgettet er blitt så sterkt nedskåret i løpet av de senere år, at det ikke er lett å finne muligheter for nogen besparelse av betydning utenom budgettets ene store uproduktive avsnitt, militærbudgettet.”¹⁶⁰ For å finansiere lånet skulle Stortinget illegge økt arveavgift og personbeskatning, og avgifter på luksusvarer. ”Denne skatt rammer bare personlige skatteydere og boer med store formuer, derimot overhodet ikke innenlandske aktieselskaper.” Det var viktig å understreke at Arbeiderpartiet ikke ønsket å ramme næringslivet i seg selv, og dermed arbeidsplasser. Det var kapitalistene som personer han ønsket å beskatte hardere. En slik skatt er ”den såkalte *renteskatt*, [...] en tilleggsskatt til Staten på all inntekt som ikke skriver sig fra personlig arbeid, og vil i det vesentlige komme til å virke som *en særskatt på den passive kapital*.”

Kritikken som ble fremsatt i programmet, var så konkret at den ville komme til å forplikte partiet om det skulle komme i posisjon etter valget: ”Folk i byene og utover landet, arbeidere og funksjonærer som bønder, landarbeidere og fiskere, skjønner at den gamle politikk og de borgerlige partiers ”la skure”-innstilling til tidens mest

¹⁶⁰ Colbjørnsen 1933, 32–40

Under hammermerket

brennende spørsmål har spilt fallitt, og at det er arbeiderbevegelsens vei ut av krisen som fører frem.” Som et siste spark til de borgerlige partiene viste Colbjørnsen til at til og med i kapitalismens høyborg, USA, tok politikerne et større samfunnsansvar enn i Norge: ”De krever at det i vårt land som i Amerika og i flere andre land blir gjort en virkelig stor nasjonal samfundsmessig innstats til mobilisering mot *krisen, arbeidsledigheten og nøden*.”¹⁶¹ I et kort, oppsummerende vedlegg belar han Arbeiderpartiets forslag med tall. Oversikten understreket den for Colbjørnsen innlysende veien ut av den økonomiske situasjonen landet generelt, og småkårsfolk spesielt, befant seg i. Ved å se bort fra tilsvarende råd i 1932 stilte de borgerlige partiene seg utenfor det moralske fellesskapet av politikere som vil nasjonens beste.

Den politiske utviklingen og de tilsvarende begivenhetene tidlig på 1930-tallet var ekstreme, i Norge, i Europa og i verden. Spørsmålet om nasjonal makt ble for Arbeiderpartiet et akutt spørsmål som svar på de mørke skyene som truet i horisonten. Partiets krig ble utkjempet på to politikkfronter, økonomi og ideologi. Kriseopplevelsen førte til nye svar på noen store spørsmål, kort oppsummert:

- Partiets krav om økonomiske endringer ble endret fra en langsiktig, nasjonalisert økonomisk plan, til en kortsiktig reformstrategi der staten tok en mye mer aktiv rolle enn det de borgerlige partiene hadde ønsket. Hensikten var på kort sikt å avhjelpe arbeidsløsheten og akutt nød. På litt lengre sikt ville den kortsiktige politikken føre til økonomisk vekst, fordi økt aktivitet ville stimulere etterspørsel. De økonomiske forslagene ble fremført som konkrete krav, som vei-, jernbane- og havneutbygging, nyrydning og arbeidstidsreduksjon. De borgerlige partiene hadde ment at markedet var den beste regulatoren i samfunnsøkonomien. Bondepartiets kriseforståelse falt delvis sammen med Arbeiderpartiets, fordi Arbeiderpartiets plan også omfattet det konkursrammede landbruket.
- Den truende fascismen var ikke mindre akutt enn den økonomiske. Arbeiderpartiet gikk inn for en bred samling av alle demokratiske krefter. Partiet utnyttet alle reserver for å få folk til å stemme. Velgerreservene befant

¹⁶¹ Colbjørnsen 1933, 42

Under hammermerket

seg i stor grad på landsbygda, blant selveiende små næringsdrivende som fiskere, småbruker og kystbønder. I byene var det en reserve av funksjonærer, offentlig ansatte og akademikere. Siden maktspørsmålet var akutt, måtte partiet utvikle et apparat og metoder for å effektivisere kommunikasjonen overfor velgerne. Hensikten helliget nå midlet: For å kunne bevege massen til stemmelokalene måtte den lokkes dit med følelsesmessig propaganda, der det politiske budskapet var blitt redusert til lettfattelige slagord.

En av utfordringene var å ikle programmet en retorisk form som var salgbar til flest mulig; partiets trofaste, de likegyldige og til grupper utenfor industriarbeiderklassen. I artikkelen ”Hele folket kan settes i arbeid” ga *Arbeiderbladet* i en faktaramme en oversikt over hvordan treårsplanen, ved statlige tilskudd og subsidier, skulle få samfunnsøkonomien i gang igjen:

Nytt arbeid til 150,000 mann.

Direkte:

1. Ved bureising, nydyrking, jord- og skogforbedring.....	35,000 mann
2. Ved vei-, jernbane-, havne- og telefonanlegg o.s.v.	20,000 mann
3. Ved industrireising (med kraftutbygging)	25,000 mann
4. Ved nedsettelse av arbeidstiden	<u>30,000 mann</u>
Til sammen direkte	110,000 mann

Indirekte:

Ved den økede kjøpekraft som følge av 1 – 3:	40,000 mann
I alt	150,000 mann ¹⁶²

Dette er temaer som er svært godt belyst i norsk historie, blant annet av Edvard Bull jr. i artikkelen ”Kriseforliket mellom Bondepartiet og Det norske Arbeiderparti i 1935.” Den er basert på delvis upublisert materiale, som avskrifter av Johan Nygaardsvolds dagbok fra 1934 og 1935. Bull skriver at Arbeiderpartiet inntil 1934 hadde sett på Stortingets talerstol som et sted der partiet kunne drive propaganda, ”som et hjelpemiddel til å bygge opp den organisatoriske makt utenfor Tinget”.¹⁶³ Med de konkrete programforpliktelsene hadde partiet nå låst seg til parlamentarisk arbeid.

¹⁶² *Arbeiderbladet*, 12. oktober 1933

¹⁶³ Bull 1985, 53

Under hammermerket

Kriseforliket er viktig for å kunne forstå epokens partipolitiske kontekst: Bondepartiet kunne ha valgt å støtte Høire og Venstre, som ikke lenger hadde flertall. Det gikk imidlertid til Arbeiderpartiet, som hadde uttrykt ønske om en aktiv politikk for å rekonstruere den konkursrammede landbruksnæringen. Det ville ikke ha vært mulig hvis det ikke var slik at ”samtidig var Arbeiderpartiet i ferd med å forandre holdning til den parlamentariske politikken”.

Hallvard Tjelmeland analyserer prosessene som gjorde det mulig for Arbeiderpartiet å danne regjering. I artikkelen ”Politikk og historie. Om ulike syn på dei sosiale drivkreftene bak danninga var regjeringa Nygaardsvold” nyanserer Tjelmeland bildet av ”dei ulike oppfatningane av det sosiale grunnlaget for det nye regimet, kva klassekrefter det representerte”. Det var ikke bare kriseforliket som muliggjorde 1935-forliket. Den første hovedavtalen mellom LO og NAF, fremforhandlet samme år, var like viktig, mener Tjelmeland. Han skriver videre at ”regjeringsmakta [som] tufta på ein stemmemaksimeringsstrategi, som ein makt overtaking på grunnlag av ei folkefleirtalslinje [rett og slett].”¹⁶⁴

¹⁶⁴ Tjelmeland 1986, 131–132

KAPITTEL 2 MASSEN

The great dumb, deep-buried class lies like an Enceladus, who in his pain, if he will complain of it, has to produce earthquakes!¹⁶⁵

Eksistensen av, uroen for og fascinasjonen over ”massen” tok mye plass i europeisk politikk i det 20. århundres fire første desennier. Arbeiderbevegelsens diskusjon om massen kan ses i forlengelsen av diskusjonen om partiets sjel, ikke bare om ideologiske spørsmål, men vel så mye om synet på velgerne.

Massen gjør nytte for seg som tilhørere til agitasjon og propaganda, og forhåpentligvis som velgere. Et folkeparti med maktambisjoner kan ikke forholde seg likegyldig til den. Siden massen er lite mottakelig for rasjonell argumentasjon, må partiets kommunikasjonsstrategi tilpasses dens intellektuelle nivå og interesse for politikk. Massen kan, men må ikke nødvendigvis, forstås som arbeiderbevegelsens grunnfjell, eller i det minste noe som partiet må ha støtte fra. Jeg har ettersporet kilder som setter søkelys på massen i samfunnspolitiske kontekster og i humanteoretiske perspektiver i mellomkrigstidens brede samfunnsdiskurs.

I *Norsk mediehistorie* redegjør Hans Fredrik Dahl og Henrik G. Bastiansen for hvordan ”masse” kom inn i språk og samfunnsdebatt som forstavelse til betegnelser som -samfunn, -medier, -kultur og -publikum:

Hovedtrekkene i bildet av perioden etter 1920 er med andre ord et samfunn preget av økonomiske tilbakeslag, delvis også av rene kriser og politisk uro, som endatil førte til utbruddet av en ny verdenskrig i 1939 [...] Tiden ble forstått som det labile massesamfunnets epoke. Massen og massens situasjon trådte frem som hovedaktør i politikken, som hovedproblem i økonomien, og som dominerende tema i kulturen. Overalt i samfunnsdiskursen ble massen og massene omtalt – positivt eller negativt – som tidens tema nummer én.¹⁶⁶

Denne gjennomgangens formål er å presentere og drøfte ”masse” slik det ble brukt i den politiske epoken jeg studerer. Jeg redegjør for og analyser teorier som var styrende

¹⁶⁵ Carlyle 1840, 89

¹⁶⁶ Bastiansen og Dahl 2003, 236

Under hammermerket

for håndbokforfatterens forståelse av klassen, velgere og publikum, eller ”massen”, der de har latt seg etterspore.

Kilder til gjennomgangen

Fra det nittende århundrets annen halvdel var det stor interesse for humanvitenskapene sosiologi og psykologi. Enkelte forskere definerte seg som både sosiologer og sosialpsykologer, eller som antropologer, for skillet mellom fagfeltene var ennå diffust. Andre forskere hadde sine vitenskapelige røtter i biologi og kom inn i sosialpsykologien gjennom interesse for darwinisme. Teorier om ”massen” utledet av disse kildenes arbeider er påfallende samstemte.

Den franske sosiologen og sosialpsykologen Gustave Le Bon var fascinert av, og kritisk til massen, ikke minst dens uforutsigbare ustyrlighet. Med sitt parisiske ryggspill til attenhundretallets omveltninger, revolusjonsåret 1848 og Pariserkommunen i 1870, fikk Le Bon i 1895 publisert det første standardverket på feltet sosialpsykologi, essayet *Psychologie des foules*.¹⁶⁷ Det ble oversatt til en rekke språk, deriblant svensk, *Massornas tidsålder*,¹⁶⁸ en oversettelse jeg støtter meg på her. Jeg har brukt en engelsk utgave, *The Crowd*,¹⁶⁹ som supplement til den svenske, fordi denne enkelte steder utelater korte passasjer. Fordi Le Bons utlegninger var essayistiske, delvis anekdotiske, og hans forskningsmetoder og vitenskapssyn ikke kom tydelig frem, har jeg latt Sigmund Freud oppsummere *Psychologie des foules*. Freud var en av sin tids mest prominente vitenskapsmenn, uansett felt. At Freud siterer Le Bon og anvendte hans verk i sitt *Massenpsychologie und Ich-Analyse*,¹⁷⁰ ga Le Bons arbeid en tyngde og autoritet det ellers kanskje ikke ville ha fått, gitt dets noe ukonvensjonelle vitenskapsteoretiske form.

Det finnes ingen referanser til Freuds arbeider i håndboklitteraturen, selv om den mange steder har henvisninger til ”moderne psykologi”. Freuds bok har i seg selv begrenset anvendbarhet i mitt arbeid; etter en kort oppsummering av Le Bons funn går den over i en diskusjon av klinisk psykoanalyse. *Massenpsychologie und Ich-Analyse*

¹⁶⁷ Le Bon, 1895

¹⁶⁸ Le Bon, 1912

¹⁶⁹ Le Bon, 1899

¹⁷⁰ Freud, 1921

Under hammermerket

var utvilsomt tilgjengelig i original språkdrakt på det norske og skandinaviske bokmarkedet på 1930-tallet, men ikke i oversatte utgaver.¹⁷¹ Jeg finner det likevel usikkert om noen av håndbokforfatterne har brukt det som bakgrunn for sine arbeider. Når jeg likevel nevner det, og kort redegjør for det i teksten i dette kapitlet, er det nettopp fordi Freud selv henviste til Le Bon som den vesentligste premissleverandøren på feltet, og videre fordi Freud er et viktig referansepunkt for internasjonal teoridannelse.

William McDougall var født i og levde i Storbritannia til 1920, men skrev sine mye siterte hovedverk i sosialpsykologi om instinkter etter at han ble rekruttert til Harvard i 1920.

Gabriel Tarde, også han fransk sosiolog, publiserte i 1901 *L'opinion et la foule*. Som Le Bon brukte Tarde "foule" om "masse". Det er ikke gitt at "masse" er et dekkende begrep for det franske "foule". Foule konnoterer elementer av vulgaritet, ustyrlighet, voldsomhet; nærmere en "mobb."¹⁷²

Jeg har også funnet andre bidrag til diskusjonen, som hos den britiske nevrokirurgen og sosialpsykologen Wilfred Trotter. Han hevdet at menneskelig vennskap er et instinkt, fordi det er en genetisk overlevelsesnødvendighet. "The herd," den menneskelige flokken, svermen, formes instinktivt. Trotters tilnærming i verket *Instincts of the Herd*¹⁷³ var tidstypisk. Han så det psykologiske mennesket som en forlengelse av det biologiske mennesket, i motsetning til senere forskning, som legger større vekt på miljøbetingelser for menneskets utvikling som et psykologisk vesen.

Den spanske politiske filosofen José Ortega y Gasset ytret seg i en retning av politisk sosiologi og hadde likhetstrekk med Le Bon. Tross et republikansk, monarkikritisk, og, skulle man tro, dermed elite-kritisk ståsted, hevdet han i *Massenes oprør*¹⁷⁴ at massens bidrag til verdenshistorien er lettglemt. Boken, som ble utgitt i norsk oversettelse i 1934, ble anmeldt i mange aviser. Finn Moe skrev *Arbeiderbladets* anmeldelse, og Carl Joachim Hambro *Aftenpostens*. Alf Ahlberg oversatte boken til

¹⁷¹ Boken ble oversatt til svensk først etter perioden, og jeg har ikke kunnet finne en norsk utgave.

¹⁷² Tarde, 1901. I en oversettelse til engelsk (1969) skriver oversetteren i en fotnote: "Psychologie des foules," which Tarde uses here, is usually rendered as mass or mob psychology; in keeping with Tarde's thought in this essay, we have given the more literal translation."

¹⁷³ Trotter, 1919

¹⁷⁴ Ortega y Gasset 1934

Under hammermerket

svensk og skrev forordet til den utgaven. Det er hevet over tvil at Ortegas bok ble lest og diskutert i arbeiderbevegelsen. Anmeldelser i venstresidens aviser tyder på at den ikke ble spesielt godt mottatt der, noe jeg diskuterer mot slutten i denne gjennomgangen.

MASSE: BEGREPETS ETYMOLOGI OG ANVENDBARHET

Selv om mange begreper fortolkes relativt enhetlig innenfor et språkfelleskap, kan tilsynelatende identiske begreper også tillegges ulike verdier av ulike fortolkere. Noen ord er forankret i verdier som splitter fortolkere innenfor et avgrenset kulturfellesskap. En mulig og mye brukt strategi for å ufarliggjøre belastete begreper er at mennesker som omfattes av begrepene, bruker dem om seg selv. I en slik semantisk vridning tar man tyren ved hornene, og eventuelle negative fortolkninger svekkes. Kort oppsummert kan det se ut til at det finnes en rekke ulike posisjoner vis-à-vis ”massen.”

Billedliggjøring av begreper, metaforer, er konvensjonell språkbruk internalisert i kulturfellesskap. Kulturspesifikke metaforer er uproblematisk innenfor et gitt språkfellesskap, men kan være uforståelige utenfor. Forståelse av ”masse” som anvendbar metafor for en menneskemengde forutsetter at den politiske kulturen som bruker ”masse” i slike sammenhenger, er komfortabel med begrepet som denotasjon. I den litteraturen som jeg har undersøkt, er ”masse” brukbart både som sosiologisk og som sosialpsykologisk begrep. Det brukes om kollektive aktører i flere forskjellige sammenhenger: som en mengde mennesker styrt av en tilsynelatende felles vilje, eller som en publikumstørrelse som er kommet sammen for å høre en tale.

Jeg har ikke kunnet avdekke vesentlige tolkningsforskjeller av ”masse” mellom ulike språkkulturer, som norsk, svensk, tysk og engelsk, eller fransk. I ett perspektiv er det selvsagt mulig å tenke seg ”masse” bare som en størrelsesmessig angivelse av mange mennesker. I et samfunnspolitisk perspektiv er en kvantitativ tilnærming for snever, for den begrenser grunnbegrepets sosiale og politiske medbetydninger, og virker dermed mot selve hensikten med å bruke masse som metafor. Under litteraturgjennomgangen for å fremskaffe oversikt over feltet har det slått meg hvor lite presist dets begrepsapparat fortøner seg, spesielt grunnbegrepet ”masse”. Jeg har satt meg fore å redegjøre for bidragsytternes tolkninger av begreper og fenomener, se på

Under hammermerket

felles trekk og ulikheter, og forsøke å kartlegge de viktigste betydningene som knyttes sammen i mellomkrigstidens massebegrep, for på den måten å kaste lys over mottakersiden i den nye propagandaens kommunikasjonsmodell.

Det latinske ”masse”, knadd deig, er formodentlig hentet fra gammelgresk *maza*, ordet for en byggkake. Maza kan også beskrive en klump, eller en kule med massiv substans.¹⁷⁵ ”Masse” hører altså til begreper som beskriver fysiske forhold.

I forskningslitteratur er masse nevnt i 1704, der det benevner en av fysikkens grunnenheter. Den består nå av uavhengige partikler som utgjør et hele. Enhetene i den fysiske massen, elementærpartiklene, er hver for seg uanselige. I et tilstrekkelig antall utgjør de en sammenføyet enhet og kan vanskelig skilles fra hverandre. Enhetene går helt opp i massen og har egenverdi kun som uadskillelige deler av den. Som metafor er begrepet således anvendbart for å kunne beskrive en masse av anonyme, men dog uavhengige individer som ikke uten videre lar seg skille fra hverandre. Måleenheten for masse er knyttet til vekt, noe som i utgangspunktet peker på forventninger om en viss grad av presisjon, som når man veier et objekt. Et slikt presisjonskrav synes ikke å være særlig vesentlig for begrepets politiske fortolkningspotensial.

Utlegningen ovenfor kan også brukes til å beskrive bakgrunnen for den humanvitenskapelige adaptasjonen av ”masse.” I 1585 finner vi på engelsk for første gang en utvidelse av masse til noe som beskriver et stort antall, eller en sum. Det kan ha sammenheng med at verbet ”to mass,” å samle til gudstjeneste, er brukt og dokumentert fra 1563. Det bidrar sannsynligvis til en videre utvidelse av fortolknings-spekteret til humaniora og samfunnsvitenskap, i amerikansk-engelsk fra 1733, som ”mass meeting.”¹⁷⁶

Masse brukes deretter også adjektivisk som forstavelse i andre begreper, som i massekommunikasjon, massebevegelse, masseproduksjon med mer. Det metaforiske adjektivet svekker eventuelle forventninger om et høyt kvantitativt presisjonsnivå. Slik blir det anvendbart i politisk retorikk, der anslag er viktigere enn absolutter.

”Massen” i humanvitenskapelige kontekster

¹⁷⁵ <http://www.etymonline.com>. Nedlastet 4. februar 2010.

¹⁷⁶ <http://www.etymonline.com>. Nedlastet 2. juni 2010.

Under hammermerket

”Masse” som selvstendig begrep og som forstavelse til andre begreper som ”massekommunikasjon,” er i vår tid mindre anvendt i samfunnslitteraturen enn det var på 1930-tallet. For eksempel er et ”massesamfunn,” definert slik i *Sosiologisk leksikon*:

[...]vanligvis en betegnelse for et samfunn preget av en anonym, rotløs, fremmedgjort, sekularisert, kulturelt fattig, egoistisk og endimensjonal befolkning. Begrepet kobles oftest til INDUSTRIALISERINGEN og til framveksten av den demokratiske styreform, som ifølge visse teoretikere gir opphav til en kløft mellom politiske eliter og det politisk apatiske massemennesket. Det har også vært brukt for å forklare hvordan fascismen oppstod, det vil si at framveksten av ekstreme populistiske bevegelser ofte blir forklart ut fra at befolkningen har vært lett å manipulere.¹⁷⁷

Forestillingen om en ansiktsløs, uansvarlig masse av vanlige mennesker repeteres i dag helst som en historisk forgangen stereotypi for ”de andre,” sett fra utsiktspunktet til en elite som oppfattet sine privilegier som naturgitte. ”Massen” var skremmebildet av en ødeleggelsesmob som måtte kontrolleres og holdes nede.

En åpenbar årsak til at ”masse” er blitt mindre anvendbart som sosiologisk og politisk begrep, er utvilsomt mange regimer, hvis ledere påberopte seg legitimitet gjennom massiv tilslutning, etter hvert kollapset eller ble styrtet av den samme massen. Jeg kommer ikke til å gå inn i en diskusjon om massens retoriske anvendbarhet i senere sosiale og politiske sammenhenger. Jeg holder meg til tidsrammene som ligger til grunn for arbeidet i denne avhandlingen, før ”masse” ble beheftet med ekstreme konnotasjoner.

Arbeidernes leksikon har ingen egen artikkel om masse, men en ukreditert artikkel om ”massepsykologi”. Som i samtidig og senere forståelse av masse som psykologisk fenomen finner vi en sammensatt definisjon:

1) opførselen hos grupper eller folkemasser, som kan være organisert (militæravdelinger, skoleklasser, et skibsmannskap o.s.v.) eller uorganisert (en tilfeldig folkemasse, som oppløp, tilskuere under en fotballkamp o.l.); 2) endringer i de enkelte individers reaksjonsmåte som følge av at de befinner sig

¹⁷⁷ Brante, Andersen og Korsnes 1997, 195

Under hammermerket

under umiddelbar innflytelse av den masse, det kollektiv, hvis medlemmer de er¹⁷⁸

Artikkelforfatteren diskuterer så massepsykologi i et darwinistisk, såkalt borgerlig perspektiv, som han mener har bidratt til et reaksjonært menneskesyn.¹⁷⁹ Han ser også massepsykologien holdt opp mot psykoanalysen, og mot et marxistisk klasseperspektiv:

I sin senere borgerlige utvikling har den lagt vekt på å finne frem til almene lover som skulde gjøre sig gjeldende hos alle slags masser, ikke bare blandt mennesker, men blandt alle levende vesener som optrer i flokk, og på grunnlag av disse almene lover har man villet forklare de forskjellige karakteristiske sosiale former i det menneskelige samfund som familie, nasjon, staten, den militære organisasjon, klassene o.s.v. Denne utvikling har munnet ut i en meget omfangsrik litteratur som for det meste inneholder en mengde golde og ufruktbare almindelige betraktninger med i det store og hele utpreget reaksjonær tendens.¹⁸⁰

Forfatteren er skeptisk til sosialdarwinismens syn på mennesket som uforanderlig, prisgitt naturen. Et samfunnssyn som tar en hierarkisk orden for gitt, åpner ikke for menneskets mulighet til sosial nyskaping. I sin tur kan dette ha bidratt til å forsterke arbeiderlitteraturens skepsis til biologi og arv som forklaringsvariabel generelt, sosialdarwinismen spesielt, og til oppfatningen av slik forskning som reaksjonær. Et slikt syn får støtte hos Marx, som mente at mennesket er et historisk vesen, i stand til å forandre både seg selv og sin situasjon.

Marx bruker ”masse” i *Kapitalen*,¹⁸¹ riktignok med kvalifiserende forstavelser eller komplement, som ”arbeidermasse” og ”masser av arbeidere”. Han har muligens brukt begrepet fordi det i 1837 ble brukt om masser som gjorde opprør.¹⁸² Slik sett var ”masse” en etablert term i britisk-engelsk da han arbeidet med sitt verk på 1860-tallet. Marx’ anvendelse kan også ha bidratt til å legitimere bruken av begrepet både i senere

¹⁷⁸ Friis, Juel og Hegna, 1932, 266–267

¹⁷⁹ En slik dikotomi ser ut til å være gangbar mynt i natur/kultur-diskusjonen, der det kan hevdes at biologien er *høyrevridd*, mens en vektlegging av betydning av kultur og strukturer er et *venstrestandpunkt*.

¹⁸⁰ Friis, Juel og Hegna 1932, 266-267

¹⁸¹ Marx, 1890 og 1983, 99. Første bok: Kapitalens produksjonsprosess. Del 4. At den naturlige tilvekst i arbeidermassen ikke tilfredstiller kapitalens akkumulasjonsbehov, og samtidig overskrider dette behovet, er en motsigelse i selve dens bevegelse. Kapitalen trenger større masser av arbeidere i ung alder, mindre i voksen alder.

¹⁸² Canadian Encyclopedia. www.thecanadianencyclopedia.com, Nedlastet 4. februar 2010.

Under hammermerket

arbeiderlitteratur, ideologisk litteratur og i sakprosa. Slektskapet mellom ”masse” og ”arbeiderklasse”, eller i det minste mellom ”masse” og ”lavere samfunnslag”, er gjennomgående og tas stort sett for gitt i litteraturen som denne avhandlingen bygger på.

Ahlberg gir den kanskje mest tidstypiske definisjonen, og jeg finner at den tjener formålet med denne gjennomgangen, dog med en liten omskrivning: ”En elementär massa är således en kollektiv helhet av individer, som handla, känna och tänka under inflytande av samma instinktiva impulser.”¹⁸³ Substantivet ”helhet” forsterkes av adjektivet ”kollektiv”. Begrepet ”kollektiv helhet” blir meningsfullt ved å knytte det til, og understreke, det mest åpenbare trekket ved massen: dens evne til å fremstå som én organisk aktør med felles rasjonalitet og med felles emosjonelle trigger. Definisjonen tar ikke opp moralske aspekter ved massedannelse. Den sier heller ikke noe om sosiale forutsetninger eller ideologiske strukturer som en masse kan bygge på.

Om slike fortolkninger ikke er direkte nedlatende, representerer de gjerne perspektivene til aktører som føler seg hevet over det de beskriver som massen. Også selverklærte representanter for arbeiderklassen, som Ahlberg og Moe, inntar slike posisjoner. I en politisk kommunikasjonsmodell er språk- og begrepsbruk sjelden herredømmefri. Der en klasse eller en gruppe benevnes av andre aktører i kommunikasjonsmodellen, kan ordbruken si noe om den symbolske makten til den som definerer og anvender det omdiskuterte begrepet. ”Masse” kan være et begrep som medlemmer av massen opprinnelig ikke har brukt for å benevne seg selv. Derimot er medlemmene av massen blitt tillagt en plass i kommunikasjonsammenhengen av andre, som selv står utenfor eller over den.

I litteraturen jeg har støttet meg på i dette arbeidet, er det kanskje Werner Sombart som klarest problematiserer fenomenet masse. Fordi den sosiale bevegelsen er en massebevegelse, ser han det som hensiktsmessig å diskutere substansen i begrepet. Han er også spesielt relevant fordi han er Ahlbergs premissleverandør på feltet. Sombart skriver at begrepet er flertydig, og lister opp de viktigste massebegrepene:

¹⁸³ Ahlberg 1933, 51

Under hammermerket

1. *Der statistische Massenbegriff*: ”Masse” betyr en mengde, eller mange mennesker. Han henviser til statistikeren Georg von Mayr, som bruker massebegrepet kvantitativt.
2. *Der kulturelle Massenbegriff*: Her blir ordet masse for det meste brukt som flertallsord, på tysk *die Massen*. Det må forstås som kontrast til det opphøyde, dannede. Dermed, skriver Sombart, betegner og benevner begrepet de nedre sjiktene i samfunnet: ”[...] und meint also mit Masse soviel wie „untere” (Volks-) Schichten, ganz gleich welches sonst deren innere Wesenheit ist.“
3. *Der soziologische Massenbegriff*: Sombart er deskriptiv, men nedlatende når han omtaler massen som uformelig og åndsforlatt:

Man nennt Masse die zusammenhanglosen, amorphen Bevölkerungshaufen namentlich in den modernen Großstädten, die, aller inneren Gliederung bar, vom Geist, das heißt von Gott verlassen, die tote Menge von lauter Einsen bilden, im Gegensatz etwa zu dem Volke oder irgendwelcher anderen Gemeinschaft.

4. *Der psychologische Massenbegriff* er kanskje det mest anvendelige i denne diskusjonen, siden Sombart her leverer sitt tydeligste bidrag til Ahlberg, og dermed indirekte til den norske diskusjonen. De generaliserende og nedlatende karakteristikaene i punkt 3 er også vesentlige i den diskusjonen:

[...] der eine von einem Kollektivwillien erfüllte oder doch irgendwie in seelischer (meist räumlicher) Verbindung stehende Menge von Menschen, die uns um ihrer augenblicklichen tatsächlichen Verbundenheit wegen interessiert [...] ¹⁸⁴

Det viktigste her er Sombarts betoning av massens øyeblikkelighet og dynamikk, noe som gjør begrepet overførbart og anvendelig i håndboklitteraturen. Det som binder menneskene sammen i en slik masse, er dens kollektive vilje og interne sjelelige forbindelse. Ahlberg mynter et eget begrep, ”elementær masse”; en forståelse som han tok med seg inn i den norske debatten på grunnlag av Sombarts og Le Bons diskusjoner.

¹⁸⁴ Sombart 1925, 99–100

Under hammermerket

Idealet om det myndige mennesket er uforenelig med fenomenet ”masse”. Der masse mennesket søker beskyttelse i og lar seg oppløse i ansiktsløshet, blir det myndige mennesket stående på utsiden og bevarer slik sin identitet. Der masse mennesket lar seg styre av kollektiv begeistring, står det myndige mennesket med bena plantet på en klippe av rasjonalitet og kritisk refleksjon.

”Myndig” og ”myndighet” i makrokulturelle og politiske kontekster åpner for et spekter av betydninger: Myndige mennesker er personer med sosioøkonomisk og/eller sosiokulturell status som setter dem i stand til å se seg selv som individer først, deretter som gruppe medlemmer. Fortolkningene peker i samme retning som selvbildet preget av individualitet: Det myndige mennesket er selvstendig; det står utenfor massen eller over den. Det siste kan vekke forestillinger om beundringsverdige egenskaper som forstand, en trygg posisjon i samfunnet, besluttosomhet og fasthet. Dette understreker i sin tur betydningen av myndighet som personlig egenskap, selv om ”myndighet” i utgangspunktet er et juridisk begrep. Uansett står den dominerende politiske betydningen av ”myndig menneske” i denne konteksten i kontrast til ”masse mennesket”.

Kant skrev en artikkel til desember 1783-nummeret av *Berlinische Monatschrift* der han utredet et svar på spørsmålet: *Was is Aufklärung?* – hva er opplysning? Opplysning forutsetter at mennesket har mot til å la seg styre av sin egen forstand. Kants imperativ lød: *Sapere aude!* Våg å vite! Ha mot til å bruke dine evner, til å tro på deg selv. Veien bort fra menneskets selvforskyldte umyndighet går gjennom *Aufklärung*. Umyndighet skyldes manglende evne til å bruke egen forstand uten andres ledelse. Kant mente at det var latskap og feighet som forklarte hvorfor så mange mennesker forble umyndige hele livet. Andre kastet lett av seg sine formyndere, som jo har interesse av at noen forblir umyndige. Kant mente også at enkelte lot seg lure til å tro at det ville være vanskelig og farlig å bli myndig, blant dem alle representanter for *das schöne Geschlecht*:

Daß der bei weitem größte Teil der Menschen (darunter das ganze schöne Geschlecht) den Schritt zur Mündigkeit, außer dem daß er beschwerlich ist,

Under hammermerket

auch für sehr gefährlich halte, dafür sorgen schon jene Vormünder, die die Oberaufsicht über sie gütigst auf sich genommen haben.¹⁸⁵

Han mente at det for noen kunne være bekvemt å være umyndig: Den som vil, kan betale seg ut av bekymringer ved å lese en bok som gir forstand, eller gå til en lege, som beordrer en diett, eller til en sjelesørger, som tilbyr visshet. Den som ikke har slike muligheter, kan lett forbli i sin umyndige tilstand, en tilstand som nesten oppfattes som det naturgitte. Kants før-industrielle forståelse av det myndige mennesket kan synes enkel, ved at han nærmest hånet kvinner og så bort fra menneskenes materielle livssituasjon og den avhengighet som Marx viste at maktforholdene i det økonomiske livet førte til for arbeiderklassen.

En senere tysk filosof, Jürgen Habermas, forstod ”myndighet” i et økonomisk og sosialt perspektiv, ikke bare metafysisk, som Kants. Habermas skriver om *borgerens autonomi*, som begrepsmessig ligger nær *myndighet*. Autonomi innebærer frigjøring fra tvang i form av underkastelse for anonyme lover som virker i markedets økonomiske rasjonalitet, altså en emansipasjon i et strengt privatøkonomisk perspektiv. En slik autonomi tilhører vanligvis mannen. Kvinners og barns autonomi, og dermed myndighet over egen person, er i beste fall illusorisk. Mannen er eier i det økonomiske liv og *pater familias* i privatsfæren.¹⁸⁶ Den selvstendigheten mannen nyter i offentligheten, tilsvarer den han har i familien. Det er den markedsbaserte friheten som setter ham i stand til å være fri også i privatsfæren. Myndighet, eller autonomi, som personlig egenskap er uttrykk for den solide eiendomsbesitters situasjon:

En privatautonomi som fornekker sitt økonomiske opphav – som bare praktiseres *utenfor* området til den markedsdeltaker som mener seg å være autonom – en slik autonomi er det da også som gir den borgerlige familie bevisstheten om seg selv. Den synes å være frivillig grunnlagt av frie enkeltpersoner og opprettholdt uten tvang; den synes å bero på begge ektefellers vedvarende kjærlighetsfellesskap; den synes å garantere den uavhengige utfoldelse av alle evner som utmerker den dannede personlighet.¹⁸⁷

Den habermasianske ”autonomi” er en anvendbar term i en generell diskusjon om myndige mennesker. Her skal jeg nøye meg med å understreke dens betydning som

¹⁸⁵ Kant, 1784, ingen sidenummerering

¹⁸⁶ Tysk originaltekst: *Besitzer*, eiendomsbesitter

¹⁸⁷ Habermas 1971, 44

Under hammermerket

begrepslig motpol til fortellingen om masse mennesket slik det agerer i den umyndige ”allmuen”, senere i ”massen.”

MASSEN: MYTISKE, TILLAGTE OG FAKTISKE EGENSKAPER

I deler av verdenslitteraturen finner vi eksempler på aktivt massepublikum, som ikke nøyer seg med å lytte, men som reagerer og agerer på stimuli i kommunikasjonshandlinger.

Hos evangelistene i *Det nye testamentet* kan vi lese om massens innflytelse over rettshøringen som resulterte i Jesu dødsdom. Under *pesach* var det vanlig at den romerske guvernøren friga en fange etter folkets ønske. Pontius Pilatus forsøkte å overtale folkemengden til å kreve at Jesus skulle settes fri. Alternativet til Jesu frigivelse var å sette fri den notoriske morderen Barabbas. Matteus skriver:

Men overprestene og de eldste fikk overtalt folkemengden til å kreve Barabbas friggitt og få Jesus henrettet. Da landshøvdingen så spurte dem: ”Hvem av de to ønsker dere friggitt?” svarte de: ”Barabbas.” ”Hva skal jeg da gjøre med Jesus, som kalles Messias?” spurte Pilatus. Alle som én ropte: ”Han skal korsfestes!” ”Hva ondt har han gjort?” sa han. Men de skrek bare enda høyere: ”Han skal korsfestes!” Da Pilatus så at han ingen vei kom, og at uroen bare økte, tok han vann og vasket hendene mens mengden så på. Han sa: ”Jeg er uskyldig i denne manns blod. Dette blir deres sak.” Og hele forsamlingen svarte: ”La hans blod komme over oss og våre barn.”¹⁸⁸

De andre evangelistene, Lukas, Markus og Johannes, bekrefter i store trekk denne historien. Folkemengden, massen, lar seg forføre av religiøse og politiske autoriteter og påtar seg en proaktiv, kollektiv rolle i Jesu korsfestelse. Passasjen har siden vært brukt som begrunnelse til kristen antisemittisme, ved å tillegge jødene kollektiv skyld for Jesu død: Påskebudskapet om korsfestelse, død og oppstandelse er det sentrale omdreiningspunktet i kristendommens løfte om frelse. Det er et paradigmatisk tilfelle i forståelsen av masse-fenomenet, selv om moderne bibeloversettere bruker ”folkemengde”, en ubestemt størrelse av uregjerlighet, blodtørst og uimottakelighet for fornuft. Fortellingen om korsfestelsen har gjennom historien tjent

¹⁸⁸ Matteus' evangelium, kapittel 27, vers 20–25. 2011-oversettelse

Under hammermerket

som et skrekkens eksempel på hvor ille det kan gå når massens potensial for spontan og primitiv grusomhet ikke tøyles.

Det kan være at påskeevangeliet har bidratt til å definere massen som en enhet som lar seg styre av følelser og innfall. Den er potensielt voldelig ved at den forlanger Jesu korsfestelse. Den er innbilsk og i egne øyne usårbar, ved at den utfordrer egen og etterkommeres skjebne ved freidig å blotte brystet og ta det som måtte komme av straff. Den er uregjerlig ved at den trosser øvrighetens råd, kanskje mot bedre vitende.

Massens uregjerlighet er en stereotyp som danner et bilde av den. Historisk sett har slike stereotyper overlappet med fortellinger om folkelig protest i mange sammenhenger. I artikkelen *Crime and Popular Protest* går forfatteren Steve Hindle i rette med dette synet. Han mener at et slikt syn skriver seg fra elitens retorikk. I sin artikkel forteller han om en gruppe protesterende som på 1600-tallet blir omtalt som ”many-headed monster animated only by desperation and blind folly”.¹⁸⁹ Elitens uvilje mot endringer forklarer dens interesse av å demonisere alle som protesterer mot urimelighet, ved å beskrive dem som medlemmer av et flerhodet monster. Et annet aspekt er at engelsk lov på 1600-tallet definerte opprør, *riot*, som en ulovlig handling begått av tre eller flere individer. Terskelen for å betegne ”gruppetferd” som ”opprør”, og dermed voldelig, var tilsvarende lav, både i samtiden og for senere forskere og formidlere på feltet. Det kan ha skygget for en mer nyansert forståelse av *crowd behaviour*. Nyere forskning tyder på at det var stor aksept for *grain riots*, eller *rebellions of the belly*, to eufemismer som står i kontrast til *crowd behaviour*. Massehandlingene var ikke blinde eller bevisstløse, men forankret i lavere klassers sosiale praksis. De nøt en viss legitimitet som protest mot grådige møllere og bakere, og mot generell paternalisme i høyere samfunnslag.

Massens instinktive egenskaper

Elias Canettis verk *Masse und Macht* er et personlig og mangesidig essay om massen.¹⁹⁰ Den er et gjennomgående tema også i hans selvbiografi, *Die Fackel im*

¹⁸⁹ Hindle and Humphries 2008, 137

¹⁹⁰ Canetti 1960

Under hammermerket

*Ohr.*¹⁹¹ Han skriver om selvopplevde situasjoner fra Frankfurt, der han bodde i årene 1921–1924, og fra Wien 15. juli 1927, der ble han vitne til at justispalasset ble stukket i brann under en arbeideroppstand.¹⁹² Canettis analyser kan forekomme egenerapeutiske i et forsøk på å bearbeide skjellsettende og fryktinngytende erfaringer. Undringen som ligger til grunn for hans oppfatninger, kommer til uttrykk i en refleksjon over massens tilblivelse og eksistens:

Eine ebenso rätselhafte wie universale Erscheinung ist die Masse, die plötzlich da ist, wo vorher nichts war. Einige wenige Leute mögen beisammen gestanden haben, fünf oder zehn oder zwölf, nicht mehr. Nichts ist angekündigt, nichts erwartet worden. Plötzlich ist alles schwarz von Menschen. Von allen Seiten strömen andere zu, es ist, als hätten Straßen nur eine Richtung,¹⁹³

Hvor kommer alle menneskene fra? Hva driver dem? Hva vil de? Canetti hevder at det er menneskets iboende berøringsangst som får oss til, i gitte situasjoner, å søke tettheten i massen. Andre, som Trotter og McDougall hevder at massen oppstår på grunn av medlemmenes isolasjonsangst. De to standpunktene er i utgangspunktet diametralt motsatte og gjensidig utelukkende. Canetti åpner imidlertid for berøringsangstens antitese. Hans uenighet med Trotter og McDougall er slik sett en skinnuenighet. Essayet hans begynner nemlig med en påstand som han nesten umiddelbart imøtegår: “Nichts fürchtet der Mensch mehr als die Berührung durch Unbekanntes [...] Es ist die Masse allein, in der der Mensch von seiner Berührungsfurcht erlöst werden kann.”¹⁹⁴ På et abstrakt nivå er berøringsangst knyttet til menneskets egenbevissthet om mentale, fysiske og metafysiske grenser mellom egen person og andre. Med denne sosialpsykologiske grunnmuren kan Canetti konstruere byggverket ”masse”. Massens *raison d’être* er menneskets frykt for berøring, som kan lindres kun ved at det lar seg oppløse i massen, med andre ord ved å oppsøke berøringsangstens antitese, som en aversjonsterapeutisk katarsis:

¹⁹¹ Canetti 1980

¹⁹² Julirevolten 15. juli 1927, *Brand des Wiener Justizpalastes 1927*, var et oppløp og en protest mot det som ble ansett som en skandaløs frifinnelse av tre menn som stod tiltalt for mord på en kroatisk hjelpearbeider og et åtte år gammelt barn. De frifunne var medlemmer av *Frontkämpfervereinigung*, som hadde et ikke avklart forhold til de østerrikske nasjonalsosialistene. 89 mennesker mistet livet under revolten.

¹⁹³ Canetti 1960, 14

¹⁹⁴ Canetti 1960, 13–14

Under hammermerket

Es ist die Masse allein, in der der Mensch von dieser Berührungsfurcht erlöst werden kann [...] Je heftiger die Menschen sich aneinanderpressen, um so sicherer fühlen sie, daß keine Angst voreinander haben. Dieses Umschlagen der Berührungsfurcht gehört zur Masse.¹⁹⁵

Oppsummert hevder Canetti at berøringsfrykten bærer i seg kimen til frelsen fra angsten for den samme berøringsfrykten. Den forløsende virkningen avhenger av individets totale hengivelse til massen. Dens tetthet gjør at man ikke lenger behøver å være redd for berøring. Enhver ulikhet mellom individene i massen, både fysisk og sjelelig, blir dermed uvesentlig:

Es ist die *Masse* allein, in der der Mensch von dieser Berührungsfurcht erlösen werden kann. Sie ist die *einzig*e Situation, in der diese Furcht in ihr Gegenteil umschlägt. Es ist die *dichte* Masse die man dazu braucht, in der Körper an Körper drängt, dicht auch in ihrer seelischen Verfassung, nämlich so, daß man nicht darauf achtet, wer es ist, der einen bedrängt. Sobald man sich der Masse einmal überlassen hat, fürchtet man ihre Berührung nicht.¹⁹⁶

I den konkrete utlegningen av "masse" i *Die Fackel im Ohr* er forbindelsen mellom "masse" og "arbeiderklasse" tydeligere enn i *Masse und Macht*. Han forteller fra en demonstrasjon i Frankfurt: Marsjerende arbeidere med plakater fra industriforetaket Adler-Werke. De går tett i tett, side om side, de kaster utfordrende blikk mot de utenforstående. Ropene deres treffer som om det var noe personlig. Opptoget synes endeløst, og Canetti kan fysisk fornemme den sterke overbevisningen som går ut fra de marsjerende. Han selv er ingen arbeider, men han tar ropene til seg,

¹⁹⁵ Det tyske verbet *erlösen* konnoterer en annen og sterkere prosess enn *frigjøre*, som det er oversatt til i den norske 2005-utgaven. Mens *frigjøring* i norsk språkdrakt og forståelse kan være mental, fysisk, eller endog økonomisk og/eller sosial, er grunnbegrepets konnotasjoner uansett begrenset til en observerbar endring fra én tilstand til en annen: fra en betvunget, ufri situasjon, til en fri. Et mer dekkende begrep på norsk ville være *å forløse*. Det kan imidlertid være beheftet med religiøse konnotasjoner og fortolkes dermed på et lavere abstraksjonsnivå enn *erlösen*. Negasjonen til *forløst*, *uforløst*, kan imidlertid også brukes i en kulturell sammenheng, som at en roman eller et kunstverk er uforløst. Det løftes dermed opp på et ikke-religiøst abstraksjonsnivå og blir anvendbart også i andre sammenhenger, som å bli forløst fra berøringsangst. Verbet *erlösen*, og de tilhørende substantivene *Erlöser* (den som frigjør) og *Erlösung* (frigjøring), tar alle de nevnte norske konnotasjonene opp i seg, men er mer omfattende. *Erlösung* tilsvarer *katarsis* i en metafysisk forstand. *Berührungsfurcht*, frykt berøring av anonyme eller ukjente, tilfeldig, eller for selv å berøre, er mer konkret enn det norske *berøringsangst*. *Angst* er i tysk språk en menneskelig grunnfølelse, mens *Furcht* henspiller på en noe mer konkret engstelse, redsel eller frykt. Denne nyansen er ikke fanget opp i den norske 2005-utgaven. Siden Canetti varierer mellom *Furcht* og *Angst*, kan det være at han holder dem nærmere hverandre enn det som er vanlig i psykologisk litteratur.

¹⁹⁶ Canetti 1960, 4

Under hammermerket

som om han selv skulle ha vært en. Canetti føler en fysisk dragnig mot massen. I en beskrivelse som grenser til det erotiske, forteller han:

Später, als ich nachgab und mich wirklich in der Masse fand, kam es mir vor, als ginge es hier um etwas, das in der Physik als Gravitation bekannt ist [...] Denn weder vorher, isoliert, noch nachher, in der Masse, war man etwas Lebloses, und was mit einem in der Masse geschah, eine völlige Änderung des Bewußtseins, war ebenso einschneidend wie rätselhaft. Ich wollte wissen, was es eigentlich war. Es war ein Rätsel, das mich nicht mehr losließ.¹⁹⁷

En bekjent av Canetti forklarer for ham hvordan massen ledes: Man kan velge mellom å lede, eller å bli ledet. Den bekjente, som betrakter seg som en som leder, fremholder *Begeisterung*, fylt av ånd, som en gjensidig forutsetning for lederen og de ledete:

Je begeisterter sie sind, um so mehr fühle ich mich selbst. Man hat die Menschen in der Hand wie weichen Teig und kann mit ihnen machen, was man will. Man könnte sie dazu aufreizen, Feuer zu legen, an ihre eigenen Häuser, es gibt keine Grenzen für diese Art von Macht.

Elementærpartiklene i massen, menneskene, har befridd seg fra sin fornuft og sin frie vilje. Den ikke-spesifiserte eller presiserte ”man”, her en selvbestaltet lederfigur, kan manipulere massen etter eget forgodtbefinnende. Lakmustesten er, hevder Canettis bekjente, om han kan få massene til å sette sine egne hus i brann. Han svarer videre på spørsmålet om å forstå hva som skjedde med ham da han befant seg i massen i Frankfurt: ”Da gibt es nichts zu verstehen. Es ist überall dasselbe. Du bist entweder ein Tropfen, der in der Masse aufgeht, oder der, der sich darauf versteht, ihr eine Richtung zu geben. Eine andere Wahl hast du nicht.“¹⁹⁸ Du er en ubetydelighet, eller en forstandig; en dikotomi som kan abstraheres til myndig/umyndig. Foreløpig er det nok å notere Canettis oppfatning av massen som på mange måter er i samsvar med det dominerende synet på massen i mellomkrigstidens elite. Massen er skremmende fordi den truer fornuft og selvstendighet, og fordi den lokker med et håp om å slippe anstrengelsen ved selvbeherskelse: Massen er noe irrasjonelt som Canetti nærer frykt for og samtidig er fysisk og mentalt tiltrukket av.

¹⁹⁷ Canetti 1980, 94

¹⁹⁸ Canetti 1980, 108

Under hammermerket

Egenskap: impulsivitet

Å la seg begeistre, rive med, la seg styre av følelser, er egenskaper som ligger til massen. Det står i motsetning til det myndige, selvkontrollerte menneske med den intellektuelles evne til å treffe beslutninger basert på logisk og rasjonell tenkning.

Le Bon hevder at massefølelser er en av forutsetningene for massedannelse. En nasjon kan danne en masse gjennom felles følelser, selv om medlemmene ikke er nær hverandre i rommet. McDougall hevder også at massen er følelsesbetonet, impulsiv, voldsom, vankelmodig, ustadig, ubeslutsom og ekstrem i sine handlinger. Den lar seg videre lede, den har knapt evne til ettertanke, den trekker forhastede konklusjoner og har ingen evne til å resonnerer utover primitive og svært ufullstendige tanker, men er tilstrekkelig innbilsk til å være bevisst sin egen makt. Sombart peker ikke bare på følelser i seg selv som grunnlag for masseatferd, men graderer følelser kvalitativt. Massen består av mennesker som lar seg styre av impulser og andres fortolkninger, en irrasjonalitet som han ser på som et utslag av dens feminine legning. Som nevnt hevder han at massene befinner seg på laveste intellektuelle utviklingstrinn: ”Annehmlichkeits- und Nützlichkeitswerte herrschen vor. Ihre Empfindungen und Gefühle sind primitiv, ”natürlich,” grob, undifferenziert.“¹⁹⁹ Massens følelser er primitive, det vil sannsynligvis si at de er forlengelser av opprinnelige instinkter. Sombart understreker nettopp det ved å peke på massens følelsesliv som naturlig, kanskje medfødt, og understreker slik sin egen antydning om at følelser og instinkter er to alen av samme stykke. Ahlberg støtter seg på McDougall og Sombart: Følelser er klynger av instinkter. Instinktene er ikke lenger rene, men forekommer i maskert tilpasning og går slik over fra å være medfødte og naturlige til å bli integrerte deler av menneskesamfunnet. Massens komplementære kvaliteter av uddifferensiert grovskap understreker fraværet av en nyansert følelsesskala. Dens emosjonelle ferdigheter kommer til uttrykk som binære kvaliteter: av eller på, lykkelig eller rasende, voldsom eller defensiv. Uansett kan massens følelser være et instrument som utløses i eller av en retorisk situasjon, og dermed noe som kan komme til nytte i endringsprosesser. Det oppstår derfor et ambivalent forhold til massen: Visst er den

¹⁹⁹ Sombart 1925, 170

Under hammermerket

primitiv, men den har til gjengjeld få motforestillinger. Ingen bestrider at den er unyansert, men fordelene er at den gjerne stiller seg under slagord og bannere, for den har bare sine lenker å miste. På den måten er den av uvurderlig nytte for enhver politiker med maktambisjoner.

Problemer kan imidlertid melde seg etter et politisk omslagspunkt der massen har bidratt til endring og fått sine ledere inn i forpliktende posisjoner. Følelse av utakk for revolusjonær oppofrelse, hvis "Fred og brød" skulle utebli, kan vise seg å bli vanskelig for den som søker massiv støtte. Massens uregjerlighet kan da komme til uttrykk på måter som makthaverne ikke hadde tenkt seg når den vender seg mot sine ledere.

Egenskap: omskiftelighet

Le Bon synes å forsvare gamle tradisjoner i faste hierarkier. Religiøse dogmer er selvinnyttende sannheter for mange, noe han også diskuterer: Massene i Frankrike, det empiriske bakteppet for essayet, har etter en religiøs ørkenvandring, særlig etter den store revolusjonen, funnet tilbake til katolisismen. Le Bon skriver sarkastisk:

På det religiösa området gå de under samma tid från katolicism till ateism och deism och återgå därpå till den strängaste katolicism. Och dessa förändringar gälla icke allenast massorna utan äfven deras styresmän. Med häpnad se vi Konventets medlemmar, dessa konungamaktens afsvarna fiender, som erkänna hvarken Gud eller öfverhet, senare buga sig i stoftet för en Napoleon och med vaxljus i händerna fromt deltaga i processionerna under Ludvig XVIII.²⁰⁰

Den religiøse forvandlingen kan synes å være resultat av overtalelse, ikke overbevisning. Nettopp det understreker Le Bons gjennomgangstone: Massen er uselvstendig, fordi den mangler opplysning og innsikt. Overtalelse som basis for tro kan ikke sies å være særlig solid siden den mangler den inderlighet som folk flest forbinder med religiøsitet. Le Bon skiller ikke mellom politiske og sosiale trossetninger og går slik sett langt i å hevde at massenes tro er lite prinsippfast, et eksempel på værhanementalitet. "Vi ser då hur massorna under denna tidrymd först äro monarkiskt sinnade, så bli revolutionära, därefter imperialister och så åter hylla

²⁰⁰ Le Bon 1912, 136–137

Under hammermerket

konungamakten.” Le Bon antyder at historien gjentar seg. I alle fall bruker han massenes omskiftelige innstilling som historisk belegg på at intet varer evig, endog på at man gjør klokt i å ikke glemme gamle sannheter hvis de skulle gjenoppstå. Indirekte tar han dermed gamle tradisjoner i faste hierarkier i forsvar.

Egenskap: homogenitet

Siden Canetti ser for seg massen som ubevisst, spontan og uforutsigbar, er det nærliggende å tenke seg hans essay springe ut fra sosialdarwinismen med sin idé om at skillet mellom menneske og dyr er et tynt, lett gjennomtrengelig ferniss av sivilisasjon. Wilfred Trotters grunnforståelse av mennesket er at det hører til dyreriket. Dets evne til omgang med hverandre, *gregariousness*, er instinktiv og nedarvet. Intoleranse og frykt for fysisk eller mental ensomhet er også instinktiv.

Mennesket søker sammen mot *the herd*. Det kan ikke føle seg helt uten selskap, noe som i sin tur bidrar til at det strekker seg mot noe utenfor seg selv. Flokkens nærhet lindrer følelsen av fysisk ensomhet og intellektuell isolasjon. Individets atferd gis en ekstra styrke når det opptrer i flokk, men styrken forsvinner når flokken oppløses. Det sosiale dyrets egenskaper

1. are most evident in man's behaviour when he acts in crowds, and are then evident as something temporarily superadded to the possibilities of the isolated individual.
2. [...] – The cardinal quality of the herd's homogeneity. It is clear that the great advantage of the social habit is to enable large numbers to act as one, whereby in the case of the hunting gregarious animal strength in pursuit and attack is at once increased to beyond that of the creatures preyed upon, and in protective socialism the sensitiveness of the new unit to alarms is greatly in excess of that of the individual member of the flock. [...].²⁰¹

Flokkens homogenitet er den dominerende kvalitet: at alle handler som én, etter én vilje. Å kunne forene krefter er viktig i angrep og forsvar, i ”beskyttende sosialisme”, her brukt som et zoologisk begrep, i motsetning til ”sosialisme” som rasjonell overveielse, slik det ble brukt i arbeiderbevegelsen.

²⁰¹ Trotter 1919, 29. Han fortsetter slik: Hence it has come about that they have been taken for the most part as constituting the whole of man's gregarious inheritance, while the possibility that that inheritance might have equally important consequences for the individual has been relatively neglected.

Under hammermerket

I Trotters teori er masse- eller flokkmentaliteten selve naturloven, massens avgjørende egenskap i enhver situasjon som fordrer en instinktiv overlevelsesstrategi. Canetti tegner på sin side et bilde av massens situasjonsbetingete ødeleggelseslyst og hang til vold som dens fremste egenskap. Trotters perspektiv bygger på studiet av instinktiv atferd, han og mener at instinktiv, homogen atferd er en avgjørende livsbetingelse for artens overlevelse, og dermed en positiv kraft. Han legger til:

To secure these advantages of homogeneity, it is evident that the members of the herd must possess sensitiveness to the behaviour of their fellows. The individual isolated will be of no meaning, the individual as part of the herd will be capable of transmitting the most potent impulses. Each member of the flock tending to follow its neighbour and in turn to be followed, each is in some sense capable of leadership; but no lead will be followed that departs widely from normal behaviour.²⁰²

Trotter forstår ”herd”²⁰³ som noe som kan forstås både som en horde, flokk, eller endog en sverm, begreper som brukes om fenomener i dyreriket, spesielt ornitologi og marinbiologi. En ”sverm” er sannsynligvis en anvendbar metafor i en trottersk medbetydning, siden en sverm av fugler eller fisk kan se ut til å være styrt av én, felles vilje som ikke lar seg spore til et enkelt individ i svermen. Denne viljen bestemmer fluktens retning og fart, og svermen formår å endre sin flukt på en måte som synes fullkomment synkron. Det er av overordnet viktighet at hordens medlemmer fornemmer sine fellers atferd og slutter seg helt til den. Lederegenskapene er likt fordelt, slik at alle følger sin nabo, også den naboen som er forbilde for sin nabo. Det er dermed ingen målbar og kronologisk tidslinje i handlingsmønsteret mellom lederen

²⁰² Trotter 1919, 29

²⁰³ Det norske *horde* er noe nær en *mobb*, sannsynligvis i retning av det Canetti har tenkt seg. Trotter overfører forståelsen av slike atferdsmønstre til menneskelig atferd, med støtte av Lester Ward, en amerikansk sosiolog påvirket av sosialdarwinismen. Ward diskuterer handlinger utløst av gruppeinstinkter; mekanismer som han betrakter som overveiende rasjonelle prosesser. En forutsetning for å studere, og forstå, Trotter hundre år etter at hans skrifter ble publisert, er å sette seg inn i den dominerende vitenskapsånden de første årene av 1900-tallet. Selv må jeg fra tid til annen minne meg selv om at jeg må forstå at Trotter ikke er zoolog eller ornitolog, men sosialpsykolog. Grunnen til at jeg iblant blir forvirret og må lese passasjer om og om igjen, er Wilfred Trotters stadige henvisninger til tigres og katters atferd, til jagende ulver i flokk, og til at ulver som ikke følger flokkens impulser, snart vil sulte i hjel. Hans diskusjon er da heller ikke utypisk i nevnte darwinistiske tidsånd som var en viktig del av åndslivet tidlig i det 20. århundre. Den vitenskapsteoretiske demarkasjon mellom atferdsforståelse i zoologi og menneskevitenskapene psykologi, sosialpsykologi og sosiologi var ikke alltid lett å få øye på.

Under hammermerket

og den som blir ledet. En diskusjon om ledelse i endringsprosesser blir dermed meningsløs, for den første bevegelsen lar seg ikke identifisere. En konsekvens av Trotters resonnement er at det ikke er mulig å identifisere verken ledere eller ledelse i en horde eller sverm. Overført til en samling mennesker må det legges til at det heller ikke er mulig å forvente eller identifisere ansvar eller ansvarlighet i en masse. På det punktet står Trotter og Canetti nær hverandre, selv om Canetti er noe mer nyansert enn førstnevnte.

Trotters syn på instinktiv homogenitet bekreftes av hans samtidige, sosialpsykologen William McDougall som Ahlberg refererer til flere ganger, og som dermed får innflytelse over den norske håndboklitteraturen. Ahlbergs forståelse av instinkter er at de 1) er medfødt, 2) at en instinktiv reaksjon er en typisk reaksjon på en gitt stimulus, og 3) at den instinktive reaksjonen er en totalreaksjon, noe som skiller den fra en mekanisk refleks.

McDougall identifiserer tretten menneskelige instinkter, noen bygd på sosialdarwinistisk forskning, andre på antagelser om biologisk betingning, som minner om tidens rasebiologiske forskning. Jeg skal begrense meg til instinktforståelsen som er relevant for å forstå berørings-, eventuelt isolasjonsangst. McDougall hevder at menneskets instinkter kan åpne for utbrudd av følelser og innfall med eksepsjonell intensitet. Som eksempel på morbid isolasjonsangst bruker han fortellinger om pasienter med agorafobi. De frykter ikke bare åpne plasser, men søker selskap for å unngå å være alene. McDougall mener, som Trotter, at mennesket har et omgjengelighetsinstinkt som manifesterer seg i en uvilje mot isolasjon, og tilfredsstillelse i å være en av en flokk, i beskyttende sosialisme. Et utslag av det er den menneskelige tendens til å vise sympati overfor sine frender: "it leads men to seek to share their emotions with the largest possible number of their fellows."²⁰⁴ Han utdyper dette synet ved å koble det til politisk sosiologi og gir det et anstrøk av tidens rasebiologiske grunnforståelse. Han sier at bevisstheten om *kind*, artsfreden, er tilknytningspunktet mellom de psykologiske og sosiologiske feltene. Han bidrar slik til å legge et grunnlag for å kunne forstå kollektiv atferd:

²⁰⁴ McDougall 1926, 203

Under hammermerket

Within racial lines the consciousness of kind underlies the more definite ethnical and political groupings, it is the basis of class distinctions, of innumerable forms of alliance, of rules of intercourse, and of peculiarities of policy. Our conduct towards those whom we feel to be most like ourselves is instinctively and rationally different from our conduct towards others, whom we believe to be less like ourselves [...] The working man joins a strike of which he does not approve rather than cut himself off from his fellows.²⁰⁵

McDougall mener at dette forklarer hvordan mennesket ikke føler seg like tiltrukket av enhver sosial samling, men finner størst tilfredsstillelse for sine omgangsbehov i samvær med dem som ligner på en selv. Som eksempel på dette bruker han segregering basert på klasse, etnisitet, på handelsvirksomhet eller annet fellesskap, som han finner i de forskjelligste samfunn over hele verden.

LEGITIMERING AV OG KRITIKK MOT LE BON

I likhet med Canetti diskuterer også Le Bon omstendigheter og potensial for massens tilblivelse og vesen. Le Bon bruker utviklingstrekk han ser i sin samtid som illustrasjon på det han opplever som en dramatisk endringstid: Det som må tas for gitt, som ”trossatser” i religion, sosiale forhold og politikk, er i ferd med å kollapse.²⁰⁶ Vitenskapelige og industrielle fremskritt gir opphav til nye begreper og ideer, som får makt over sinnene. Le Bon opplever samtiden som en anarkistisk brytningstid. Den usikkerheten som sosiale endringer fremkaller, gir mulighet for at nye grupper, som massen, kan få makt. Han ser sin samtid som ”massenes æra”.

Hvad som skall framgå ur dette kaotiska tidsskede är svårt att förutsäga. Vi veta det ännu icke, men klart inse vi redan nu, att framtidens samhällen bli tvungna att räkna med en ny makt, en ny allhärskare, med massorna [...] Medan alla våre forna öfvertygelser vackla och falla, medan samhällets gamla stödjepelare efter hand sammanstörta, är massornas makt det enda välde, som icke hotas og hvars anseende ständigt växer. Det tidsskede i hvilket vi nu inträdt är i sanning Massornas æra.²⁰⁷

Sigmund Freud henviser i *Massenpsychologie und Ich-Analyse* til Le Bon som målestokk på litteratur om massepsykologi. Med det setter Freud ikke bare sitt

²⁰⁵ McDougall 1926, 205

²⁰⁶ Le Bon bruker begrepet ”trossats.” Det er usikkert hvor sterkt begrepet er, om det skal tolkes som noe udiskutabelt, noe tatt for gitt, eller en allmenn antagelse.

²⁰⁷ Le Bon 1912, 3

Under hammermerket

godkjentstempel på Le Bons essay; han ordner begrepsapparatet på en måte som Le Bon ikke formår selv, og bidrar dermed til en mer umiddelbar formidling av Le Bons tekster. Freuds utlegning er klassisk distansert forskningsformidling, mens Le Bons er farget, essayistisk og anekdotisk.

Freud formulerer innledningsvis tre problemstillinger basert på Le Bon, hvis samlede svar antas å kunne gi svar på hva teoretisk massepsykologi er: „[1] Was ist nun eine Masse, [2] wodurch erwirbt sie die Fähigkeit, das Seelenleben des Einzelnen so entscheidend zu beeinflussen, [3] und worin besteht die seelische Veränderung, die sie dem Einzelnen aufnötigt?“²⁰⁸ Han svarer selv på spørsmålene.

[1] Welcher Art auch die sie zusammensetzenden Individuen sein mögen, wie ähnlich oder unähnlich ihre Lebensweise, Beschäftigung, ihr Charakter oder ihre Intelligenz ist, durch den bloßen Umstand ihrer Umformung zur Masse besitzen sie eine Kollektivseele [...] Die psychologische Masse ist ein provisorisches Wesen, das aus heterogene Elementen besteht, die für einen Augenblick sich miteinander verbunden haben.

Freud tolker Le Bon inn i sitt univers, psykologien, og ser bort fra eller i det minste demper Le Bons sosiologiske perspektiv. Freud verken analyserer eller bedømmer massens intellektuelle, sosiale eller organisatoriske kapasitet og ferdigheter, men nøyer seg med å analysere den som et psykologisk fenomen, hvis vesentligste egenskaper er dens provisoriske vesen og kollektive sjel. Freud holder fast ved heterogeniteten i massens elementer, som bare et øyeblikk er forbundet med hverandre. På det punktet skiller han seg fra Le Bon, men også fra Trotter og Tarde.²⁰⁹ Mens Le Bon sier at individenes egenart forsvinner i massen, at det rasemessig ubevisste får forrang, og at det heterogene forsvinner i det homogene, formulerer Freud seg annerledes i utlegningen av svaret på det andre spørsmålet:

[2] Wir würden sagen, der psychische Oberbau, der sich bei den Einzelnen so verschiedenartig entwickelt hat, wird abgetragen, entkräftet und das bei allen gleichartig unbewußte Fundament wird bloßgelegt (wirksam gemacht).

²⁰⁸ Freud 1921, 11–13

²⁰⁹ Freud skriver i hypotetisk konjunktiv, *könnte*, som i formell tysk antyder tvil. Freud kan altså ha ment at massens karakteristika, som dens klassesilhørighet, eller at den samles om et politisk eller faglig krav, er slike bindemiddel, men at det ikke er en nødvendighet. Freud skriver også i hypotetisk konjunktiv i neste punkt, *wir würden sagen*, vi ville si, altså ikke uten anstrøk av tvil.

Under hammermerket

Freud mener altså at alle er i besittelse av et ubevisst likeartet fundament, som ligger under den psykiske overbygningen. Den psykiske overbygningen er utviklet forskjellig hos ulike individer, men svekkes i massen, der fundamentet blir blottlagt, eller gjort virksomt. Han legger ut om dette i svaret han formulerer på det siste spørsmålet sitt:

[3] Es ist die Beobachtung der veränderten Reaktion des Einzelnen, welche der Massenpsychologie den Stoff liefert; jedem Erklärungsversuch muß ja die Beschreibung des zu Erklärenden vorausgehen.

Individet i massen får en følelse av uovervinnelig makt. Det skyldes, mener Freud, at det lar seg oppsluke av massen under betingelser som lar det fortrenge sine ubevisste instinkter. Det gir seg utslag i symbolske og konkrete ubevisste ytringer og handlinger som kan vanskeliggjøres av individets samvittighet eller ansvarsfølelse. Det ubevisste, som holdes under kontroll av den psykiske overbygningen, kommer frem:

Die anscheinend neuen Eigenschaften, die es dann zeigt, sind eben Äußerungen seiner unbewußten Triebregungen, abzuwerfen, in dem ja alles Böse der Menschenseele in der Anlage enthalten ist; das Schwinden des Gewissens oder Verantwortungsgefühls unter diesen Umständen macht unserem Verständnis keine Schwierigkeit. Wir hatten längst behauptet, der Kern des sogenannten Gewissens sei soziale Angst.²¹⁰

En total påvirkelighet, suggestibilitet, er viktigste årsak til at individene som forenes i massen kan utvikle spesielle egenskaper som står i motsetning til isolerte individers egenskaper: Freud skriver: ”Ich rede hier von der Suggestibilität,²¹¹ en henfallenhet til å akseptere og handle på andres forslag, liknende det Le Bon skriver om å ”blifva automat“.²¹² Freud forstår det som en tilstand nær den hypnotisertes: “[...] sich in einem Sonderzustand befindet, der sich sehr der Faszination nähert, den Hypnotisierten unter dem Einfluß des Hypnotisators befällt,“ altså ikke ulikt den oppfatningen Canettis bekjente tilkjennegir om massen som deig i hendene hans.

²¹⁰ Freud 1921, 13. Han understreker i en fotnote at det her er en viss meningsforskjell, *eine gewisse Differenz*, mellom Le Bon og oss, *der unserigen*, ved at Le Bons syn på det ubevisste ikke faller sammen med psykoanalysens. Freud publiserer arbeidet utviklet av et team av forskere, men de andre er ikke navngitt eller kreditert i boken.

²¹¹ Freud 1921, 14

²¹² Le Bon 1912, 20

Under hammermerket

Mitt poeng er å vise at Freud går god for Le Bons analyser, understreker dem og på den måten bidrar til at hans forskning fikk stor innflytelse i sin samtid.

Canettis kritikk av Le Bon og Freud

I *Die Fackel im Ohr* skriver Canetti kritisk om både Freuds og Le Bons syn på massen. Siden han har førstehåndserfaring med massen, føler han seg berettiget til å fremføre slik kritikk. Canettis hovedsynspunkt er at verken Le Bon eller Freud har erfart massen, slik han selv har. Han irriterer seg over at de legger ut uten egen erfaring:

Ich fand darin, wie bei Freud üblich, erst Zitate von Autoren, die sich mit derselben Materie beschäftigt hatten, das meiste von Le Bon. Fast alle diese Autoren hatten sich der Masse verschlossen: sie war ihnen fremd oder sie schienen sie zu fürchten, und als sie sich daran machten, sie zu untersuchen, war ihre Geste: Bleib mir zehn Schritt vom Leib!²¹³

Canetti undrer seg over hvordan Freud og Le Bon kan komme på innsiden av et fenomen som de holder avstand til. Forfatterne som skriver om massen, har vært opptatt av å *ikke* la seg forføre av den, eller gå tapt i den. Freud hadde riktignok i sitt 59. år opplevd massens krigsbegeistring i Wien i 1914 og reagert med skrekk på den. Le Bon hadde antydnet at massen var en forutsetning for arbeiderkommunen i Paris i 1871, men ellers bare skrevet historisk, uten egen observasjon om den. Hvordan, mener Canetti, kan de påberope seg kvalifiserte meninger? De mangler avgjørende forutsetninger for å forstå massen: Ingen av dem har latt seg oppsluke av den, og perspektivene deres forblir derfor distanserte og teoretiske, mens Canettis er personlig erfarte:

Die Masse schien etwas Aussätziges für sie zu haben, sie war eine Art von Krankheit, es galt, ihre Symptome zu finden und zu beschreiben. Es was für sie entscheidend, mit ihr konfrontiert, klaren Kopf zu bewahren, sich nicht verführen zu lassen, sich nicht an sie zu verlieren.

Canettis kritikk minner om sosialantropologens, den deltagende observatørs, anklagende pekefinger mot skrivebordsakademikerne. Han kan ikke forstå at Freud, som står utenfor og verken har latt seg oppsluke eller har følt rusen og blitt besjelet

²¹³ Canetti 1980, 168

Under hammermerket

gjennom masseopplevelsen, kan påta seg oppgaven å formidle hva masse er, at noe tvinger menneskene til å bli masse, og at noen ønsker å være masse. Canetti selv kaller sin innsikt *Erleuchtung*, åpenbaring, fra vinteren 1924/25:

Es kam sehr plötzlich über mich, als ein heftiges Gefühl von Expansion [...] Wie ein einziger Augenblick ist sie mir gegenwärtig geblieben, nach 55 Jahren, solange genau ist es her, empfinde ich sie als etwas *Unausgeschöpftes*.²¹⁴

Han mener at Freud og Le Bon mangler begreper som kan formidle det uttømmelige, den altoppslukende grenseløsheten som erfares i massen. Han skriver at dette øyeblikket var det skjellsettende i hans liv, og la beslag på det i femtifem år, tjue av dem heltid: ”An die Aufklärung dessen zu setzen, was Masse eigentlich ist, wie Macht aus Masse entsteht und wie sie auf sie zurückwirkt.” Canettis undring er mangfoldig. Han vil ikke bare vite hvordan massen oppstår, men har et oppfølgingsspørsmål: Hvordan oppstår makt fra massen, og hvordan virker makten på massen? Der kommer den freudianske psykoanalysen til kort, fordi den tar utgangspunkt i og beskjeftiger seg med individet.

MASSENS ORGANISKE DYNAMIKK

En masse kan som nevnt være en menneskemengde hvis numeriske størrelse kan anslås, anes, omtales, men som av praktiske årsaker ikke er presist målbar. En massemonstring består i en slik forståelse kanskje av *titusener* individer. Den som anslår massens størrelse, eller den som får ta del i kunnskap om størrelsen, forventer ikke at anslaget skal være særlig mer presist enn kanskje på nærmeste titusen. Grovt anslåtte størrelser gjengis også i medienes nyhetsbulletiner; et lavt presisjonsnivå er akseptabelt i dagligtale. Forsøk på å presisere det kvantitative indikerer gjerne aktørens sympati eller antipati for massemonstringens tema. En sympatisør vil snakke opp deltakermengden for å legitimere monstringen og massenes krav, mens en motstander vil gjøre det motsatte, i et forsøk på å bagatellisere opptrinnet. Som mengdeuttrykk er ”masse” altså et kvalitativt begrep. Det er latterlig å tenke seg en liten massemonstring, både i absolutt eller relativ forstand. Masse betegner kvantitative og

²¹⁴ Canetti 1980, 140

Under hammermerket

kvalitative avvik fra andre begreper som kjennetegner grupper av individer, som menneskemengde, flokk eller forsamling. Som adjektiv kan det dermed se ut til å være anvendbart ved et visst, veldig stort fenomen. En presis måling av antall enheter i massen er mindre interessant enn upresise anslag som stor, enorm eller kolossal; kvalitative indikasjoner på massens størrelse.

Le Bon prøver å forstå masse som definert og avgrenset av sosialpsykologiske fenomener. Han bruker derfor tidvis det kvalifiserende begrepet ”psykologisk masse”, et omskiftelig, provisorisk vesen. Han bruker celle-metaforer fra biologien for å forklare at hver ny forening mellom celler avstedkommer nye egenskaper i massen. Han reflekterer over kollektiviteten i den og hevder at individene som danner en masse, ikke bare gir seg hen til dens fysiske tetthet, men lar seg oppløse i en kollektiv sjel:

Då en sammanskockning äger rum, bli individerna, som bilda densamma, trots olikhet i lefnadsförhållanden, sysselsättningar, karaktär och bildningsgrad, och blott och bart genom det faktum att de sammansluta sig, delaktiga af en kollektiv själ, som kommer dem att känna, tänka och handla på ett helt annat sätt, än de skulle känna, tänka och handla om hvar och en af dem vore isolerad. Vissa idéer och känslor uppstå eller öfvergå i handling endast vid ett dylikt individernas uppgående i massa.²¹⁵

Le Bon ser ”masse” i en viss kontrast til, men implisitt som en presisering av, sosiologiens studieobjekt ”gruppe”. En gruppe defineres av medlemmenes tilhørighet gjennom felles nasjonalitet, yrke, kjønn med mer og består av individer som deler noen karakteristika. Massens ytre kjennetegn er i så måte vage. Dens mest iøynefallende karakteristikum er ikke nødvendigvis summen av de deltagende individenes karakteristika. På den andre siden kan det være fremstående individuelle karakteristika som også gir massen et visst preg. Å la seg oppsluke i en masse innebærer da både en realisering av, en frigjøring av og en utslettelse av selv-et, som i Canettis angst for og lengsel etter berøring. Le Bon utdyper:

I vanlig bemerkelse betecknar ordet massa en anhopning af individer, oberoende af nationalitet, yrke, kön eller tillfälligheter, som sammanfört dem. Ur psykologisk synspunkt erhåller det en annan betydelse. Under vissa gifna förhållanden besitter en folkhop nya och andra egenskaper än de, som besjåla

²¹⁵ Le Bon 1912, 15

Under hammermerket

de isolerade individerna. Den medvetna personligheten utplånas, och individernas känslor och tankar riktas mot ett och samma mål. En kollektiv själ uppstår, visserligen blott af öfvergående art, men med fullt bestämbara drag. Kollektiviteten har då tagit form af hvad jag, i brist på et bättre uttryck, ville kalla en organiserad massa eller måhända rättare en psykologisk massa. Den bildar ett helt, ett väsen och är underkastad lagen för massornas mentale enhetlighet.²¹⁶

For å understreke at den psykologiske dimensjonen må være til stede for at man skal kunne snakke om en masse, legger han til: ”Om tusen personer slumpvis och utan gemensamt mål sammanträffa på en öppen plats, utgöra de icke en folkmassa ur psykologisk synspunkt.” Som Canetti er heller ikke Le Bon presis i mengdeangivelser. Han utdyper det kvantitative spørsmålet slik:

Under vissa omständigheter kan ett halft dussin personer konstituera ett masspsyke, under det flera hundratal slumpvis hopförda individer icke behöfva utgöra ett sådant. För öfrigt kan ett helt folk utan synbar sammanslutning, men lifvadt af samma känslor, utgöra en massa.

Han nærmer seg deretter tre konkrete, kvalitative karakteristika som han mener må være til stede for at man skal kunne snakke om en masse:

- Främst märkes, att individen stödande sig på massans mångtalighet följer vissa impulser, dem han isolerad skulle bekämpa. Han bekämpar dem så mycket mindre, som massan är namnlös og följaktligen oansvarig, och den ansvarskänsla, som tillbakahåller den enskilde, sålunda fullkomligt försvinner.
- För det andre inträder smittoöfverföring, en factor, som i sin tur framkallar vissa egenskaper og gifver dem en bestämd riktlinje. Smittan är en företeelse lätt att konstatere, men svår att förklara. Den hänför sig til de hypnotiske fenomen, hvilka vi närmare skola taga i betraktande. I en folkmassa är hvarje känsla, hvarje handling smittosam, och det till den grad, att individen med lätthet uppoffrar sin personliga fördel för kollektivitetens bästa – en egenskap, stridandet mot den mänskliga naturen och sällan förekommande utom i de fall, då individen utgör del af et helt.

²¹⁶ Le Bon 1912, 11–12, Ahlberg låner innholdet i denne setningen av Le Bon, riktignok uten referanse: Tusen människor församlade på ett torg bilda icke utan vidare en elementär massa [...] Jeg mener at blant annet denne setningen kan vise at Ahlberg kjente sin Le Bon.

Under hammermerket

- Den tredje orsaken og obetingadt den viktigaste är den, som hos individen i en massa framkallar speciella egenskaper, esomoftast absolut motsatta dem, som känneteckna den isolerade individen. Denna orsak är suggestibiliteten, förmågan att suggereras, hvaraf för öfrigt den ofvannämnda smittan blott är en verkan.²¹⁷

Dette medfører at individenes bevisste personlighet forsvinner, og erstattes av en ubevisst, hvis fremste karakteristika er ømfintlighet for smittsomme følelser og ensrettede ideer satt ut i handling: ”Han är icke längre sig själf, han har blifvit en automat, som ej längre styres af den egna viljan.” Le Bon er svært skeptisk til en slik prosess. Ved å slutte seg til en masse klatrer en mann flere trinn nedover på sivilisasjonens stige. Isolert sett kan han være et kultivert individ, men i en masse er han en barbar, en skapning drevet av instinkter:

Han har de primitivas omedelbarhet, vildsinthet, våldsamma temperament, men han har också deras entusiasme og hjältemod. Han ansluter sig till de primitiva äfven i andre afseenden, genom den makt som ord och bild utöfva på honom, genom den lätthet hvarmed han låter sig förledas till handlingar stridande mot egna intressen och gängse vanor. En massindivid är ett sandkorn bland andra sandkorn, som vinden hvirflar om efter behag.²¹⁸

En masse kan la seg begeistre av ord og bilder, og mobiliseres til handling basert på innholdet i ordene og bildene, selv om slik handling skulle stride mot massemedlemmenes respektive individuelle interesser. Le Bon bruker den franske revolusjonshistorien med massakren på adelen som eksempel. Det folkevalgte Konventet nølte ikke med å slutte seg til dødsdommer mot uskyldige kvinner og barn, som ble giljotinert for noe de var, ikke på grunn av noe de hadde gjort. Som individer var Konventets menn nasjonens opplyste, med fredelige hensikter. Men som masse viste det et annet ansikt. Slik befinner heller ikke Sombarts masse, som Ortegas, seg nødvendigvis i samfunnets lavere sjikt.

Le Bon samler trådene i sin diskusjon om kollektiv atferd med å slå fast at massen alltid er intellektuelt underlegen isolerte individer. I så måte bekrefter han også

²¹⁷ Le Bon 1912, 18–20. Mine kulepunkter.

²¹⁸ Le Bon 1912, 21–22. Det kan være at det siste sitatet her har vært for sterk kost for Alf Ahlberg og andre, som i en akademisk definisjon av ”masse” støtter seg på Le Bon, men som ikke siterer noen av Le Bons mest kritiske passasjer som kan virke kompromitterende mot arbeiderklassen.

Under hammermerket

Trotter, Tarde, Sombart og som jeg skal vise, Ortega. Gitt omstendighetene massen er eksponert for, mener han at den kan være både bedre og verre i sin atferd enn individet. Som eksempel mener Le Bon at det kan være en massehandling å risikere livet for en idé, som da korsfarere reddet Kristi grav fra de vantro, eller, som i 1793, da massen stod opp og forsvarte fedrelandet, Frankrike. En slik heroisk fremferd er, skriver Le Bon, ”en ofta visserligen omedveten heroism, men med den oppbygges historien om man till ett folks aktiva endast räknade de stora, förståndsmässiga gärningarna, skulle världens årsböcker blott ha föga att uppvisa.”

Massen som aktør

Sosialpsykologen Gabriel Tarde diskuterer i *L'Opinion et la foule* masse, mest som kontrast til offentlighet.²¹⁹ Likesom Sombart differensierer han mellom ulike typer menneskemengder. Den høyest rangerte er publikum, en gruppe av tilhørere som har kommet sammen for å lytte til eller overvære en seanse. En offentlighet, *public*, har et bredt fortolkningsspektrum, fra *honnêtes gens*, en smal elite, mot noe bredere, nesten uendelig, hvis man ser offentligheten som en funksjon av et massemedialt samfunn. En offentlighet kan imidlertid oppstå av og i en masse. En person kan tilhøre ulike offentligheter, men aldri mer enn én masse, samtidig.²²⁰

Tarde argumenterer mot Le Bons utsagn om deres felles samtid som ”massenes æra” og hevder at hvis æraen skal kjennetegnes av et fenomen, er det heller *era of the public*, eventuelt *publics*. Han slutter seg videre til kritikk mot massen i en psykologisk-politisk argumentasjonsrekke: Fordi et menneske som befinner seg i en masse ikke møter en kraft av motbalanse, og fordi en masse er ensrettet, følger det at massen i seg selv er mindre tolerant mot annerledeshet og utenforskap enn det en offentlighet er; slik intoleranse kommer til uttrykk i nasjoner som er overtatt av masser.

Tarde, som Sombart, tillegger både offentligheter og masser feminine, veke egenskaper. Aldersstrata er viktige verdier: En masse av eldre er en meningsløshet, og

²¹⁹ Tarde 1901. Jeg støtter meg på en engelskspråklig utgave, *On communication and social influence*.

²²⁰ ”Public” kan oversettes med ”offentlighet”, men flere andre begreper vil også kunne brukes. I moderne kommunikasjonslitteratur brukes noen ganger begrepet ”berørt gruppe”. ”Interessant” er et annet ord som forekommer i slike kontekster; eller det enklere sektorbegrepet ”deloffenlighet”, i motsetning til det generelle, svært vide ”offentlighet”.

Under hammermerket

en ung masse er viktigere enn en ung offentlighet. En masse må bestå av individer og grupper som finner den nødvendige tettheten. Massen kan være politisk, eller den kan være økonomisk eller industriell, men selv om den er orientert mot materiell ødeleggelse, er den ikke nødvendigvis morderisk.²²¹ For å trekke en grense mot andre typer grupper definerer Tarde fire kategorier av masser:

1. *Den forventende massen*: Limet i en slik masse er dens kollektive nysgjerrighet. Den ser forventningsfullt mot at teppet skal gå opp for en henrettelse i en giljotin eller en annen forestilling. I en forståelse av gjensidig moralsk attraksjon og gjensidig fysisk vemmelse bruker individer i en masse gjerne albueene for å dytte naboene i massen til side, men deler samtidig synspunkter som de forventer gehør for, med de samme naboene.
2. *Den oppmerksomme massen* ligger for Tarde nært det allmenne ”publikum”.
3. *Den demonstrerende massen* fremviser egne overdrivelser i karakteristika som Tarde betegner som feminine; en fantasifattigdom i symbolske uttrykksmåter er alt en masse makter å få til. Slik åndsfattigdom forhindrer imidlertid ikke at massen ikke ser seg tjent med endeløse repetisjoner av sine slagord.
4. *Den handlende massens* kjennetegn er dens trang til aktivitet: Tarde mener at konstruktiv aktivitet nettopp er det massen ikke kjennetegnes ved. Vi vet at massen kan ødelegge, rive ned. Tarde spør retorisk om vi kan peke på et eneste hus som er bygd av en masse? Finnes det arealer av land som er ryddet og dyrket av en masse? Har en masse noensinne grunnlagt industri? Her er Tarde på sitt aller mest kritiske, på linje med Spengler, Le Bon og Ortega y Gasset.

Massemenneskets intellektuelle begavelse

Le Bon tar det for gitt at massene utgår fra det han kaller de folkelige klassene.²²² Han mener videre at klassens bevisstgjøring (fransk *l'avènement*, i den svenske

²²¹ *Industrial* kan henspille på en arbeidergruppe. I engelsk, spesielt amerikansk-engelsk, henspiller *industry* på en økonomisk gruppe, eller bransje. Adjektivet *industriell* kan dermed bety en arbeidergruppe innenfor et gitt bransje, som tekstil- eller gruvearbeidere.

²²² I originalteksten skriver Le Bon: *L'avènement des classes populaires à la vie politique, leur transformation progressive en classes dirigeantes, est une des caractéristiques les plus saillantes de notre époque de transition. Uppvaknande* er sannsynligvis en oversettelse på siden av forfatterens intensjoner. Den engelske utgaven fra 2001 bruker *the entry of the popular classes*, som er nærmere den franske originalteksten. *Avènement* har ikke

Under hammermerket

oversettelsen *oppvåkande*) er et viktig trekk mot slutten av det nittende århundre: ”Folkklassernas oppvåkande till politisk lif eller m.a.o. deres omgestaltning till ledande klasser är ett af de mest utpräglade särdragen för vår öfvergångstid.”²²³ Siden den totale mengden makt i et samfunn er konstant, er en konsekvens av at noen øker sin makt i et samfunn, at andre, som til nå har hatt mye makt, vil måtte finne seg i å få mindre.

Le Bon understreker flere steder at massene oppstår i de lavere samfunnslag: Med uttrykk som ”usla, skrånende skaror”²²⁴ gir han uttrykk for et negativt, men muligens i egne øyne objektivt syn på de folkelige klassenes evner. Han tillegger dem primitive egenskaper, som at deres tankeevne er begrenset til forenklete og feilaktige ideer basert på personlige assosiasjoner. Le Bon hevder at enkle mennesker ikke har evne til å tenke abstrakt. Riktignok er det ikke rimelig å påstå at massene aldri er mottakelige for fornuft, men de kan ikke forventes å følge et logisk resonnement:

Deras såväl högre som lägre tankeföreställningar äro grundade på associationer, men de associerade idéerna äro blott skenbart sammanhängande. De ingripna i hvarandra likt tankebilderna hos eskimåen, som med kännedom om den genomskinliga isbitens egenskap att smälta i munnen antar, att äfven den genomskinliga isbiten gör detsamma. Likartade idéassociationer företer vilden, då han äter sin tappre fiendes hjärta och därmed tror sig förvärfva dennes mod, och arbetaren, som, själf exploaterad af sin arbetsgifvare, antar att alla arbetsgifvare exploatera sina arbetare.²²⁵

I massen uttraderes individenes intellektuelle anlegg, og de ubevisste egenskapene blir de fremherskende. Dette leder i sin tur til at massens *jämstrukna* egenskaper, dens intellektuelle minste felles multiplum, nødvendigvis befinner seg på tilsvarende lave nivå. Et slikt miljø vil, i henhold til Le Bon, aldri kunne utføre handlinger som krever *en högre grad af intelligens*, da det er det middelmådige som danner skole, og det lave som fremelskes. Han nevner arbeideren i Frankrike i samme forbindelse som *eskimåen* og *vilden*, en sammenligning som både er tidstypisk og fagtypisk, gitt Le Bons interesse for antropologi.

et enkelt dekkende motstykke på *ikke-fransk*, men å komme til (ny) *verdighet*, dekker bedre enn den svenske oversettelsen fra 1912. *Oppvåkande* konnoterer en selvbevisstgjøring som det ikke er dekning for i *avènement*.

²²³ Le Bon 1912, 3

²²⁴ Le Bon 1912, 45

²²⁵ Le Bon 1912, 53

Under hammermerket

Bildet han maler av massens lengsel etter sosialisme, kan tyde på at Le Bon selv hørte til de privilegerte som følte sine posisjoner truet. Han mener at massene bygger drømmen om sitt tusenårsrike, sosialismen, på fantasi, uten å diskutere de sentrale begrepene ”fantasi” eller ”sosialisme”.²²⁶

På folkfantasin bygga de flesta eröfrare sitt välde och staterna sin makt. Det är den mäktiga häfstång, som sätter massorna i rörelse. Alla stora historiska tilldragelser, buddhismen, kristendom, islamismen, reformationen, den stora franska revolutionen och i våra dagar socialismens hotande uppmarsch, alla äro de direkta eller indirekta följder af mäktiga intryck, som folkfantasin emottagit.²²⁷

Det går hos Le Bon en linje fra innholdet i skolens pensum til massenes avsky for sine livsvilkår. Denne avskyen kan bli voldsom og kan medføre en potensielt voldelig reaksjon når massen erkjenner det, noe Canetti også observerer. En annen konsekvens av slik avsky er massenes intense ønske om å unnslippe de samme livsvilkårene.

Le Bon utdyper sin kritikk mot massen, som aktør, dens hang til destruksjon i stedet for konstruksjon. Ødeleggelsen kommer etter samfunnets åndelige oppløsning, som er de høyere klassenes bidrag. Eliten blir dermed medansvarlig for den samme ødeleggelse den frykter, et perspektiv som Ortega y Gasset forfekter:

²²⁶ Han går etter hvert inn i en ganske lang polemikk mot de utviklingstrekkene han har observert: ”Jag har själf i olika arbeten visat, hur vår nutida uppfostran snart sagt går ut på att dana samhällsfiender och värfva anhängare för socialismens ytterlighetsformer. [...] i det den inger eleverna afsmak för sitt *stånd* och en brinnande önskan att utträda ur detsamma. Arbetaren vill ej mer bli arbetare, bonden ej mer vara bonde, och för den anspråklösaste borgarson duga inga andra banor än de af staten aflönade.” Le Bon fremstår som en som slutter opp om det bestående, noe som tydeligere kommer frem i den franske originalteksten enn i oversettelsene: [...] mais elle présente le danger beaucoup plus sérieux d’inspirer à celui qui l’a reçue en dégoût violent de *la condition où il est né*, et l’intens désir d’en sortir. *La condition où il est né*, omstendighetene i hvilke man er født, er oversatt til det svenske *stånd*, på norsk, *stand*. Et medlem av en stand indikerer tross alt en mulighet til et visst minimum av mobilitet, mens en henvisning til det symbolske og fysiske fødestedet konnoterer en manglende dynamikk. *La condition* uttrykker omstendigheter på et høyt abstraksjonsnivå. Den engelske 2001-oversettelsen viser seg mer trofast mot den franske originalteksten enn den svenske 1912-oversettelsen: It gives those who have been submitted to it a violent dislike *to the state of life* in which they were born, and an intense desire to escape from it. Originalteksten og den engelske oversettelsen gir en tydeligere innsikt i Le Bons tanker om massen. Han hevder altså at det franske skolesystemet, hvor elevene lærer *genealogi, om konfliktene mellom Neustria og Austrasia, eller zoologiske klassifiseringer*, i stedet for de *choses nécessaires, needful studies*, påtar seg et tungt ansvar. Disse uthevet detaljene er utelatt i den svenske 1912-oversettelsen, noe som kan ha bidratt til å gjøre den akseptabel og brukbar som kilde for Ahlbergs *Social psykologi*. Gitt en svensk oversettelse som er mer trofast mot Le Bons originaltekst, er det lite trolig at en slik kunne ha inspirert de sosialdemokratiske partiorganisasjonene i Norden. Det kan være grunn til å anta at oversetteren har tonet ned de til dels krasse påstandene hos Le Bon.

²²⁷ Le Bon 1912, 56

Under hammermerket

Hittills har inom föråldrande civilisationer det slutliga förstörelsesverket varit massornas uppgift [...] Historien lär oss, att hvar gång de andliga krafter, på hvilka en civilisation grundar sig, förlorat sin betydelse, har den definitiva upplösningen skett genom omedvetna och råa massor, som med rätta kallas barbarer. Civilisationerna ha tills dato grundats och vidmakthållits af små intellektuella aristokratvärlden, aldrig af massor. Massornas makt går ut på att förstöra; deras välde betecknar alltid ett skede af barbari. En civilisation innebär ordnade förhållanden, disciplin, öfvergång från det instinktiva till det förnuftsensliga, förutseende kultur, allt villkor, dem massorna, öfverlämnade åt sig själfva, visa sig oförmögna att förverkliga. Genom sin enbart förstörande kraft verka de såsom de mikrober, hvilka påskynda försvagade eller döda kroppars förmultning. När en samhällsbyggnad är murken, är det alltid massorna, som kullstörta den. Vid dylika tillfällen ha massorna spelat sin förnämsta roll och därvid understundom bibragt oss uppfattningen, att i historien mängdens filosofi vore den enda avgörande.²²⁸

Massen kan altså spille en rolle, men kun som ødeleggende eksekutør, aldri som grunnlegger av en sivilisasjon. Evne til å utvikle et kultur- og organisasjonssamfunn finnes hos mennesker som har kvittet seg med impulsive instinkter, lært seg disiplin og erkjent fornuften som en forutsetning for positive endringer. Denne salven understreker det mest essensielle hos Le Bon: hans dype skepsis til og resignerte frykt for massen. I følgende sitat, der han forklarer massens kollektive dumhet, bygger han bro til Sombart, og derigjennom til Ahlberg, og videre til McDougall og Ortega, spesielt i siste setning:

Just detta förhållande, att endast de jämnstrukna egenskaperna, hvilka utgöra allas gemensamma besittning, kommunicera med hvarandra, förklarar hvarför massorna aldrig kunna utföra handlingar, kräfvande en högre grad af intelligens. Ett beslut i en allmän angelägenhet, fattadt af en samling högt bildade personer, men specialister i olika brascher, står ej afsevärdt öfver ett sådant, fattadt af intellektuelt undermåliga. De kunna ej ha annat än jämnstrukna egenskaper gemensamt. I en massa är det dumheten, icke klokheten, som förtäas.²²⁹

²²⁸ Le Bon 1912, 6

²²⁹ Le Bon 1912, 17–18: Jeg gjengir den engelskspråklige versjonen som har en tydeligere nedlatende og negativ klang enn den svenske oversettelsen: This very fact that crowds possess in common ordinary qualities explains why there can never accomplish acts demanding a high degree of intelligence. The decisions affecting matters of general interest come to by and an assembly of men of distinction, but specialists in different walks of life, are not sensibly superior to the decisions that would be adopted by a gathering of imbeciles. The truth is, they can only bring to bear in common on the work in hand those mediocre qualities which are the birthright of every average individual. In crowds it is stupidity and not mother-wit that is accumulated. *It is not all the world, as is so often repeated, that has more wit than Voltaire, but assuredly Voltaire that has more wit than all*

Under hammermerket

Heller ikke Sombart lar seg imponere av massens intellektuelle evner. I *Der proletarische Sozialismus* legger han seg tett opptil Le Bons kritiske blikk. I et innledningskapittel med metodeanvisninger for propaganda og agitasjon betegner han de lavere sjiktene sjelsevner som begrensede. Uansett presiserer Sombart enkelte kjennetegn ved masse mennesket: Det er åndelig begrenset, men ikke dumt. Dets forstand er praktisk og konkret, ikke abstrakt og overførbart. Massen er likevel dyktig, brukbart forstandig og fornuftig innenfor sitt konkrete begrensede felt. Sombarts perspektiv er ikke bare sosialpsykologisk, som Le Bons, men lener seg mot det sosiologiske, ikke ulikt Marx': „Die großen Massen lassen sich in ihrem Verhalten nicht von Gründen leiten, sondern entweder von der Überlieferung oder triebhaften Impulsen, Gefühlen, Stimmungen: sie sind 'irrational' feminin veranlagt.“²³⁰ Massens handlinger bygger ikke på rasjonalitet, men enten på arv, overleveringer, eller på instinktive impulser, stemninger. Her ser vi også et sjeldent, og tidlig, eksempel på metaforisk kjønnsdikotomi; massens legning er feminin. Massens åndelige begrensning stenger for dens evne til å resonnerer. Sombart legger til at masse mennesker innenfor sine grenser fremviser store variasjoner: *kluge und dumme, gute und böse, phlegmatische und temperamentsvolle, leichtsinnige und ernste, flache und tiefe*. Han legger føringer for hvordan et sosialt hierarki i arbeiderbevegelsen kan organiseres: Intellektuelle behøver ingen hjelp: „Die Intellektuellen finden ihren Weg zum Sozialismus, wenn es ihr Schicksalsweg ist, schon von selbst.“ Hvis de intellektuelle erkjenner at sosialismen er deres forsett, finner de selv retningen dit. På samme måte, dog underforstått, er det ikke alle som forstår sitt eget beste, og svakt begavede må hjelpes på veien.

Sombarts samtidige, historikeren Oswald Spengler, leverer den kanskje skarpeste negative karakteristikken av massens intellektuelle kapasitet. I verket *Der Untergang des Abendlandes* betegner han ”massen” som den fjerde stand, etter adel, geistlighet og borgerskap. Massene er verdensbyenes nye nomader, slik slaver og barbarer var det i antikken, og de kasteløse er det i India. Massen formår kun å forme et flytende ”noe”, *ein flutendes Etwas*, en ubestemmelighet med løs substans, og er ute

the world, if by "all the world" crowds are to be understood. (Den delen av teksten som jeg har satt i kursiv, forekommer ikke i den svenske 1912-oversettelsen.)

²³⁰ Sombart 1925, 170

Under hammermerket

av stand til å reflektere over samtidens kultur og vitenskap. Massen hater like fullt både kunnskap og kultur. Den kjenner ikke sin historie og er ikke interessert i sin fremtid: ”Die Masse ist das Ende, das radikale Nichts.”²³¹

Forfatternes felles bidrag er tvilen på masse menneskets intellektuelle kapasitet. Selv om slike betraktninger i utgangspunktet sannsynligvis kan ha vært tung kost for arbeiderbevegelsens håndbokforfattere, bidro litteraturen ikke desto mindre med et brutalt bilde av samtidssituasjonen. Dermed dannet bildet av massen minst tre strategiske utgangspunkter for videre arbeid: 1) hvordan massen kunne suggereres til å delta i samfunnsendringer, 2) hvordan enkeltindivider kunne identifiseres, tre ut av massen og skolerer til lederskap, og 3) av stor vesentlighet for propagandaens gjennombrudd: hvordan massen kan la seg manipulere i politisk-retoriske kontekster.

SENTRALE KARAKTERISTIKA I INDIVIDET OG I MASSEN

Selv stereotype karakteristikk kan bidra til å skape kategorier av fenomenene jeg her har redegjort for og analysert. Som antydnet er én og én karakteristikk i seg selv for overfladisk og knapp til å yte fenomenene rettferdighet, men i sum mener jeg at de bidrar til å synliggjøre tidens dominerende syn på individet og på massen.

Individet	Massen
Selvstendighet/autonomi	Uselvstendighet
Avgrensning	Sammensmelting
Egenart/personlighet	Anonymitet
Aktiv	Passiv
Fornuft	Følelser
Bevisst	Ubevisst
Konstruktiv	Destruktiv
Frihet	Underkastelse
Selvkontroll	Tøylessløshet
Maskulin	Feminin
Ansvarlig	Uansvarlig

²³¹ Spengler 1924, 1004

ORTEGA Y GASSET I NORGE

Mottakelsen av, og diskusjonen om *Massenes oprør*, er et kompliserende eksempel på hvordan ”masse” ble oppfattet, hvilke grupper som krevde definisjonsmakt over begrepet, og hvilke sosiokulturelle og sosioøkonomiske sjikt som befant seg i massen.

Da den spanske filosofen, politikeren og essayisten José Ortega y Gasset²³² ga ut sitt essay *La rebelión de las masas*, hadde han allerede et kjent navn som politisk tenker. Under den andre spanske republikken representerte han regionen León i parlamentet, der han ledet en gruppe intellektuelle i *Agrupación al servicio de la república*, som vanligvis stemte med partier til venstre for sentrum. Sett sammen med det faktum at Ortega hadde bidratt til å avskaffe monarkiet, ble han oppfattet som venstrepolitiker. Det kan ha vært årsaken til at europeisk arbeiderbevegelse så ham, om ikke som en av sine egne, så i alle fall som en med sympatier for radikale ideer. Essayet ble en internasjonal bestselger og etablerte, ifølge Bastiansen og Dahl, Ortega som ”massesamfunnets første teoretiker”.²³³ Det ble oversatt til henholdsvis norsk og svensk i 1934. Alf Ahlberg oversatte og skrev forordet til den svenske utgaven, der han blant annet fremholder at

Världens ledning befinner sig i händerna på en ”massmänniska,” som icke anar något om de intellektuella och moraliska ansträngningar, som det kostat elitmänniskan att framskapa denna civilisation, vari hon födes in och som hon uppfattar som något självklart. Hon tror sig i stånd att manövrera ett maskineri, vars sinnrika beskaffenhet hon icke känner. Medan alla föregående tiders svårighet har bestått däri, att resurserna varit för små, ligger vår tids svårighet framför allt däri, att den människa, som i våra dager skaper historia, icke är vuxen uppgiften att manövrera resurserna.²³⁴

At rektor ved *Arbetarrörelsens folkhögskola* oversatte boken til svensk, forsterket utvilsomt venstresidens oppmerksomhet om den. Tematikken var interessant, spesielt fordi det nettopp var massen Arbeiderpartiets retorikk var innstilt mot fra 1933. Da

²³² Sammensatte spanske navn er vanligvis patro- og metronymiske, med patronymet som familienavn, sammenbundet med ”de” (av, fra) til metronymet. Noen adelsnavn er likestilte, sammenbundet av ”y” (og). Ortega er eksempel på det siste. Det er likevel ikke uvanlig, for enkelhets skyld, å bruke bare det første av de to navnene, noe jeg gjør.

²³³ Dahl og Bastiansen 2003, 238

²³⁴ Ahlberg i Ortega 1934, 8

Under hammermerket

boken ble utgitt i norsk oversettelse i 1934, ble den imøtesett med forventninger, noe de mange anmeldelsene tyder på.

Den svenske utgaven er i hovedsak basert på tyske og engelske oversettelser fra 1931, tre år før de svenske og norske, og et år før første utgave av Ahlbergs egen *Social psykologi*. Selv om Ahlberg ikke nevner eller refererer til Ortega i sitt eget verk, er det sannsynlig at sistnevnte har inspirert ham. En viss overlapping i tematikk, til dels sammenfallende syn på masser og en tilsynelatende felles interesse for Nietzsche kan tyde på det. Slik sett kan det med en viss rett hevdes at Ortegas tankegods var blitt kjent i Norge gjennom Ahlbergs utlegninger om sosialpsykologi allerede i 1932. Det kan synes oppsiktsvekkende at Ahlberg opptrer på samme scene som Ortega, nettopp på grunn av sistnevntes syn på masse mennesket som umiddelbart forekommer uforenelig med sosialdemokratiets. Slik sett kan Ahlbergs bidrag ha dempet en venstrekritikk mot Ortega og åpnet for at venstresiden skulle kunne betrakte seg selv gjennom en kritisk analyse fra en av sine egne.

Til den norske utgaven, utgitt på Gyldendal Norsk Forlag i 1934, skrev oversetteren, litteraturhistoriker og professor Lorentz Eckhoff, forordet. Eckhoff hadde ingen politisk agenda, og hans forord er en filosofisk diskusjon. Han avslutter med å formulere notilen spørsmål som han mener Ortega forsøker å gi svar på i *Massenes oprør*:

Og her er det vi kommer inn på tankegangen i denne boken som handler om den nu pågående krise i Europa. De spørsmål den stiller er følgende: Hvem hersker nu i Europa? Hvem bør herske? Etter hvilke linjer bør Europas liv ledes, etter dem som hittil har vært fulgt, eller etter helt nye?²³⁵

Ortega etablerer sitt hovedsynspunkt allerede i første avsnitt:

Der gis en kjensgjering som – til det gode eller det onde – er av avgjørende betydning for Europas offentlige liv idag. Denne kjensgjering er massenes opmarsj til den fulle sociale makt. Da massene ifølge sitt vesen hverken kan eller bør lede sin egen eksistens og ennå mindre styre et samfund, er det klart at Europa idag befinner sig i en av de alvorligste kriser som kan ramme folkeslag, nasjoner, kulturer. En krise av denne art har inntruffet mere enn en gang i historien. Dens ytringsform og følger er kjent. Den heter massenes oprør.

²³⁵ Ortega 1934, 9–11

Under hammermerket

Han presiserer straks at verken ”opprør”, ”masse” eller ”sosial makt” bør forstås ut fra predefinerte, snevre rammer. De er begreper i sosiokulturelle kontekster. Individene som danner massen, har alltid vært der, som enkeltpersoner eller i små grupper, isolert fra hverandre. Det nye er at disse individene nå danner masse, og at massen har satt seg på samfunnets beste plass og er blitt hovedpersonen.

Ortegas samfunn består av to størrelser: elite og masse. Det som skiller de to enhetene fra hverandre, er ikke bare deres respektive kvalifikasjoner, men like mye deres evne og vilje til å ta ut potensialet i sitt liv og sine kvalifikasjoner. Massen er med andre ord verken særlig kvalifisert eller særlig dugelig.

Massebegrepet betegner gjennomsnittsmennesket, og må, som allerede antydnet, ikke begrenses til eller forveksles med arbeiderklassen. Massepreget kan være selvdefinert, av en som ikke tillegger seg selv særlig betydning, og som føler seg vel til pass når han merker at han er som de andre som omgir ham. Ortegas inndeling er ingen sosial rangering, men en inndeling etter menneskelige kvalitative kategorier. Han erkjenner riktignok at det nok er en overrepresentasjon av de høyere sosioøkonomiske sjiktene i eliten, og tilsvarende lavere sosioøkonomiske sjikt i massen. Han mener at det finnes ekte masse og ekte elite i alle klasser. Han gjør eksempelvis Einsteins kollega Hermann Weyls ord til sine når denne peker på at moderne fysikk ville gå tapt for menneskeheten hvis ti eller tolv bestemte personer plutselig døde. Det underforståtte budskapet i disse eksemplene er klar: Den europeiske sivilisasjon står på gigantenes, ikke massens, skuldre.

Ortega kommer ikke spesifikt inn på arbeiderklassen. Han understreker derimot at det ikke finnes en nødvendig kobling mellom ”klasse” og ”masse”. Han minner også om at det i hans hjemland ikke lenger finnes privilegerte: Loven er lik for alle. Denne nye ordenen er ifølge forfatteren muliggjort ved hjelp av det liberale demokratiet, naturvitenskapene og industrialiseringen. Han nærmer seg så det han betegner som en tegning av masse menneskets psykiske diagram:

[...] den uhemmede ekspansjonen av dets begjær og derfor av dets person, og dets radikale utakknemlighet mot alt det som har muliggjort dets utvungne tilværelse. Begge disse trekk stemmer med det bortskjemte barns psykologi [...] Disse bortskjemte masser er tilstrekkelig lite intelligente til å tro at denne

Under hammermerket

materielle og sociale organisasjon som står til deres rådighet likesom luften, er av samme opprinnelse, da den tilsynelatende aldri svikter og er nesten likeså fullkommen som det naturen frembringer [...] Selve den fullkomne organisasjon som det 19. århundre har gitt visse livsområder, er årsaken til at massene, som kom til å nyte godt av den, ikke betrakter den som organisasjon, men som natur.²³⁶

Massemennesket tar sine teknologiske, økonomiske, politiske og organisatoriske omgivelser for gitt. I kontrast til det føydale Kina, der arbeidere (villig) underkaster seg andres, spesielt keiserens vilje, lyder ikke det europeiske masse mennesket appell til noe eller noen utenfor seg selv, med mindre omstendighetene påtvinger ham det. Masse mennesket stiller ingen krav til seg selv, i motsetning til adelens imperativ; *noblesse oblige*:

Således står det edle liv i motsetning til det vulgære og dådløse, som innslutter sig urørlig i sig selv og er dømt til evig å forbli i sig selv, hvis ikke en ytre kraft tvinger det til å gå ut over egne grenser. Det er derfor vi kaller den mennesketype som vi her har med å gjøre, ”masse,” - ikke så meget fordi den er tallrik, som fordi den er treg [...] For deres [massens] sjels grunnstruktur er utilgjengelighet og uregjerlighet, fordi de fra fødselen av mangler evnen til å ta hensyn til det som ligger over deres horisont, det være seg kjensgjerninger eller personer [...] Hvordan skulde masse mennesket kunde regjere, som vel har lært å bruke mange av civilisasjonens redskaper, men som utmerker sig ved grundig uvitenhet om civilisasjonens prinsipper?²³⁷

Ortegas nedlatende betraktninger er et tidstypisk uttrykk fra et medlem av den europeiske åndseliten. Som Le Bon og McDougall mener han at massen er lite innovativ. Han slutter seg også til Freuds kjennetegn på masse mennesket – dets suggestibilitet: Massen er lett å lede.

På et vesentlig punkt skiller Ortegas analyse seg prinsipielt fra sosiologenes og sosialpsykologenes: Der de ser en ansiktsløs masse, ser Ortega individer i massen. Han kvier seg likevel ikke for å generalisere og hevder at masse mennesket føler seg fullkomment. Det siste ligger tett opp til Le Bons analyser, der ett av de sentrale karakteristikaene er massens innbilskhet, og dermed dumhet:

²³⁶ Ortega 1934, 54–55

²³⁷ Ortega 1934, 61–62

Under hammermerket

Nutidens middelmådige menneske derimot, den nye Adam, faller det ikke inn å tvile på sin egen fortreffelighet. Dets selvtilitt er paradisk, som Adams [...] Narren derimot har ingen mistillit til sig selv, han tror sig overmåte klok og derav kommer den misunnelsesverdige tilfredshet hvormed dåren slår sig til ro i sin egen åndelige fattigdom. Dumhet er livsvarig og håpløs. Derfor mente Anatole France, at dumheten er meget farligere enn ondskapen. For ondskapen tar undertiden ferie, dumheten ikke.²³⁸

Som den erfarne essayist han er, tar Ortega fart og kaster ut sterke, gjerne generelle påstander før han trekker seg litt tilbake og nyanserer sine utsagn. Etter at han har klargjort sine lesere for konklusjonen, at masse menneskene er dumme, kommer noe som kan betegnes som et antiklimaks: ”Jeg mener ikke at masse mennesket er dumt. Tvertimot, det nulevende er kløktigere, har større intellektuell kapasitet enn det fra hvilkensomhelst annen tidsalder. Men denne kapasitet tjener det ikke til nogen verdens ting.” Med andre ord er situasjonen ikke håpløs, selv om masse mennesket trosser og ignorerer sin begavelse og ikke tar ut dybden i sitt potensial. Nettopp det er demarkasjonen mellom de dikotome kategoriene ”elite” og ”masse” i Ortegas begrepsverden. Det fremgår ikke av teksten om forfatteren har forslag til hvordan masse mennesket kan ta steget ut av egen selvtilfredshet.

Massenes opprør

Massenes sjel er lukket. Men masse mennesket soler seg ikke desto mindre i en innbilsk glans av selvtilfredshet, mens det nyter fruktene av andres fremskritt. Dets begjær kjenner ingen grenser, og dets innbilskhet er total. Det nøyer seg ikke med å stå foran ved scenen. Det vil opp på scenen, vise verden hva det duger til. Den opprørske massen drister seg til å ha en mening om ting uten at den har tatt seg bryet med å danne en slik mening. Dette kaller forfatteren ”gjennomsnittssjelens forherdelse” – nettopp i den består ”massenes opprør”. Massen vil ha et ord med i laget, helst det avgjørende, uansett. Det er ikke vanskelig å finne eksempler på det i Ortegas samtid. Den spanske originalen ble skrevet før Hitler kom til makten i januar 1933, likevel stemmer kartet med terrenget i Europa. Det stopper ikke der. Uten å nevne venstrefalangene i arbeiderbevegelsene spesielt skriver han:

²³⁸ Ortega 1934, 65–66

Under hammermerket

I syndikalismens og fascismens skikkelse optrer for første gang i Europa en mennesketype, som *hverken bryr sig om å angi grunner eller å ha rett*, men som rett og slett er fast besluttet på å drive sine meninger igjennom. Dette er nytt: retten til ikke å ha rett, urettens rett.²³⁹

Kunnskap, argumentasjon på gyldige premisser og logiske resonnementer spiller ingen rolle for disse menneskene. Når Ortega har klargjort dette, forekommer tekstene hans kanskje mindre selvrettferdige. Bekymringen for massenes opprør synes mindre elitistisk reaksjonær. Den blir en bekymring for massenes brutalitet: ”Den mest håndgripelige åpenbaring av massens nye innstilling, å ville lede samfundet uten å ha evner til å gjøre det.” Ortegas anliggende fremstår etter hvert som et resiviliseringsprosjekt.

Ortega kritiserer videre uttrykksmidler som syndikalistene bruker, som ”direkte aksjon”, og mer spesielt den makt slike grupper søker å utøve gjennom vold. Det står i kontrast til sivilisasjonsprosjektets maktforståelse som *ultima ratio*. Massemennesket ser makt og vold under ett, som *prima ratio* og som *unica ratio*. Ortega peker på det liberale demokratiet som motpol til massemenneskets makt- og voldsforherligelse.

Selv om forfatteren hevder noe annet, er det, sett under ett, vanskelig å tenke seg massen uten å assosiere den med arbeiderklassen. Han gir, tross sine forsikringer, leseren indirekte hint fra tid til annen, som når han hevder at samfunnsmakten er blitt erobret av en mennesketype som står likegyldig overfor den europeiske sivilisasjons prinsipper:

[...] det menneske som dominerer idag, er primitivt, et *naturmenneske*, som har dukket op midt i en civilisert verden. Verden er civilisert, men dens innbyggere er det ikke, de ser ikke engang civilisasjonen i den, men bruker den som om den var natur [...] vi bivånet ”barbariets vertikale invasjon.” Vår tids massemenneske er virkelig et primitivt vesen, som det har lyktes å snike sig frem mellom kulissene på civilisasjonens gamle scene.²⁴⁰

Han er spesielt kritisk mot sin tids store -ismer, bolsjevismen og fascismen, og ser dem som klare eksempler på sivilisasjonens tilbakegang: ”Typiske massemenneske-

²³⁹ Ortega 1934, 69

²⁴⁰ Ortega 1934, 76–77

Under hammermerket

bevegelser, der, som alle sådanne, ledes av middelmådige, plutselig opdukkede menn uten lang hukommelse og uten historisk bevissthet.”²⁴¹ Det får konsekvenser:

Spørsmålet er ikke om man er kommunist og bolsjevik eller ikke. [...] Det ubegripelige og anakronistiske er at en kommunist av 1917 setter igang en revolusjon som i sin form er identisk med alle dem som har gått forut og ikke i det ringeste ved sin egen adferd retter de tidligere feil og svakheter.

Som for å understreke at han ikke er ute etter å ta arbeiderklassen, skriver han i kapitlet ”Specialiseringens barbari”:

Med ordet masse – det har jeg fremhevet helt fra begynnelsen av – mener jeg ikke særlig arbeiderklassen; det betegner her ikke en samfundsklasse, men en klasse eller art av mennesker som i våre dager finnes innenfor alle samfundslag og derfor er karakteristisk for vår tidsalder, som den bestemmer og behersker.²⁴²

Forfatteren lykkes ikke helt med å overbevise om at han virkelig ikke sikter til arbeiderklassen og til småkårsfolk i videre forstand, og at det mediokre skulle være fordelt mellom ulike samfunnssjikt. Han gir riktignok eksempler på middelmådigheter blant vitenskapsmenn, som ”har begrenset sig, stengt sig inne på et stadig trangere åndelig felt”. Han postulerer at tidens vitenskapsmann er det mest typiske masse menneske, noe som skyldes vitenskapens snevre spesialisering. Han er også kritisk til adelen, som er stivnet i gamle normer og former, liksom bunnfall som kveler og forgifter livet i elvene.

Kritikk fra venstre

Finn Moe innleder sin anmeldelse med et overordnet bilde over sin samtid, som han mener representerer skillet mellom to tidsaldre, hvor

det som skal komme, brøiter sig vei, uklart og famlende, voldsomt og stormende, men brøiter sig vei med en naturkrafts velde. Det demrer for oss at tidens krise er ikke bare av økonomisk natur, men at den stikker langt dypere, at det er en krise, hvor selve samfundets struktur og dermed alle dets styringsformer er kastet ut i en historiens smeltedigel.²⁴³

²⁴¹ Ortega 1934, 86

²⁴² Ortega 1934, 101

²⁴³ Moe i *Arbeiderbladet* 1934

Under hammermerket

Moe fortsetter med å ønske boken velkommen, spesielt fordi den ikke analyserer samtiden fra et rent økonomisk ståsted. Spesielt sosialister føler at arbeiderbevegelsens nederlag for fascismen i Europa har ført til at diskusjonen om demokrati og diktatur er blitt irrelevant. Det er fordi man bare diskuterer symptomene, ikke årsakene til diktaturets fremmarsj. Her mener Moe at Ortegas bok er viktig:

Enhver som interesserer sig for selve bakgrunnen for den overgangstid vi gjennomlever, vil ha stor glede av å lese den spanske filosof, *José Ortegas* bok. Ikke uten grunn er det en bok som har vakt opsikt rundt om i Europa. Den er oversatt til en rekke sprog, og en må være Gyldendal takknemlig for at det har gjort den tilgjengelig for et norsk publikum, i en utmerket oversettelse av *Lorentz Eckhoff*.

På omslaget skriver forlaget at Ortegas hensikt med boken er ”å stille diagnosen for vår tid, vårt nuværende liv”. Moe er ikke udelt enig i at det er det Ortega skriver: ”La det med en gang være sagt, at det er langt fra at en kan følge forfatteren i alle hans idéer. En god del av dem egger til motsigelse, en god del synes mig temmelig løst underbygget, meget i boken er mer eller mindre metafysikk.” Men etter hvert gir Moe forfatteren kreditt for at han ”på en mesterlig måte har funnet frem til og forstått å analysere noe av det som kjennetegner vår tid og dens mennesker, noe av det som ligger gjemt i den karakteristiske tittel: *Massenes oprør*.”

Det aller viktigste, skriver Moe, er at boken er så rik på tanke, at den ”egger til å tenke selv”. Boken er slik sett av spesiell interesse for sosialister, selv om den i mange henseender angriper sosialismen. Han merker seg at Ortega ikke setter likhetstegn mellom ”masse” og ”arbeiderklasse”. Når Moe går inn i ”massemennesket” og fortolker forfatterens syn på det, finner han at opprøret i grunnen er en selvbevisstgjøring, et produkt av kulturell, teknologisk og politisk utvikling. ”[Ortegas analyse] er ypperlig gjort og åpner for vide perspektiver.” Moe ville foretrekke begrepet ”folkets reisning” om det samme; en frigjøring fra det undertrykkende, til å bli herre over egen skjebne.

Med det åpner Moe for sin hovedkritikk mot Ortega, i to punkter som logisk står nær hverandre. Han mener at Ortega skriver seg inn i en tradisjon der eliten forakter massemennesket og dets svakheter. Selv om Moe kan se en potensiell fare for

Under hammermerket

at masse mennesket kan komme til å rive ned kulturen ved sin blinde marsj, slik de fascistiske massene gjorde da de rev ned demokratiet i Italia, mener han at Ortega argumenterer svakt for sine påstander.

Enda vanskeligere blir det for Moe når forfatteren lovpriser eliten og dens betydning: ”Her stikker Nietzsche og hans høyremoral en hestehov frem. Så tydelig at man merker tilløp til forakt for massen. Det er en intellektuell elite som skal råde og bestemme, massen skal bare adlyde og følge.” Moe demper Ortegas kritikk av masse mennesket ved å demonisere hans subtile, akademiske forbindelse til Nietzsche. Når han skriver at Ortega er ”så tydelig at man merker tilløp til forakt for massen”, eller når han skriver at forfatterens er ”krass etsteds”, er det eksempler på underdrivelser. Ortega er gjennomgående krass mot masse mennesket. Det gjennomgående temaet i boken er at masse mennesket, til tross for sin middelmådighet, er frekt nok til å hevde middelmådighetens rett og drive den frem over alt. Ikke nok med det, masse mennesket står på sitt krav om å få styre samfunnet:

Den form for aristokrati som forfatteren gjør sig til talsmann for, ligger ikke bare fjernt fra vår tid. Den avslører en hul demokrat, en veldedighetsapostel, som fra sitt høie stade skal hjelpe den stakkars uvitende masse. Enkelte steder blir forfatteren så selvsikker og overlegen at det er direkte motbydelig.

Moe avslutter med å hevde at svakheten ved boken er at forfatteren først analyserer tidens mennesker og problemer, noe som er overmåte verdifullt, men så ser disse analysene ”blandet sammen med forfatterens egen filosofi”, noe som ikke har krav på å representere virkeligheten på samme måte som selve analysen. Til det kan være å si at Moe, tross sin skolering, ikke helt synes å forstå essaysjangeren, der hensikten nettopp er å fremlegge en empirisk analyse og gi den et personlig preg. Moe etterlyser en sluttstrek i essayet, et forslag til en løsning på problemet. Siden Ortega kun stiller spørsmål, forblir boken etter Moes mening uforløst.

Det er først gjennom analyser av flere anmeldelser av samme verk at Moes anmeldelse kan ses i sitt rette lys: Spørsmålet er om Moe i første rekke er en skuffet sosialdemokrat som hadde forventet noe annet av en tilsynelatende venstrealliert, eller om hans anmeldelse er objektivt distansert, slik sjangerforventningene er til bokanmeldelser.

Under hammermerket

W. Kaurin skriver i *Hamar Arbeiderblad* 13. november 1934 at ”José Ortega Y. Gasset står i fremste rekke blandt forkjempere for det spanske demokrati, og har vunnet verdensry for sine verker”. Men etter den positive presentasjonen i innledningen karakteriserer anmelderen *Massenes oprør* som mer forkynnelse enn vitenskapelig granskning: ”Den som venter å finne en eksakt undersøkelse av det sosiologiske grunnlag for de forskjellige fenomener i vår tids europeiske kultur, vil bli skuffet over dette verket.” Kaurin skriver at Ortegas masse menneske er en beskrivelse som passer i syndikalismen og fascismen, begge produkter av masse menneskets idéløshet satt i system. Moe mente at Ortega var nedlatende overfor massen, mens Kaurin nøyer seg med å skrive: ”Masse mennesket er en konstruksjon, hvis realitetsverdi Ortega Y. Gasset egentlig ikke fører bevis for.” Det er nettopp her Kaurin tilkjennegir sin negative overraskelse over *Massenes oprør*. Det kan være at han hadde ventet seg et heltepos, men Ortegas masse menneske er alt annet enn initiativrikt og heltedodig. Kaurin gir forfatteren en viss kreditt, for han er mer bekvem med essaysjangeren enn Moe:

Men det har også først og fremst sin verdi som et personlig dokument, så subjektivt og på mange vis abstrakt som det er i hele sitt anlegg [...] «Massenes oprør» er et betydelig verk, rikt på nye synspunkter, og i sin helhet gir det et bilde av en sterk og særpreget tenker, en dikterfilosof av rang.

Kaurin avrunder med at leseren får et essay, ikke en vitenskapelig analyse. Problemet oppstår siden essayet er skrevet av en antatt venstrepolitiker. Det kan se ut som om Kaurin ikke helt våger å rette sin skuffelse mot forfatteren, som jo nøy høy aktelse nettopp i politiske venstrekretser. Han retter derfor baker for smed og tar ut sin frustrasjon på oversetteren, professor Eckhoff: ”Oversetterens forord er spekket med fraser og i det hele utrolig ukritisk i sin vurdering.”

H. R., som signerte Stavangeravisen *Iste mais* anmeldelse, mener at det er ”nok å fastslå at boken byr på mange ting av overordentlig stor interesse”. Men, som Finn Moe, mener H.R. at Ortegas bok er provoserende: ”Den vekker i høi grad til motsigelse.” Han verken utdyper eller presiserer hva det er i boken som er provoserende, bortsett fra at anmeldelsen antyder at ”masse”, hovedbegrepet i boktittelen, må forklares nærmere. H. R. fester seg altså ved massebegrepets

Under hammermerket

flertydighet, noe som kommer til uttrykk ved at massen plutselig er skurken i fortellingen, altså det motsatte av det de hadde vært vant til fra arbeiderlitteratur:

Massemennesket, som føler en instinktiv avsky for demokrati, parlamentarismen og vitenskap, vil ikke diskutere, det vil marsjere. Ikke tenke, det forvirrer bare [...] Som en ser har denne «masse» intet å gjøre med det vi kaller arbeidermasse, men er snarere dens motsetning. Begrepet synes å være et overbevisende resultat av en analyse av fascismen og nazismen.

Ingenting tyder på at det ble sendt ut en felles anmeldelse til arbeideraviser. Anmeldelsene i mitt materiale er forskjellige, både i omfang, substans og stil, men likevel med noen vesentlige likheter. Moes anmeldelse i *Arbeiderbladet* går over fire spalter og er den mest omfangsrike. *Hamar Arbeiderblads* Kaurins går over to spalter, mens *Iste mais* anmeldelse er svært kort.

Den vesentligste likheten mellom de tre, vil jeg hevde, er hvordan anmelderne tar for seg massen, der alle tre stiller seg undrende, kritisk og har behov for å presisere at Ortegas forståelse av ”masse” ikke faller sammen med ”arbeiderklasse”. Ortegas masseforståelse, og implisitt hans beundring for eliten, er de viktigste årsakene til at anmelderne skriver gjennomgående kritisk om *Massenes oprør*. Samtidig fremholder anmelderne i dette materialet at Ortega reiser interessante spørsmål, og impliserer dermed at *Massenes oprør* er verdifull og lesverdig.

Det er vanskelig å peke på én bestemt årsak til at sentrale arbeiderpartiaviser anbefaler sitt publikum å lese Ortegas bok på tross av dens svakheter. Konklusjonen her kan være trukket på et for lite materiale, men den gir likevel en indikasjon på noen latente trekk i partiets selvbilde, som jeg vil sammenfatte og kommentere.

- Ortega utvidet massebegrepet og ga det ny spenning. ”Massens” og ”massemenneskets” nye flertydighet var fjernt fra den dominerende forståelsen i Arbeiderpartiet, der masse lå nært partiledelsens bilde av sine menige velgere. Anmelderne presiserte i sine tekster at Ortegas massebegrep skilte seg fra den vanlige forståelsen, men de nøyde seg med å peke på dette som et faktum. Ortegas angrep på Oktoberrevolusjonen og bolsjevismen kan ha bidratt til å forsterke deres skepsis.

Under hammermerket

- På litt lengre sikt kan Ortegas begrepsutvidelse ha vært passende for å begrunne en kommunikasjonsstrategi som i ettertid viste seg å være nyttig. Ved å plassere etternølere, latsabber og ikke-innovative fra alle samfunnslag i massebegrepet lettet Ortega presset han først så ut til å legge på arbeiderklassen. Riktignok mistet arbeiderbevegelsen masse-hegemoniet, fordi det hos Ortega ikke bare var et sosioøkonomisk begrep, men også et sosiokulturelt. På den andre siden leverte Ortega et begrep om personer og miljøer som det var alt om å gjøre å forstå og nå frem til, om arbeiderbevegelsen skulle kunne vinne makten. Det var ”massen,” ikke bare industriarbeiderne, som ble det avgjørende loddet i partiets nye politisk-retoriske strategi.
- Ortega, en republikaner som hadde bidratt til å avskaffe det spanske monarkiet, provoserte sine venstreorienterte lesere. Med sin forakt kan han ha truffet et ømt punkt. Han var velutdannet, men anklaget sine egne i eliten og forskermiljøer for å være reproduserende, lite innovative og selvsenterte, en kritikk som også var god latin i Arbeiderpartiet. På den måten sa Ortega til arbeiderklassen at den ikke stod alene. Det var nok å kaste et blick på alle som er født inn i det gode liv, men som forble uinteresserte, late og likegyldige.
- Det vesentligste, i alle fall på kort sikt, kan ha vært at Ortega med *Massenes oprør* i første rekke betraktet og redegjorde for fascismen og nasjonalismen som masse menneskets bevegelser i Europa. Syndikalismen stod ikke langt fra Fagopposisjonene av 1911. ”Direkte aksjon” var Martin Tranmæls slagord. Den demokratiske arbeiderbevegelsen fikk ikke et slikt stempel på seg. Ortega dro dermed opp en skillelinje mellom oss og dem, mellom marxistiske sosialister og nasjonalsosialister, mellom demokrater og bolsjeviker, mellom parlamentarisk innstilte og fascistiske. Denne demarkasjonslinjen har sannsynligvis bidratt til at anmelderne kunne gå god for essayet, selv om de var kritiske. Ortega forsterket forestillingen om massen som ubevisst.
- Begrepet ”masse” er forutsatt i den nye forståelsen av propaganda som ”suggesjon”. Denne forestillingen om mottakere er en intergrert del av den nye kommunikasjonsforståelsen som partiet er i ferd med å komme frem til.

Under hammermerket

Kritikk fra høyre

Eugène Olaussen hadde vært stortingsrepresentant for Arbeiderpartiet, valgt inn fra Buskerud for perioden 1922–24. Han tilhørte den fraksjonen som brøt med Det norske Arbeiderparti og dannet Norges kommunistiske parti i 1923. Han var virksom i NKP til 1927, da han meldte seg ut av partiet og ble skribent, blant annet for *Tidens Tegn* fra 1928. Etter hvert meldte han seg inn i Høyre, før han fra 1940 støttet okkupasjonsmakten, selv om han aldri var innmeldt i Nasjonal Samling.

Olaussen skrev anmeldelsen ”En bok om Europas skjebneproblemer. [...] Dette i utlandet så omtalte verk av den spanske filosof og politiker har nu endelig nådd våre fjerne kyster.”²⁴⁴ Han peker i sin anmeldelse på tre hovedpunkter hos Ortega: ”For det første vil han ha oss til å se, forstå og føle den fulle verdi av rikdommen og mangfoldigheten i det moderne liv, både åndelig og materielt.” Dette er ikke nevnt i de tre anmeldelsene i arbeiderpartiavisene. Så vidt jeg kan se, er dette et implisitt tema i *Massenes opprør*, underordnet diskusjonen om masse menneskets vulgære uforstand. Olaussens andre hovedpunktet er todelt:

Den ene av disse farer er fremveksten av en mennesketype som forfatteren kaller masse mennesket, og dettes fornektelse av fundamentet for sivilisasjonens bibehold og videre utvikling – og den annen er de nuværende nasjonalitetsstaters innsnevring i sig selv, deres mangel på evne og vilje til det dristige brudd med fortiden, deres svikt når det gjelder å trekke konsekvensene av stillingen som den nu faktisk er blitt.

Han ser ut til i større grad enn de tre arbeiderpartiavisenmelderne å ha forstått kjernen i Ortegas bekymring over masse mennesket, spesielt den støtte det bidro med i sovjetrevolusjonen og i det han kaller ”Hitlers revolusjon i Tyskland”. Det verste med masse menneskets opprør, og seier, mener Olaussen, er at massene ikke tenker på bakgrunnen for sivilisasjonens goder:

[De] styrter sig med glupende appetitt over disse – men tar ikke i betenkning å omstyrte de fundamentet som har gjort disse goder mulige, utrydde den elite som i ethvert samfund er forutsetningen for kulturens fremgang [...] bolsjevismens utryddelse av den gamle russiske borgerlige intelligens og

²⁴⁴ Det er ingen lesbar datoangivelse eller publikasjonsangivelse på utklippet. Det kan selvsagt ha vært publisert i *Tidens Tegn*, men ikke nødvendigvis.

Under hammermerket

nazimens do. av den jødiske intelligens, er jo de mest levende eksempler på masse menneskets oprør – og de forferdelige følger av dette.

I sin oppsummering av en ganske innholdsrik anmeldelse (syv spalter) peker Olaussen på at i løpet av de fire–fem årene som hadde gått fra Ortega skrev boken, er forfatterens pessimistiske fremtidssyn for Europa blitt bekreftet, både gjennom nazismens gjennombrudd i Tyskland og ved nasjonalstatenes økonomiske proteksjonisme. Olaussen antyder at Europas fremtid er dyster: ”– eller hvis de ikke en vakker dag sprøiter krigens ildmørje ned over hverandre igjen. Og dermed løser problemet med gjensidig utryddelse.”

Det er vanskelig å plassere Olaussen på en politisk akse i 1934. Selv om han etter hvert støttet okkupasjonsmakten, uttrykker han seg i sin anmeldelse kritisk mot nazismens jødeforfølgelser, året før Nürnberg-lovene ble vedtatt og fire år før krystallnatten.

Den mest omfangsrike og grundigste av høyreavisanmeldelsene i dette materialet er Carl Joachim Hambros i *Aftenposten*.²⁴⁵ Han slo an en filosofisk tone: ”Der findes bare én slags helt egne tanker – den skibbrudnes tanker. Alt andet er retorik, masker, indre hykleri. Den som aldrig har kjendt sig fortabt, er først for alvor fortabt. Han finder aldrig sig selv: han naar aldrig frem til sin egentlige virkelighet.” Hambros gjennomgang er mer filosofisk og mindre ideologisk forankret enn anmeldelsene i arbeiderpartiavisene. Han peker på Ortegas aktualitet:

Boken er ikke helt ny; men den har med hvert aar siden den utkom, faat øket aktualitet, blit konfiskeret og brændt i Tyskland; den kunde ikke tænkes oversat til russisk; for den er det mest intense, det mest glødende inlæg for kulturen mot diktaturet, mot klasseenevældet, mot masse mennesket.

Hambro mente at Ortegas definisjon av masse mennesket var interessant og var en del av bokens styrke. Den viste, skrev Hambro

hvorledes en overvældende del av den saakaldte overklasse blir masse mennesker efter denne definition [...] at for første gang i historien reiser masserne sig til oprør ikke for at erhverve retten til selv at kunne bli elite, men for at utslette enhver og alt som er eksklusivt, personlig særpreget.

²⁴⁵ Hambro 1934 i *Aftenposten*

Under hammermerket

Ellers har Hambro vektlagt forfatterens kritikk av vitenskapen og forskningsmiljøene sterkere enn det anmelderne i arbeiderpressen gjorde. Ortega hevdet at universitetene ikke lenger befolkes med ånd, men med teknikere. Helst vil Hambro gjengi hele boken, for han vil dele med andre den umiddelbare og intellektuelle glede han opplevde, og det kan man bare oppleve ved egen lesning. Han lar seg imponere over Ortegas begrepsmangfold, analytiske evne og hans gode nese for å se sammenhenger:

Næsten paa hver side i boken støter man paa definitioner som overrasker og klargjør, paa en gjennomtrængende analyse som blotlægger de dypeste aarsaker og virkninger; man lærer at se hundrede fænomener paa en ny maate og rives ut av sin træge trang til at ta ting og tanker og talemåter som givne.

Ortega utfordret det samtiden tar for gitt, som at et kjent politisk standpunkt skaper forutsigbarhet for alle andre synspunkter. Hambro kan ha følt seg i slekt med Ortega. Begge var oppvokst i borgerlige familier og utdannet ved utenlandske læresteder. Ingen kunne ta Ortega for gitt. Hva sosialisme angår, hadde han sine tvil:

At marxismen skulde seire i Russland – hvor der ikke finnes nogen industri – vilde være det mest selvmotsigende som kunde hende marxismen. Men det har ikke hendt, for marxismen har ikke seiret. Russland er marxistisk på samme måte som tyskerne i Det hellige *romerske* rike var romere.²⁴⁶

Ortega mente at marxismen var et fremmedelement i russisk kultur. Han nøyer seg ikke med det. Ortega hevder at han hadde vært uenig med dem som trodde at sovjetrevolusjonen ville føre til at Vesten ville bli oversvømmet av en rød flodbølge. Selv mente han at den russiske kommunismen var av en beskaffenhet som var lite attraktiv for europeere, som alltid har hevdet individets rett: ”Min mening er denne: nu som før har den russiske kommunismes trosbekjennelse ingen interesse for europeerne, øver ingen tiltrekning på dem og byr dem ingen attråverdig fremtid.”²⁴⁷ Slike utsagn kan nok ha bidratt til at Moe og andre arbeiderpartianmeldere fikk behov for å distansere seg fra Ortega og se på *Massenes oprør* med kritiske øyne. Behovet for selvpisking er ikke sterkt i organisasjoner som nettopp er kommet gjennom en krise og har tatt et oppgjør med indre og ytre fiender, slik Arbeiderpartiet nettopp hadde måttet

²⁴⁶ Ortega 1934, 129

²⁴⁷ Ortega 1934, 173

Under hammermerket

gjøre i mange år. Desto mer attraktiv fremstår Ortega for høyreanmeldere, som hadde kampen mot bolsjevisme som en av sine fanesaker.

Hambro støttes av Sivert Aarflot, som skrev om *Massenes opprør* i en anmeldelse av flere bøker i *Unge Høire* 20. januar 1935. Som de andre anmelderne gir Aarflot uttrykk for beundring for åndsmennesket Ortega; ”han har sinnets rummelighet, det store rolige overblikk over livsfenomenene.”²⁴⁸ *Unge Høires* anmelder fester seg også ved forfatterens bekymring over massenes ”opmarsj til den fulle sociale makt”. Aarflot har spesielt merket seg at Ortega kan oppfattes som normkonservativ i rettsforståelse, kultur og økonomiske spørsmål. Hvis normene, som Aarflot mener er kulturens grunnvoller, mangler, har vi i ordets egentlige forstand barbari. Og det er barbari som truer Europa. ”Der gis egentlig ikke barbariske normer. Barbari er mangel på normer og appellinstanser.” Aarflot betoner sterkere enn Hambro Ortegas kulturkonservatisme. Det kan også være det som får Moe til å holde en viss avstand.

Historiker Einar Østvedt, som anmeldte *Massenes opprør* for *Varden*,²⁴⁹ betoner, om enn i folkeligere former enn de andre anmelderne, massenes opprør:

Mens massen tidligere spontant følte og forstod at den for almenveltets skyld simpelthen måtte overlate staten og dens styre til de respektive lands åndelige elitemennesker, er forholdet nu direkte omvendt [...] Det er respekten for herremennesket Ortega, i likhet med Nietzsche, vil søke å gjenreise.

Østvedt kvalifiserer sammenligningen mellom Nietzsche og Ortega ved å påpeke at førstnevnte hadde vært skeptisk til parlamentarismen, mens sistnevnte advarte mot å ødelegge nettopp det liberale demokratiet. Som Kaurin i *Hamar Arbeiderblad* viste Østvedt at han har forstått den sjangeren Ortega skriver i:

Ortega er ingen kjedelig og gold filosof-type. Kanskje passer i grunnen betegnelsen essayist bedre på det litterære arbeidet han utfører. Ved siden av en fremragende evne til abstrakt, analytisk tenkning besidder han et fond av historisk og all mulig annen kunnskap.[...] man har (ikke desto mindre) en trygg følelser av han holder alle tråder i sin hånd.

²⁴⁸ Aarflot 1935

²⁴⁹ Østvedt 1934 (?). Det er ikke gitt at anmeldelsen ble publisert i *Varden*, Skiens høyreavis. Men Østvedt bodde i Skien fra 1931, og han var mangeårig litteraturanmelder i *Varden*, så det er sannsynlig at anmeldelsen ble publisert der. Anmeldelsen er udatert.

Under hammermerket

Østvedt beskriver den klassiske essayformen: abstrakte analyser kombinert med egne meninger og kunnskap som kan bidra til å kaste lys over de feltene man skriver om.

Andre anmeldelser

Av andre anmeldelser kan nevnes Johs. A. Dale fra 23. november 1934. Den ble publisert i *Den 17de Mai*, som nærmest var å betrakte som et nynorsk riksorgan. Han skriver:²⁵⁰

Det viktugaste som er aa segja om ho, er dette: Tak og les! Det er inga allemanssbok; men dei som har evne til aa fylgja ei tankeføring, vil finna store rikdomar i ho. Dei vil støkka ved sumt, men alt vil interessera.

Dale kommer arbeiderklassen til unnsetning ved å understreke at Ortega mener at det blant arbeidere ofte finnes mennesker med disiplin, og at masse mennesket finnes i alle klasser. Han mener videre at det er lett å finne innvendinger mot boken, og han nevner som eksempel at en bileier ikke er så dum at han ikke forstår at det ligger arbeid bak fremstillingen av en bil. Dale er uenig i Ortegas generelle kritikk av forskersamfunnet:

Og ansen for naturvitskapane synest ikke taka av, heller tvert imot. Derimot kunde det turvast meir arbeid og interesse paa det folkepsykologiske området.[...] Og nett der Ortega gaar til aatak paa desse som vil meinka dei som verkeleg traar mot sanninga, der er han best, der har boka hans størst slagkraft.

Magister Solveig Egge, den eneste kvinnen jeg har identifisert blant anmelderne, legger størst vekt på Ortegas meninger om masse mennesket og følgene av masse menneskets krav om makt. Hun undrer seg over den nye mennesketypen som ikke bryr seg om å angi grunner for å ha rett, men bare er oppsatt på å drive sin vilje igjennom. Hennes anmeldelse, *En bok om vår tids mennesker*, ble trykt i *Drammens Tidende*, eller *Bergens Tidende*²⁵¹, men datoen er ikke angitt.

Venstreavisene *Dagbladet*, *Agderposten* og danske *Politiken* anmeldte også Ortega. Sistnevntes anmelder, Arne Sørensen, skiller seg kanskje mest ut fra de andre, mest fordi han berømmer Ortegas mot. Under tittelen ”Ortega paa norsk” skriver han 27. november 1934:

²⁵⁰ Dale 1934

²⁵¹ ...ens tidende, er lesbart på utklippet. Det kan altså være både Drammen og Bergen.

Under hammermerket

Han hører saaledes ikke til de forsiktige Opsamlere, der bevæger sig nogle Decennier bagefter Nutiden, af Angst for at komme til at sige noget forkert og uafklaret. Han beskæftiger sig meget med de unge Primitivister, Instinktdyrkere, Livsdyrkere, saavel den Gruppe, som er blevet politiske, Fascister og Nazister, som den, der kaldes Modernister og dyrker ny Seksualmoral.

Dagbladets H. A. N. tar 1. desember 1934 utgangspunkt i Spengler og Aldous Huxleys samtids- og fremtidspessimisme og skriver at Ortega y Gasset er en fremtidsoptimist som tror på fremskrittets ubegrensede muligheter.

L. Aas skriver i *Agderpostens* udaterte anmeldelse om masse menneskets makt overtakelser, dets åndelige vulgaritet og kulturelle barbari. Aas' postulat kan stå som eksponent for anmeldernes felles hjertesukk: "Europa står uten ethos, uten sjel, prisgitt en strålende, men rotløs kultur."

Sett under ett kan anmeldelsene tyde på at *Massenes oprør* plasseres i to leire. Leirene står ikke steilt mot hverandre, men det er likevel vesentlige ting som skiller dem. Den ene leiren er befolket av anmeldere med et sosialistisk grunnsyn, den andre med et bredt spekter av ikke-sosialistiske grunnsyn.

Anmelderne som har skrevet for arbeideraviser, er mindre imponert over Ortega enn sine ikke-sosialistiske kolleger. Det henger utvilsomt sammen med Ortegas uttalte og begrunnede skepsis til masse mennesket, og hans kobling mellom masse mennesket og Europas første arbeiderstat, Sovjetunionen. For Moe og de andre arbeideravisanmelderne er det vanskelig å si at Ortega er irrelevant, og at boken er uinteressant. Men det kan se ut til at de føler seg falt i ryggen av en som de inntil da hadde betraktet som sin egen. Ikke desto mindre kan formaninger fra ens egne, om de ikke omfavnes, bidra til å sette i gang intern debatt.

Høyreavisene er mest positive til Ortega, nok mest fordi Ortega skriver svært kritisk om det han ser som konsekvenser av masse menneskets selvbedrageriske rett til og krav på makt. Hambro gjør et poeng av at *Massenes oprør* er konfiskert og brent i Tyskland, og ikke minst at det er utenkelig at den kunne oversettes til russisk: Underforstått, Ortega holder opp et speilbilde for diktaturene. Siden de ikke liker det de ser, svarer de med å forby det. Hambro mener at Ortega ikke er tilbakeskuende, *laudator temporis acti*, men en skarp analytiker av vår tid.

Under hammermerket

Venstreavisene ser ut til å slutte opp om høyreavisenes anbefaling om å lese og diskutere boken. Alle anmelderne som uttrykker noe om temaet, fremhever at José Ortega har tatt opp det som ble betraktet som samtidens viktigste spørsmål, massenes seier i Europas nye diktaturstater. Aviser som valgte å trykke forlagets vaskeseddel, og de syndikerte anmelderne, slutter også opp om et slik synspunkt: Ortega y Gasset har satt ord på samtidens sosiale og politiske utfordringer.

Det må også understrekes at det er en tydelig anti-demokratisk tendens hos Ortega. Han favoriserer et demokrati for de kvalifiserte, som i Norge etter 1814: Velstående og dannede mennesker har tale- og stemmerett, ikke pøbelen. Et demokrati av ”de bedste Mænd” er gangbart hos oss langt inn i det 20. århundre, med talsmenn som Fridtjof Nansen, Johan Scharffenberg og kretser som springer ut fra ”Den annen front”. Mer presist kan denne tendensen benevnes som ”åndsmenneskets” reaksjon på gjennomsnittsmennesker av alle slag. Ortega argumenterer for kulturelitens rolle. Slike synspunkter er ganske etablerte posisjoner på borgerlig hold.

Sett mot en slik bakgrunn er det overraskende at arbeiderbevegelsens anmeldere ikke kritiserer Ortegas elitisme og meritokratiske innstilling, og at de er så imøtekommende overfor Ortega som de tross alt er. Trolig forstår de at Ortega har skapt en ganske nyansert forståelse av ”masse” ved at han fordeler begrepets negative konnotasjoner mellom samfunnsklassene. Også på den måten blir ”masse” en legitim forutsetning for en ny type politisk retorikk.

Christian Borch skriver om marginalisering av ideen om masse i vår tid: ”The importance attributed to the phenomenon of crowds by Simmel and his contemporary colleagues is striking when compared to the neglect which has surrounded the crowd in sociological thinking since the 1970s.”²⁵² Han viser at verken Luhmann, Habermas eller Bourdieu, født rundt 1930 og som i ungdommen erfarte krigens massehysteri, viser interesse for ”massen” i sine arbeider. Borch mener at interessen for ”massen” er forsvunnet fra offentlig interesse, den betraktes i akademia som overflødig og utdatert. Til tross for det, skriver han:

²⁵² Borch, 2011, 1-2 (forord)

Under hammermerket

[...]even today, the mass media recurrently reports on new masse vents, explicitly labelled thus, typically in the form of mass protests, mass disasters such as panic at large festivals, pilgrims who are trampled down, traders who are capture by crowd moods, etc. This illustrates that crowded events have *not* disappeared, although, to be sure, their expressions and modes of formation may differ from that of their earlier counterparts.

KAPITTEL 3 VITENSKAPELIGGJØRING AV KOMMUNIKASJON

Words win the war and lose the peace²⁵³

Faget propaganda var relativt modent utenfor Norge da partiet på Youngstorget fattet interesse for det. Zachariassen, Lie og andre som utviklet den nye instruksjonslitteraturen, kunne derfor høste fra en ganske stor, internasjonal kunnskap, både empirisk og teoretisk. Inspirasjonen til dette sentrale feltet fra Tyskland og fra Sovjetunionen er velkjent og ofte bemerket i den historiske litteraturen. Deler av den, som propagandateater, er grundig belyst, for eksempel av Gripsrud, og behovet for videre undersøkelser er derfor ikke de mest påtrengende.

I sin bok *A Century of Spin* peker David Miller og William Dinan på to bølger av propaganda. Den første foregikk i årene 1911-1930 og tok utgangspunkt i britiske industrieiers redsel for fagforeningsmakt og universell stemmerett som på sikt kunne komme til å innsette politikere som var kritiske til industriens interesser. Etter bolsjevikrevolusjonen ”emerged a dense web of business lobby groups which were closely intertwined with government, police and intelligence agencies.”²⁵⁴ Lobbynettverket var grunnlagt på redsel for radikal politikk; i essens demokrati og demokratiske ordninger: “The worry, in essence, was the possibility that in the first election in which universal suffrage obtained, the forces of Bolshevism and pacifism (as the mildly reformist Labour Party was characterized) might triumph.” En liknende bekymring var også til stede i USA, der den ble representert av blant andre Lippmann og Bernays. Den andre bølgen foregikk 1936-1950 startet i USA i det politiske kaos som oppstod etter børskrakket i 1929. Den ser ut til, slik det kommer frem hos Miller og Dinan, å ha lagt grunnen for lobbyvirksomhet slik er kjent i dag, spesielt i USA.

Ved å kartlegge amerikanske kilder ønsker jeg å korrigere det misforholdet jeg mener det er at amerikansk propagandalitteratur langt på vei til nå er blitt oversett. Amerikansk forskningslitteratur har kanskje hatt vel så stor grunnleggende betydning

²⁵³ Bernays, 1965, 155

²⁵⁴ Miller og Dinan, 2008, 30

Under hammermerket

for den norske arbeiderbevegelsens forståelse av viktigheten av propaganda, som den sovjetiske og tyske. Det er all grunn til å utforske litteraturen bak Moes påstand om at moderne propaganda ”er bygget på de erfaringer som er gjort ved studiet av moderne psykologi og moderne reklame”.²⁵⁵ Det helt sentrale navnet i den konteksten er nettopp Edward Bernays. Moes henvisninger til ”moderne psykologi og moderne reklame”,²⁵⁶ noe han kan ha tilegnet seg ved å studere Bernays, selv om det må sies at det i dag er vanskelig å få full oversikt over hvilken litteratur som ble studert i arbeiderbevegelsens intellektuelle. Det er følgelig vanskelig å gi en presis bedømming av innflytelsen til en mann som Bernays. Lie bekreftet på direkte spørsmål i desember 2008 at han kjente til Lippmanns litteratur og til navnet Bernays, men han kunne ikke erindre om han personlig hadde lest noe av Bernays.²⁵⁷ Moes bevissthet om amerikansk forskning er dokumentert, og også at Youngstorget høstet kunnskap fra den delen av forskningen som ble anvendt til propaganda i ulike former.

Bernays kommer i *Crystallizing Public Opinion* inn på ”massen”, som han, i likhet med Ortega noen år senere, mener ikke nødvendigvis består av et lett identifiserbart sjikt: ”Any class may behave and think as a crowd. The crowd is a state of mind which permeates society and its individuals at almost all times.”²⁵⁸ Ingen må tro seg for god til å unnsnippe massementaliteten: ”The college professor in his study on a peaceful summer days is just as likely to be reacting as a unit of a crowd-mind, as any member of a lynching party in Texas or Georgia.”²⁵⁹ Bernays finner støtte for en slik tilnærming hos Walter Lippmann, som skriver:

We shall assume that what each man does is based not on direct and certain knowledge, but on pictures made by himself or given to him. The way in which the world is imagined determines at any particular moment what men will do. It does not determine what they will achieve. It determines their efforts, their feelings, their hopes, not their accomplishments and results.²⁶⁰

²⁵⁵ Moe i Lie (red.) 1934, 5

²⁵⁶ Moe i Lie (red.) 1934, 6

²⁵⁷ Samtale med Haakon Lie, desember 2008

²⁵⁸ Bernays 1923, part II, 103–105

²⁵⁹ Bernays 1923, 105

²⁶⁰ Bernays 1923, 13–14

Under hammermerket

Lippmann hadde i samme bok hevdet at den viktigste delen av den moderne revolusjonen verken var vitenskapelig eller politisk. Den vesentligste nye innsikten er at den herskende klassen lærte kunsten å skape likeartede bilder for publikums indre, og ens reaksjoner på de indre bildene. Han skriver videre om hvordan mennesket kategoriserer verden i stereotyper. Slike stereotyper bidrar til å forme våre inntrykk av avgrensning, konsistens og stabilitet i en omskiftelig verden. Stereotypene ligger altså til grunn for våre før-forståelser av situasjoner, personer og andre fenomener: "We see a dewy morn, a blushing maiden, a sainted priest, a humorless Englishman, a carefree bohemian, a lazy Hindu, a wily Oriental, a dreaming Slav, a volatile Irishman, a greedy Jew, a 100 % American."²⁶¹ Assosiasjoner mellom egenskaper og personer kan gjennom mediebilder og annen strategiske propagandatiltak skape før-forståelser på makronivå. Fordommer, mener Lippmann, kan brukes til å skape nye holdninger eller endre eksisterende. "Yet a people without prejudices, a people with altogether neutral vision, is so unthinkable in any civilization of which it is useful to think, that no scheme of education could be based upon that ideal." Lippmann er kynisk på samme vis som Bernays: Den politisk relevante virkeligheten består av "bilder" – fordomsfulle, stereotype – det vil si mer eller mindre illusoriske forestillinger som kan skape og forme slik den finner det for godt. I en slik verden er det ingen kriterier for godt og ondt, sant og falsk.

PROPAGANDA UNDER FØRSTE VERDENSKRIG

Da USA gikk inn i første verdenskrig i 1917, ble det satt i gang et omfattende arbeid for å forsterke den offentlige oppslutningen om krigsdeltagelse. Arbeidet ble rapportert i en omfattende litteratur fra cirka 1920. Enkelte metodiske grep viste seg overførbare til publisitetsarbeid generelt, et felt som senere ble myntet som "public relations" eller den vanlige forkortelsen, PR. Politisk propaganda deler her sine underliggende premisser med kommunikasjonsformer som går under betegnelsen "reklame".²⁶² I en bred etter- og mellomkrigslitteratur; Creel,²⁶³ Bernays²⁶⁴, Lippmann,²⁶⁵ Lasswell²⁶⁶ og

²⁶¹ Bernays 1923, 66

²⁶² Enkelte forfattere, som Edward Bernays og Finn Moe, setter nærmest likhetstegn mellom "propaganda" og "reklame". Andre, som Dag Bryn, skiller mellom de to begrepene og deres underliggende praksis.

²⁶³ Creel 1920

Under hammermerket

Mock and Larson,²⁶⁷ kan man studere strategier og metoder i arbeidet til *Committee on Public Information*, heretter kalt CPI. Komiteen var blitt nedsatt av USAs president Wilson i 1917 og ble ledet av George Creel.

Creel var *well connected*, med brede profesjonelle og personlige kontaktflater, ikke minst gjennom sitt vennskap med presidenten. Han hadde spilt en viktig rolle i Wilsons og det demokratiske partiets valgkampanjer, men betraktet seg, beskjedent nok, som en *newspaper man*. Utenriksminister Lansing, marineminister Daniels og krigsminister Baker var presidentutnevnte styremedlemmer i CPI. Komiteen knyttet til seg et tverrfaglig nettverk av akademikere og journalister, publisister og redaktører, forfattere og informasjonsformidlere. Siden det verken fantes særlig teoretisk eller empirisk kunnskap om propagandaformer som kunne brukes til å skape folkelig aksept for noe så drastisk som krig, kunne arbeidet begynne med ganske blanke ark. De fleste europeiske krigsmaktene hadde sine propagandaorganisasjoner. Creel nevner spesielt *Der Kaisers* propaganda i det tyske språkområdet.²⁶⁸ Telegrambyrået Reuters ble sagt å fungere som den britiske regjeringens mikrofonstativ.

Jeg ser her på tre rapporter:

- George Creels *How we advertised America*, med undertittel *The First Telling of the Amazing Story of the Committee on Public Information that Carried the Gospel of Americanism to Every Corner of the Globe*, er en rapport med en tittel som er dekkende for prosjektets bakenforliggende tenkning og strategi og for implementering av de enkelte propagandatiltakene.
- Harold Lasswells *Propaganda Technique in World War I* tar for seg propaganda med opphav i flere krigende land, spesielt USA, Storbritannia og Tyskland. Lasswell skiller seg ut ved å skrive om propagandatiltak iverksatt av

²⁶⁴ Bernays 1923, 1928 og 1965

²⁶⁵ Lippmann 1922

²⁶⁶ Lasswell 1927

²⁶⁷ Mock og Larson 1939

²⁶⁸ Ved å bruke *germanismer* i slike sammenhenger, som *Kaiser* og *Schrecklichkeit*, la angloamerikanske forfattere opp til å la lesere assosiere det tyske med noe negativt. Vi ser det ennå i vår tid (2012) i tabloidpresse, der eksempelvis Londonavisen *The Sun* gjerne bruker germanismer som *Krieg* og *Blitz* i fotballreportasjer over kamper mellom tyske og engelske lag.

Under hammermerket

fiendtlige maktens ambassader, som *Graf Albrecht von Bernstoff*, Tysklands *Gesandter* til Washington, D.C.

- James R. Mocks og Cedric Larsons *Words that won the war; the story of the Committee on Public Information, 1917–1920* er en sosiologisk og delvis statistisk rapport over tiltakene satt i verk av *Committee on Public Information*.

Aktørenes forhold til offentligheten

Tidens politiske instinkt ville ha vært å kontrollere innholdet i mediernes informasjonsflyt til offentligheten, hevder Mock og Larson. President Woodrow Wilson kunne i tråd med slike instinkter ha nedsatt en *Committee on Censorship*:

Two methods of handling public opinion were available to the United States. An ironclad censorship could be established, with a great bureaucracy attempting to judge the "loyalty" of every item in every newspaper, every word in every conversation – to probe, in fact, into the innermost thoughts of every citizen. On the other hand, a policy could be adopted whereby the hand of censorship was held back but the channels of communication were literally choked with official, approved news and opinion, leaving little freeway for rumor or disloyal reports.²⁶⁹

Det hvite hus autoriserte CPI til å velge sistnevnte metode, slik at kanalene i prinsippet var åpne. Siden komiteen sørget for å teppebombe amerikansk offentlighet med propaganda for Wilsons linje, ble det liten plass til andre synspunkter. USA skulle for enhver pris inn i krigen på ententemaktens side. Det vedtatte standpunktet, med alle dets implikasjoner og konsekvenser, måtte forsvares. Creel bekrefter i hovedsak Mock og Larson: CPIs metode gikk ut på å overføre publikum med informasjon som ville kunne bli oppfattet som positiv, for eksempel patriotiske nyheter:

In no degree was the Committee an agency of censorship, a machinery of concealment or repression. Its emphasis throughout was on the open and the positive. At no point did it seek or exercise authorities under those war laws that limited the freedom of speech and press.²⁷⁰

Riktignok forekom episoder som måtte kunne karakteriseres som sensur. Verken Creel eller Lasswell nevner det, men Mock og Larson merker seg at "Espionage Act", som

²⁶⁹ Mock og Larson 1939, 11

²⁷⁰ Creel 1920, 4

Under hammermerket

skulle begrense avisenes rett til å publisere sensitive krigsnyheter, var i konflikt med grunnlovens første tilleggsprotokolls bestemmelse om *free speech* og *free press*. Etter at krigen var over, i 1919, kom USAs høyesterett til en annen konklusjon: Pressen hadde ikke rett til å sette nasjonens sikkerhet i fare i krig. Den toneangivende pressen var på sin side kritisk til enhver begrensning i sin frihet til å trykke hva den ville:

The most impressive evidence of press reaction to the projected censorship came in the [New York] Times of Sunday, April 22, when a canvass of editorial opinion from many states was presented under the heading OPPOSE CENSORSHIP AS NOW PROPOSED. The San Francisco Chronicle called the bill "the Russian method of excision." The Los Angeles Times termed it "a Kaiserism."²⁷¹

Mock og Larson diskuterer videre i hvilken grad grunnlovens beskyttelse av pressefrihet kunne være reelt etterlevbar i en så ekstrem situasjon. Sensur kan også forekomme i et land til en gitt tid, eller til en gitt situasjon, selv om den ikke er formelt vedtatt av lovgiver og utøvet av statens myndigheter. I dette tilfellet må det kunne hevdes at den overveldende tilstedeværelsen av offisiell informasjon i det offentlige rom nærmest kvalte ethvert avvikende standpunkt. En slik sensur, *de facto* mer enn *de jure*, var ikke forankret i lovverk eller iverksatt av en domstol i en krisesituasjon. Den kan være effektiv nok ved at den opptar all plass i det offentlige ordskiftet, som dermed blir monotont, uten motstemmer eller kritiske spørsmål.

CPIs mandat

CPI kan ha vært den første propagandaorganisasjon som i alle fall delvis støttet seg på forskningsbasert kunnskap, psykologi og markedsundersøkelser.²⁷² Forundersøkelser hadde indikert at det i USA ikke fantes en klar offentlig mening om krigen. Der det måtte finnes meninger, gikk de stort sett ut på at krigen var et europeisk anliggende, der det forhatte aristokratiet og politiske dinosaurer brukte unge menn som tinnsoldater.

²⁷¹ Mock og Larson 1939, 31

²⁷² Slikt arbeid synes til da å ha vært basert på ad hoc-kunnskap, ikke på forskningsbaserte metoder. I Tyskland hadde *Der Kaiser* hatt et stort propagandaapparat til disposisjon under første verdenskrig. Stater som Storbritannia og Frankrike holdt seg med statseide telegrambyråer som kunne fungere som propagandasentraler i krigstid.

Under hammermerket

Creel skrev at arbeidet var en "fight for the *minds* of men, for the conquest of their convictions".²⁷³ President Wilsons bestilling til CPI var at det skulle utvikles en positiv holdning til amerikansk intervensjon på alliert side i krigen. I forordet til rapporten skrev Creel:

[...] the thing which ultimately brought about the victory of the Allied forces on the western front was not wholly the strength of the arm of the soldier, not wholly the number of guns of the Allied nations; but it was rather the mental forces that were at work nerving those arms, and producing those guns, and producing in the civil populations and military populations alike of those countries that unconquerable determination that this war should have but one end, a righteous end.²⁷⁴

Underforstått: Det som skilte amerikanske soldater fra deres fiender, var amerikanernes overlegne mentale styrke, forankret i landets demokratiske tradisjon. Det psykologiske overtaket det ga amerikanerne, ble tillagt avgjørende vekt. Creels rapport antydet videre en fornemmelse av tidlig amerikansk *exceptionalism*.²⁷⁵ USA var en nasjon med et spesielt forhold til sivile verdier som den forvalter på vegne av hele menneskeheten. Virkningen av positiv holdningsskapning, fremfor forbud og formalisert sensur, knyttet den nye propagandastrategien til et selvbilde av sivile rettigheter ved å understreke nettopp slike, som ytringsfrihet, som udiskutable goder.

Mock og Larson oppsummerer også presidentens bestilling, mer konkret enn Creel. De hadde fått en viss distanse til saken, siden det var gått over tjue år fra 1919, da CPI ble lagt ned, og publiseringen av rapporten, i 1939. Videre var de forskere ved National Archives og hadde ingen politisk investering i CPI, slik Creel hadde hatt. Komiteens oppdrag var i deres versjon som følger:

1. To mobilize hatred against the enemy.
2. To preserve the friendship of allies.
3. To preserve the friendship, and, if possible, to procure the cooperation of neutrals.
4. To demoralize the enemy.²⁷⁶

²⁷³ Creel 1920, 3

²⁷⁴ Creel 1920, XIII

²⁷⁵ Begrepet amerikansk eksepsjonalisme ble myntet av Josef Stalin (1929) i en omtale av amerikanske kommunister, som kom fra et land med gjennomtrengbare klassedistinksjoner.

²⁷⁶ Mock og Larson 1939, IX

Under hammermerket

Som kommunikasjonsstrategisk nybrottsarbeid var CPIs tiltak en uovertruffen suksess, kanskje spesielt det synligste tiltaket, agitasjonsgruppene kalt *The Four Minute Men*.

The Four Minute Men

The Four Minute Men bestod av et frivillig korps av om lag 75 000 talere, organisert i over fem tusen lokalsamfunn, små og store byer og tettsteder over hele landet. Betegnelsen *The Four Minute Men* hadde opprinnelse i to forhold: Grunnbenevnelsen var lånt fra den amerikanske revolusjonskrigen, der raske og lett bevæpnede geriljasoldater, *Minute Men*, angrep britiske styrker og trakk seg raskt tilbake. Begrepet var vel etablert og konnoterte historisk patriotisme, amerikanisme og krig. Det adjektiviske *Four Minute* var en tidsangivelse for den tiden det tok å skifte ruller i en filmprojektor. De fleste kinoer var små, med én projektor. Når maskinisten skulle skifte rull, fikk publikum derfor en liten pause. Inntil *The Four Minute Men* kom på banen i 1917, hadde pausene vært forbeholdt sjokoladeselgere.

Både Mock og Larson, og Creel skriver at fenomenet *Four Minute Men* først ble kjent i Chicago og derfra brakt til Washington, D.C. Opphavsmannen het Donald Ryerson, “a handsome, rosy-cheeked youth (who) burst through the crowd and caught my lapel in a death-grip”.²⁷⁷ Ryerson hadde hatt stor suksess som patriotisk taler i hjembyen og ville nå utvikle programmet videre. ”In ten minutes we had decided upon a national organization to be called the ”*Four Minute Men*,” and Mr. Ryerson rushed out with my appointment as its director.”²⁷⁸

Nasjonens viktigste arena, kinoen, var underholdningspalass og møtested for alle klasser og sjikt. ”Their oratory was a nightly feature in virtually every movie house, and eventually in every place where Americans gathered for a communal purpose.”²⁷⁹ Etter hvert ble fireminutterstalene, og de unge mennene som talte, attraksjoner i seg selv, og kinoeierne begynte å avvertere dem ved siden av filmen. *The*

²⁷⁷ Creel 1920, 84 og Mock og Larson 1939, 114–115. Mock og Larson forklarer: “In March 1917 a group of young businessmen in Chicago, headed by Donald M. Ryerson, following a suggestion of Senator Medill McCormick, conceived the idea of forming themselves into a patriotic committee for the purpose of sending speakers into the motion-picture theatres of Chicago to lay before the people the urgent reasons for new military service requirements as proposed at that time in the Chamberlain Bill.”

²⁷⁸ Creel 1920, 85

²⁷⁹ Mock og Larson 1939, 113

Under hammermerket

Four Minute Men opptrådte også på andre arenaer: kvinneklubber og søndagsskoler, student- og fagforeninger, synagoger og kirker. Som følge av talernes og talenes popularitet utviklet mange skoledistrikter og høyskoler kurs i *eloquence*, et fag som står sterkt i USA ennå i vår tid.

Lokale arrangører ble bedt om å motsette seg press fra talere som vanligvis befolket podiene. Det var uttrykk for en klar bevissthet om at dette var en form for kommunikasjon som det kunne være vanskelig å omstille seg til. Å ha mestret en eldre talekunst var ingen garanti for at etablerte talere kunne mestre det nye formatet:

Well known speakers are too accustomed to longer speeches with room for anecdotes and introduction and should be avoided for this service in favor of young lawyers and businessmen who will present messages within the four-minute limit forcefully, rather than originate speeches.²⁸⁰

Talene måtte altså kunne tilpasse seg et knapt format og levere levende, overbevisende fremstillinger av komplisert tematikk, ført i pennen av andre. Noen talere ble kjendiser i sine nærmiljøer. Unge menn, som kunne være sønn, bror, klassekamerat av hvem som helst, ble vurdert til å ha større troverdighet enn profesjonelle talere med etablert ry.

Litteraturen rapporterer om stor pågang til ubetalt innsats som talere. CPI fikk tidlig et luksusproblem og måtte avvise mange frivillige. Hovedkontoret i Washington, D.C. ble stadig oppsøkt av forsmådde talere, som ville overbevise komiteen om sine talegaver.

The Four Minute Men Bulletin, komiteens medlemsblad, ivaretok kontakten mellom Washington, D.C., regionkontorene og talerne. De frivillige følte seg dermed sett og fulgt opp. Et tverrfaglig *National Advisory Council*, bestående av forfattere og professorer på ulike felt, skrev og kvalitetssikret talemanuskripter og -disposisjoner, som så ble distribuert til hele landet. Talenes tematiske innhold dekket vidt, fra markedsføring av krigsobligasjoner, en hyllest til Røde Kors, til en patriotisk kommentar til *the Gettysburg Address*.

²⁸⁰ Mock og Larson 1939, 117

Under hammermerket

Komiteen fikk ikke bare skrevet talemanus, men også litt løsere disposisjoner, der talerne fikk en viss frihet innenfor oppgitt tematikk. Det ble gitt retningslinjer for hvordan talerne skulle disponere sin tilmålte tid:

The speech must not be longer than four minutes, which means there is no time for a single waste word [...] Divide your speech carefully into certain divisions, say 15 seconds for final appeal, 45 seconds to describe the bond, 15 seconds for opening words, etc., etc [...] There never was a speech yet that couldn't be improved. Never be satisfied with success. Aim to be more successful, and still more successful.²⁸¹

Etter hvert ble apparatet rundt talene ganske forseggjort. CPI kunne for eksempel supplere talene med lysbildeillustrasjoner som ble vist i kinoene. Det gikk også ut et memorandum om allsang med patriotiske sanger som ”Star Spangled Banner”, ”Battle Hymn of the Republic” og ”When Johnny Comes Marching Home”. Fordi mange tilhørere var usikre på tekstene, viste kinoene tekstene på lysbilder distribuert av CPI. Der *The Four Minute Men* vegret seg for å være forsangere, var det lett å rekruttere andre til dette formålet.

Talene skulle holdes innenfor et gitt kalenderintervall. Talen ”Why We Are Fighting” skulle for eksempel foredras mellom 23. juli og 5. august 1917. ”Unmasking German Propaganda” ble foredratt i fire uker fra 27. august samme år. I løpet av en uke regnet komiteen med over fire millioner besøkende på kinoer og andre arenaer. Et stort tema, som å avsløre tysk propaganda, hadde da et publikumspotensial på over seksten millioner besøkende. CPI regnet med at talene satte dagsorden for samtaler i spisepauser, på skoler og i sosiale fora. En som hadde vært til stede under en tale, kunne dermed være opinionsleder i et *cluster* av nye tilhørere. Det var derfor viktig at talene var lett forståelige, med innhold som kunne gjenfortelles av mennesker uten høy utdanning. For å nå den store immigrantbefolkningen ble talene oversatt til en rekke språk. Hensikten var å gi hele det store amerikanske publikum en felles plattform for samtaler rundt spisebordene, på arbeidsplassene, i kantinene, kirkene og forsamlingshusene.

²⁸¹ Creel 1930, 116

Under hammermerket

De 46 bulletinene dekket 36 ulike temaer. All følelsesmessig appell skulle være forankret i faktiske forhold. Slik sett var *Four Minute Mens* virksomhet solid forankret i en saklig agitasjonstradisjon. På den andre siden godtok Creel at talene, og talerne, appellerte til publikums emosjoner, som idealisme, patriotisme, endog til deres potensielle frykt. På den måten plasserte virksomheten seg i en mer moderne propagandatradisjon, som den vi så i Europa noen år senere. Ifølge Creels rapport leverte talerne over all forventning:

[...] Exact reports [...] give a total of 505,190 four-minute speeches made to audiences totaling 202,454,514 people [...] the first campaigns added 40,000,000 to the total audience reached and not less than 70,000 to the speeches delivered [...] the final six campaigns added certainly not less than 72,000,000 to the total audience and 180,000 to the number of speeches [...] following results are shown: Number of speeches given.....755,190. Total audience.....314,454,514.²⁸²

Distribusjonen var praktisk talt universell, selv om dataene ikke dokumenterer antallet unike brukere. Mock og Larson understreker at *The Four Minute Men* var en uhyre effektiv informasjonsform: "[...] George Creel's Committee on Public Information maintained daily contact with the American people through a device as ingenious and effective for its day as broadcasting systems are for ours."²⁸³

Som om det ikke var nok at Det hvite hus hadde full kontroll over innholdet, som var sentralisert, kvalitetskontrollert i innhold og distribusjon, hevdet Creel at *The Four Minute Men* ble nasjonens foretrukne kanal for distribusjon av krigsnyheter, og for påvirkningen av det sivile samfunns forhold til krigen: "It was increasingly the case that government department heads turned to *The Four Minute Men* when they wished to arouse the nation swiftly and effectively."²⁸⁴ Mock og Larson bekrefter programmets formidable suksess: "The First Liberty Loan, with an announced goal of \$ 2,000,000,000, had been 52 per cent oversubscribed, and *The Four Minute Men* were

²⁸² Creel 1920, 93–94. I årene 1917 og 1918, da kampanjen ble gjennomført, hadde USA drøyt hundre millioner innbyggere. http://www.npg.org/facts/us_historical_pops.htm. Lastet ned 1. juli 2011.

²⁸³ Mock og Larson 1939, 113

²⁸⁴ Creel 1920, 87

Under hammermerket

justified in the claim that they had contributed importantly to this remarkable showing.”²⁸⁵

Programmet ga stor virkning for minimal økonomisk innsats. Talerne ble ikke honorert, men fikk utbetalt to dollar hver i måneden for å dekke utgifter. Administrative kostnader, trykking og distribusjon beløp seg til et lavt sekssifret dollarbeløp. Alle lokale og regionale utgifter medregnet brukte myndighetene i overkant av to og en halv millioner dollar til programmet de atten månedene det varte.²⁸⁶

Ikke-amerikansk propaganda under første verdenskrig

Både entente- og aksemaktene var prinsipielt enige om at propaganda var en vesentlig del av helhetsinnsatsen under krigen. Lasswell skisserer tre organisatoriske forankringer for propagandaen i de krigførende maktene. Han hevder at amerikansk propaganda representerer det nytenkende, nyskapende og mest effektive. De nasjonale metodene er ganske ulike, ikke minst fordi propagandaens særegenheter springer ut fra organisasjonen som utvikler den. For USAs tilfelle var organisasjonens utvilsomme sentrum Creel, med blankofullmakt fra Det hvite hus.

Britene hadde en mer desentralisert organisasjonskultur, men med et sentralt byråkrati under ledelse av Lord Northcliffe, utnevnt med tittel *Director of Propaganda in Enemy Countries*. Propagandaarbeidet ble vanskeliggjort, blant annet som følge av partitaktiske hensyn i Underhuset. Ansvaret for arbeidet ble delt mellom i alle fall tre regjeringskontorer: innenriks-, utenriks-, og krigsministeriet.²⁸⁷ Blant de konkrete resultatene av propagandakontorets arbeid var en *films- and wireless committee* og et pressebyrå. En spesialavdeling ble etablert i *Wellington House*, en av regjeringens kontorbygninger som ble metonymet for krigspropaganda. Den produserte ”Bryce Report” i 1915, en dokumentasjon over tyske overgrep mot den belgiske

²⁸⁵ Mock og Larson 1939, 116

²⁸⁶ Administrative kostnader for hele programmet beløp seg til \$ 101,555 for CPI sentralt. De regionale kostnadene, inklusive påløpne utgifter til talere, kom på i alt \$ 2,564,970.

²⁸⁷ Avis- og magasinmagnaten Lord Northcliffe, født i fattigdom under navnet Alfred Charles William Harmsworth, må ha utført arbeidet sitt på en tilfredsstillende måte, for den tyske marinen sendte et fartøy til farvannet utenfor Elmwood i Kent, i ens ærend for å bombe lordens sommerhus, og forhåpentligvis lordene.

Under hammermerket

sivilbefolkningen. Rapporten ble brukt som grunnlag for *The Four Minute Mens* taler om tysk *Schrecklichkeit*.

Den tyske propagandainnsatsen var ifølge Lasswell dårlig koordinert, underlagt de enkelte departementene, men med et felles pressekontor, *Deutsche Kriegsnachrichten*. Pressekontoret, under direkte ledelse av general Ludendorff, øverstkommanderende for landets militære styrker, hadde en viss innenlandsk suksess med å vekke og stimulere befolkningens patriotiske følelser. Det lyktes imidlertid dårlig i sine fremstøt mot fiendens sivilbefolkning. Dertil ble det etablert et *Zentralstelle für Auslandsdienst*, som skulle spesialisere seg på propaganda i utlandet. Tysklands Washington-ambassadør, grev Bernstorff, ga uttrykk for at han ikke var imponert over materialet han skulle bruke til å skape forståelse for Tysklands sak i USA. Han klaget over at de som hadde laget det, ikke hadde innsikt i amerikansk psykologi og mentalitet.

Et privat initiativ, *Wagnerische Kulturkomitée*, skulle forsvare tysk kultur i utlandet, spesielt i USA. Viktige kommunikasjonslinjer, som telegraflinjene mellom Tyskland og Amerika, var blitt ødelagt av britiske styrker, og komiteens arbeid ble aldri effektivt. Arbeidet i et annet borgerinitiativ, *Deutscher National-Ausschuß*, ble heller ikke vellykket. Sistnevnte skulle forklare verden nødvendigheten av tyske overgrep mot sivile som befant seg i nærheten av slagmarken, noe som må sies å ha falt på steingrunn.

Evaluering og resultater av propagandaen

Resultater av propagandatiltak lar seg vanskelig måle, spesielt i tilfeller der initiativtakerne ikke retter sine tiltak mot et segment eller et utvalg, men der målgruppen er hele befolkningen. Vanlige målemetoder er i dag komparative analyser, der graden av meningsoverføring i form av kunnskap, holdningsendringer og annen påvirkning måles i to populasjoner, som enten er blitt eksponert, eller ikke eksponert. I en kritisk tilbakeskuende vurdering skriver Miller:

Here was an extraordinary state accomplishment: mass enthusiasm at the prospect of a global brawl that otherwise would mystify those very masses, and that shattered most of those who actually took part in it. The Anglo-American

Under hammermerket

drive to demonize “the Hun,” and to cast the war as a transcendent clash between Atlantic “civilization” and Prussian “barbarism,” made so powerful an impression on so many that the worlds of government and business were forever changed.²⁸⁸

Det avgjørende var at CPI med sine aktiviteter viste at propaganda er kommet for å bli: ”Propaganda is one of the most powerful instrumentalities in the modern world.”²⁸⁹ Lasswell begrunnet ikke hvorfor han mener det er slik. Han nøyde seg med å hevde at propagandaaktivitet innebærer en utvidelse av solidariteten i samfunnet, og at slik aktivitet stimulerer demokratisk deltakelse: ”The name of this new hammer and anvil of social solidarity is propaganda [...] Propaganda is a concession to the rationality of the modern world. A literate world, a reading world, a schooled world prefers to thrive on argument and news.”

Lasswell var ikke bare slått av CPIs høye aktivitetsnivå; han mente at helhetstenkningens gjennombrudd, strategien, var det viktigste utkommet av komiteens arbeid. Det er da også i den helhetlige tenkningen, den sentraliserte kampanjeplanleggingen, budskapsutformingen og gjennomføringen vi ser at den norske arbeiderbevegelsen har lært av CPI.

Mock og Larson mente som Lasswell at det viktigste var at propaganda fra nå av dannet skole for informasjonsarbeid. Blant annet vektla forfatterne den vellykkede stereotype fremstillingen av tyskere, og ”German liking for *Schrecklichkeit*,”²⁹⁰ som de mente kunne resirkuleres. Forfatterne fremhevet også det vesentlige ved det propagandistiske metodeapparatet, og den nye infrastrukturen, som utvidelse av massekommunikasjonsfeltet med radio. De trakk lærdom fra Nazityskland:

As Goebbels and his colleagues demonstrate, the ”hammer and anvil of propaganda” must be pounded even more noisily to gain popular acquiescence in policies imposed from above. Whatever change might come over our state in a new war, a “propaganda ministry” would hold a vital place in the government.

Propagandaen må, mente Mock og Larson, sentraliseres til et regjeringsorgan på høyt nivå. Innholdet må forankres politisk og spres ovenfra og ned. De utdypet standpunktet

²⁸⁸ Miller 2004, 11–12

²⁸⁹ Lasswell 1927, 220–221

²⁹⁰ Mock og Larson 1939, 339–340. *Government* på amerikansk-engelsk forstås som *myndighet*. Siden Mock og Larson her snakker om et ministerium, kan det tyde på at de mener at propagandaen bør styre politisk.

Under hammermerket

sitt med å henvise til utenriksdepartementets kulturavdeling, som drev radiostasjoner innstilt mot Latin-Amerika, der innholdet skulle oppmuntre folk til å slutte opp om amerikansk kultur og amerikanske verdier.

Edward Bernays sluttet seg til Lasswells vurdering av komiteens propagandainnsats. Bernays hadde deltatt i dette arbeidet og skriver i sin selvbiografi:

Its work was the forerunner of modern psychological warfare. It built Allied morale in the United States, undermined enemy morale and won over neutrals. [...] George Creel and his associates were literally public relations counselors to the U.S. government, carrying first to the citizens of this country and then to those in distant lands the ideas which gave motive power to the stupendous undertaking of 1917–1918 [...] ²⁹¹

Individene i mengden – holdningssegmentering

Bernays beskriver komiteens arbeid med få øve innflytelse, påvirke holdninger og derigjennom endre definerte målgruppers atferd. Det gjør den ved å rette tiltak mot definerte målgrupper. Bernays grupperer dem i tre: en lojal, en fiendtlig innstilt, og en nøytral, eller likegyldig. Gruppenes karakteristika kan oppsummeres slik:

- Lojale grupper skulle stimuleres til å bevare og forsterke sin lojalitet. De viktigste undergruppene var berørte innenlandske individer og grupper som sluttet opp om alliert innsats i Europa. Ikke-amerikanske grupper kunne også være lojale mot ententemaktene. I første rekke gjaldt det individer og grupper som tilhører nasjoner på ententemaktens side. Lojalt innstilte grupper kunne også forekomme bak fiendens linjer, for eksempel i subkulturer der den gjengse meningen var at krigen stred mot deres interesser. Lojalitet kunne stimuleres gjennom å fremelske det store vi, *morale*, mot en reell eller tenkt ytre trussel. På den måten dannes en lei offentlighet basert på tilhørighet til et politisk syn.
- Fienden fantes i første rekke i fiendtlig innstilte nasjoner. Skepsis forekom i mange sammenhenger og med varierende intensitet, Komiteen erkjente at den ikke kunne ta alles oppslutning om krigen for gitt. I den kulturelle smeltedigelen USA var det lett å tenke seg individer og grupper med andre

²⁹¹ Bernays 1965, 155. "Morale" (amerikansk-engelsk), "korpssånd". Det må ikke forveksles med "moral".

Under hammermerket

sympatier enn presidentens. Det var derfor viktig å svekke fiendens følelse av fellesskap. En anvendbar teknikk i så måte kunne være å demonisere fienden, eller i det minste fiendens handlinger. Amerikanerne gjorde det blant annet ved å spre halvsanne vandrehistorier om tyske troppers overgrep mot sivilbefolkningen i Belgia.

- De nøytrale: Alle som satt på gjerdet og ikke hadde tatt stilling til krigssituasjonen, måtte få anledning til å se saken gjennom ententemaktens briller for å kunne bli overtalt, helst overbevist. Nøytrale grupper måtte få større oppmerksomhet enn de lojale, for sistnevnte var jo allerede på den rette siden. De fikk også mer oppmerksomhet enn fiendtlig innstilte, som jo ville være vanskelige å rokke, og som gjerne befant seg på steder som var vanskelige å nå med tidens massekommunikasjonsmuligheter.

I ettertid er slik målgruppetenkning blitt vanlig. Segmentering, her en tredeling av universet, er en selvsagt del av ethvert strategisk informasjonstiltak. Metoden er blitt utviklet med mer presis forståelse av kategoriene, som grader av likegyldighet, om innenlandsk og fiendtlig opinion er monolittisk eller mangfoldig, med mer. Creel peker på verdien av forundersøkelser av den offentlige opinion, for å lære hvordan den brede folkemeningen fortoner seg i intensitet, eller fordelt på demografiske og sosiale variabler. Resultater av slike undersøkelser danner fra og med CPIs arbeid utgangspunkt for strategisk planleggingsarbeid i nær sagt enhver politisk kampanje.

Propaganda som akademisk fag

CPIs suksess utløste med dette programmet et folkelig og akademisk engasjement som gjorde at høyskoler satte *public speech* på sine kurs- og pensumlister. Senere innførte skoler over hele USA *Junior Four Minute Men*, konkurranser om å holde den beste talen.

Lisa Mastrangelo har vist at “*The Four Minute Men* promoted public rhetorical engagement and a large-scale display of public intellectualism [...] created and fostered connections between universities and their local communities.”²⁹² Hun hevder

²⁹² Mastrangelo 2009, 608

Under hammermerket

videre at talene var forankret i en enkel deklamasjonstradisjon, saklig og konsis, som man ellers finner i protestantisk-evangeliske tilnærminger til retorikk.

153 *colleges* tok opp *Four Minute Men*-programmet i sine kursporteføljer, og mange skoledistrikter i lavere skoleverk fulgte også opp. Retorikklærere opplevde at faget deres ble etterspurt på en helt annen måte enn før. Engelsklærere med interesse for retorikk ikke bare grunnla *National Association of Academic Teachers of Public Speaking*, men etablerte også det akademiske tidsskriftet *Quarterly Journal of Public Speaking*, det senere *Quarterly Journal of Speech*.

J. Michael Sproule har fulgt opp Mastrangelos arbeid. Han oppsummerer ønskete karakteristika ved *Four Minute Men*-talene. Disse trekkene er underforstått, og ikke klart uttrykt, verken hos Creel eller hos Mock og Larson:

- (1) great brevity (here the name says it all, Four Minute); fact based, premised on the idea that factual information was the chief vehicle of truth;
- (2) a focus upon adapting content to the audience by means of appeal to emotion (to make people feel) and appeals to motives (such as fear, patriotism, and ideals), but without exaggeration or hatefulness;
- (3) action by audience members seen as the desired outcome of the speech;
- (4) speakers advised to project sincerity rather than "s'ound and fury," with a speaker's reputation as a member of the community viewed as an important source of sincerity;
- (5) speakers advised to practice the speech extensively to attain near memorization;
- (6) organization by means of outlining – six or seven points with focus on closing appeals based on pathos so as to produce action; and
- (7) style based upon lively novelty, but without clichés.²⁹³

Enkelte av punktene ovenfor passer også til å karakterisere teknikker som norske håndbokforfattere kaller "agitasjon"; det nøkterne, konsise og faktabaserte, for eksempel i punkt 2 ovenfor. De andre punktene, der *The Four Minute Men*-stilen appellerer til følelser, og til handling, må kunne karakteriseres som propaganda. Samtlige punkter er imidlertid karakteristiske i anbefalinger som er gjenkjennbare for studenter av den norske håndboklitteraturen. Men fremfor alt er det disse som peker ut over en eldre taletradisjon, frem mot de moderne propagandateknikkene:

²⁹³ Sproule 2010, 310–311

Under hammermerket

Kommunikasjonen er samordnet og standardisert, uttrykket er knapt og enkelt; budskapet blir stadig gjentatt, i intense kampanjer.

Edward Bernays hevder å være den første som løfter feltet inn i forskningsverdenen: I mai 1928 fikk han publisert ”Manipulating Public Opinion: The Why and The How” i tidsskriftet *The American Journal of Sociology*. Han kommenterer sitt, og fagets, akademiske gjennombrudd slik: ”I felt elated in 1927 when we penetrated academic walls, an area with which public relations, I felt, had potentially close ties. *The American Journal of Sociology* printed my article [...]”²⁹⁴ Bernays’ forståelse av “public opinion” er dynamisk. Han velger derfor å gi to definisjoner i artikkelen:

Narrowly defined, public opinion represents the thought of any given group of society at any given time toward a given object. Looked at from the broadest standpoint, it is the power of the group to sway the larger public in its attitude toward ideas.²⁹⁵

Bernays beskriver en fusjon mellom de brede feltene menneskevitenskap og kommunikasjon. Det nye, større feltet, med røtter i samfunnsvitenskap, psykologi og humaniora, kan illustreres som liggende langs et kontinuum der ytterpunktene er definert. Det første ytterpunktet, ”the thought of any given group of society at any given time toward a given object”, er en meget generell og dermed svært anvendelig definisjon av ”folkemening”. I det andre ytterpunktet tillegger Bernays en gitt gruppe tilstrekkelig makt til å kunne manipulere offentlighetens oppfatninger av, og holdninger til, ideer. Han begrunner denne modellen med at den som igangsetter endringer, gjerne representerer et minoritetsstandpunkt. Majoriteten holder seg nemlig helst til gamle ideer, konservativ og fordomsfull som den er.

Bernays bruker det tekniske eller økonomiske begrepet ”innovator” om igangsetteren. Han bruker videre uttrykket *manipulation of the public mind* om teknikker som må til for å fremme og spre nye ideer. Han forsøker samtidig å forklare og rettferdiggjøre det problematiske ved *manipulation*, blant annet ved å si at

²⁹⁴ Bernays 1965, 294

²⁹⁵ Bernays 1928, 959. Tidsskriftet gis ut av University of Chicago, og er ransjert som nr. 2 av 114 vitenskapelige tidsskrifter med emneordet *sosiologi* i tittelen. Den har i 2010 en *impact factor* på 3,476 (gjennomsnittlig antall ganger hver artikkel blir sitert i andre artikler). Kilde: www.press.uchicago.edu. Nedlastet 5. juli 2011.

Under hammermerket

folkemeningen er sen og reaksjonær, og at den behøver hjelp til å se tingene i et klart lys. Ikke alle meninger er likeverdige, eller like gode. Propagandaen etterspør ikke det nøytrale standpunktet som forsvinner i massen, men det sterke, subjektive, som Bernays beskriver som *partisan*, det vil at den tilkjennegir et tydelig standpunkt: ”Honest education and honest propaganda have much in common. There is this dissimilarity: Education attempts to be disinterested, while propaganda is frankly partisan.”²⁹⁶ Allikevel har propagandaen ofte en utviklende og oppdragende funksjon fordi den løfter frem synspunkter som ellers ikke ville bli lagt merke til.

Bernays gir en rekke eksempler på propaganda i politikk og samfunnsliv, der formålet nettopp er *opplysning*, å åpne lukkede sinn, og å skape aksept for nye ideer. Som økonomisk term er propaganda et verktøy for å skape nye markeder for etablerte produkter, eller et marked for et nytt produkt. Hans artikkel er sannsynligvis den første vitenskapelige publikasjonen som diskuterer metodene i feltet ”strategisk kommunikasjon” og anviser politiske oppgaver.

Overførbar kunnskap: fra propaganda til PR

Edward Bernays forsvarte trassig egen og CPIs virksomhet og metoder, mot kritikk fra blant andre Walter Lippmann:

Mr. Lippmann says propaganda is dependent upon censorship. From my point of view the precise reverse is more nearly true. Propaganda is a purposeful, directed effort to overcome censorship – the censorship of the group mind and the herd reaction.²⁹⁷

Propaganda er midlet for den som vil la den blinde se, og den tørste drikke. Bernays begrunner synet sitt slik:

Propaganda is a purposeful, directed effort to overcome censorship – the censorship of the group mind and the herd reaction. The average citizen is the world’s most efficient censor. His own mind is the greatest barrier between him and the facts. [...] The training of the public relations counsel permits him to step out of his own group [...]

²⁹⁶ Bernays 1928, 959

²⁹⁷ Bernays 1923, Part II, 122

Under hammermerket

Edward Bernays snakker om at andre former for sensur er den politiske, nemlig selvsensur, eller en sensur som følger av et samfunns konvensjoner. Mennesket er forblindet av egne fordommer og er derfor ute av stand til å møte, se og fortolke verden forutsetningsløst, et perspektiv som er interessant vitenskapsteoretisk, og som blant andre Gadamer diskuterer i sin hermeneutikk. Det er et syn Bernays deler med samtidige psykologer og sosiologer.²⁹⁸ Han anbefaler propagandisten å spre sine ideer så vidt som mulig:

He transmits his ideas, however, through all those mediums which help to build public opinion – the radio, the lecture platform, advertising, the stage, the motion picture, the mails.²⁹⁹

Ideene, mener han, er lettsolgte:

It is axiomatic that men who know little are often intolerant of a point of view that is contrary to their own [...] Intolerance is almost inevitably accompanied by a natural and true inability to comprehend or make allowance for opposite points of view [...] It is clear [...] that these beliefs are invariably regarded as rational and defended as such, while the position of one who holds contrary views is held to be obviously unreasonable.³⁰⁰

Bruk av propagandateknikker finner sin begrunnelse i en oppfatning av publikum som intellektuelt begrenset. Avsenderen rår over forskningsbasert kunnskap og vitenskapelige metoder; mottakeren er kunnskapsløs og fordomsfull. Denne radikale asymmetrien mellom partene i kommunikasjonsprosessen er en av de viktigste nydannelsene til den moderne propagandalitteraturen, og den er tydelig merkbar allerede her. Bernays ytret et hjertesukk over samme tema allerede i 1922. Med utgangspunkt i Ibsens *En Folkefiende* advarer han mot *the crowd mind*. Småbyborgerskapet, massen, går til angrep på Dr. Stockmann, ikke fordi han tar feil og massen har rett. Massen, hvis den skal beholde sin posisjon og egenanseelse, har ikke noe annet valg enn å angripe, selv etter at den objektivt erkjenner at den har tatt

²⁹⁸ Senere kommer også vitenskapsteoretikere, som Karl Popper, og særlig Hans-Georg Gadamer, ham til unnsetning på dette punktet. Gadamer (1960) reflekterte over problemet med begrepene *Vorurteil* eller *Vormeinung*, altså meninger tilkommet før meningsbæreren har hatt anledning til å møte praksisen han fatter en mening om.

²⁹⁹ Bernays 1922, 57

³⁰⁰ Bernays 1922, 65–67

Under hammermerket

feil. Som i sjakkspill er angrep det beste forsvar. Bernays reflekterer over et slikt scenario, der to parter er uenige om et spørsmål:

Observe how sincerely each side and its adherents call even the verifiable facts and figures of the other by that dread name "propaganda." The only difference between "propaganda" and "education" really, is in the point of view. The advocacy of what we believe in is education. The advocacy of what we don't believe in, is propaganda. Each of these nouns carries with it social and moral implications. Education is valuable, commendable, enlightening, instructive. Propaganda is insidious, dishonest, underhand misleading.³⁰¹

Det offentlige ordskiftet om propaganda er skinnhellig, oppsummerer Bernays. Han hevder at "propaganda" betegner kommunikasjon vi ikke liker, Den Andres løgner og bedrag, mens vår egen "opplysningsvirksomhet" er sannferdig, objektiv og dannende. Dermed bidrar han til en gjennomført radikalisering av begrepet om sannheten. Siden ingen egentlig kan sies å ha rett, er det eneste interessante hvordan man kan få rett. Det gamle spørsmålet om sannhet og moral, som den retoriske tradisjon alltid har strevd med, blir her med et enkelt grep satt til side til fordel for en ensidig prioritering av effektivitet.

Én utlegning av "propaganda" fra 1930-tallet mener jeg gir et dekkende bilde av kommunikasjonsaktiviteten i den norske arbeiderbevegelsen fra 1933: I sin selvbiografi påberopte Edward Bernays seg et akademisk tankefelleskap med Leonard W. Doob, psykologiprofessor ved Yale University: Ved siden av å ha en akademisk tittel ved et "ivy league"-universitet, var Doob mannen bak en av sin tids mest aktuelle avhandlinger: Han hadde disputert ved Harvard i 1934 over et empirisk arbeid om nyhetspropaganda i Tyskland, den politiske propagandaens ubestridte senit. Året etter fikk han *tenure* ved Yale, der han ble til 1999, året før sin død. I 1935 skrev han boken *Propaganda. Its psychology and technique*,³⁰² der han drøftet propaganda, et felt omfattet med enorm interesse på grunn av Goebbels' suksess. Propaganda, mener Doob, har røtter i to vitenskapsgrener:

A sociology, then, that uses narration not as a species of more or less entertaining literature but as the basis for a broad cultural interpretation is

³⁰¹ Bernays 1923, Part IV, 212

³⁰² Doob 1935

Under hammermerket

Weapon No. 1 with which propaganda can be caught on the wing and examined. And Weapon No. 2 is psychology. They [authors] have described these stimuli which constitute the propaganda. They have described these stimuli casually or in great detail, but they have failed to show why it is that such stimuli have or have not psychological importance.

Siden propaganda trekker veksler på sosiologi og psykologi, skrev Doob, er det essensielt å anvende begge kunnskapsfelt for å få et adekvat analyseverktøy. "Either dicipline applied alone is insufficient and incomplete."³⁰³ Doob opererte med to typer propaganda, "intensjonell" og "uintensjonell":

Intentional propaganda is a systematic attempt by an interested individual (or individuals) to control the attitudes of groups of individuals through the use of suggestion and, consequently, to control their actions; unintentional propaganda is the control of the attitudes and, consequently the actions of groups of individuals through the use of suggestion.³⁰⁴

De to propagandakvalitetene kan umiddelbart se ganske like ut. Doob mente at den som arbeider med intensjonell propaganda, har klare fordeler som den uintensjonelle propagandist ikke har: Den intensjonelle er bevisst sine mål og kan derfor arbeide strategisk: "He can work out the appropriate tactics as skillfully and as deliberately as possible. For this reason, intentional propaganda has been designated as a systematic attempt." Uintensjonell propaganda er, på grunn av manglende forarbeid, forutbestemt til begrenset suksess, som i gitte situasjoner å få en viss kontroll over mediernes vinkling av konkrete saker. Den intensjonelle propagandaen er taktisk og lar seg justere underveis, mens den uintensjonelles eventuelle suksess er ad hoc.

I et kommunikasjonshierarkisk perspektiv av de to tilnærmingene rangerer den intensjonelle propagandaen over den uintensjonelle, siden den bærer i seg et større potensial for å utløse målrettet påvirkning.

³⁰³ Doob 1935, 7

³⁰⁴ Doob 1935, 89

Under hammermerket

BERNAYS: INNOVATØR OG NYTTIG IDIOT

Edward Bernays' mor var født Anna Freud. Hennes berømte storebror, Sigmund, var gift med Martha, født Bernays; Martha var søster av Edwards far, Ely. Edward Bernays var med andre ord *dobbeltnevø* av ekteparet Sigmund og Martha Freud.

Familien Bernays var kommet til Wien fra Hamburg, der Elys og Marthas farfar Isaac Bernays hadde vært byens overrabbiner.³⁰⁵ Da Edward Bernays ble født i 1891, bodde cirka 120000 jøder i Wien, der keiseren i 1867 hadde gitt dem fulle borgerrettigheter. Forfatteren Edmund de Waal siterer den tysk-jødiske forfatteren Jacob Wassermans beskrivelse av samfunnslivet i byen mot *fin-de-siècle*: ”Alt offentlig liv var dominert av jødene. Bankene, pressen, teatrene, litteraturen, sosiale organisasjoner, alt lå i jødenes hender. Jeg ble forbløffet over at det var så mange jødiske leger, advokater, snobber, dandyer, proletarer, skuespillere, avisfolk og poeter.”³⁰⁶

Wien valgte i 1897 Karl Lueger til borgermester på et program som gjorde antisemittismen akseptabel, ikke bare i Wien, men også i dobbeltmonarkiets tvillinghovedstad, av Lueger kalt *Judapest*.³⁰⁷ Han ble enormt populær på å mynte termen og diskutere innholdet i *die Judenfrage*.³⁰⁸ Historikeren Leon Poliakov mener at Luegers antisemittisme var retorisk mer enn praktisk, men at det under *Belle Époque* ville ha vært vanskelig å bli valgt til en politisk posisjon i Østerrike-Ungarn uten å ytre seg kritisk om jøder: ”It soon became apparent that especially in Vienna any political group that wanted to appeal to the artisans had no chance of success without an anti-semitic platform.”³⁰⁹

³⁰⁵ Isaac Bernays ledet menigheter som brukte konservativ liturgi (i motsetning til *ortodoks* og *reform*), men var like fullt en fanebærer for modernisering av judaismen, med tyskspråklig liturgi i gudstjenestene, og større likhet mellom kjønnene enn det som hadde vært vanlig tidligere.

³⁰⁶ Wasserman i de Waal 2011, 128

³⁰⁷ Han var borgermester i Wien 1897–1910, valgt på *Christlichsoziale Parteis* lister. I Wien er en av hovedgatene, *Dr.-Karl-Lueger-Ring*, fått navn etter ham

³⁰⁸ De Waal 2011, 127 siterer fra Robert Musils roman *Der Mann ohne Eigenschaften* (1930): ”Det såkalte jødespørsmålet ville forsvinne sporløst hvis jødene bestemte seg for å snakke hebraisk, ta tilbake sine gamle navn og gå i orientalske klær. En polsk jøde som nettopp har gjort det stort i Wien, passer sant å si ikke inn på Esplanaden i Ischl i tyrolerdrakt med en gemsedusk i hatten. Men kle ham i en lang, flagrende kaftan ... Se dem for deg der de rusler langs vår Ringstrasse, det eneste stedet i verden hvor man kan skue, omgitt av det ypperste av vestlig europeisk eleganse, en muhammedaner med sin røde fez, en slovak i saueskinn eller en tyroler med nakne legger.”

³⁰⁹ Poliakov 2003, 24

Under hammermerket

Luegers posisjon bidro sterkt til å normalisere jødefiendtlig retorikk i det tyske språkområdet. Han løftet antisemittismen fra rennesteinen til parnasset; wienerne behøvde ikke lenger å skamme seg over eller skjule sine fordommer. Da holdninger gikk over til handling i den mye mer dramatiske rikspolitikken i Nazityskland, var grunnen vel beredt.

Goebbels hadde som så mange i sin tid studert *Le Bons Psychologie des Foules*. Etter det, skriver Lars Ericson Wolke,

var [Goebbels] kommet til at politisk aktivisme var uopløselige forbundet med propaganda [...] Han var overbevist om at den som erobret gaten ved hjelp av det talte eller skrevne ord, erobret massene, og den som erobret massene, erobret til slutt staten. Han understreket hvor viktig det var at propagandaen var enkel, lettfattelig og slagkraftig.³¹⁰

Goebbels' tenkesett, og metoder for å vinne massene og dermed staten, ligner til forveksling på den norske arbeiderbevegelsens begrunnelse for å drive moderne propaganda. Det er videre vel dokumentert at Goebbels var belest på amerikansk litteratur på feltet. I *Biography of an idea*, sin selvbiografi, skrev Edward Bernays om Goebbels' bibliotek, som visstnok hadde et svært imponerende innslag av propagandalitteratur:

Karl von Wiegand, foreign correspondent of the Hearst newspapers, an old hand at interpreting Europe and just returned from Germany, was telling us about Goebbels and his propaganda plans to consolidate Nazi power. Goebbels had shown Wiegand his propaganda library, the best Wiegand had ever seen. Goebbels, said Wiegand, was using my book *Crystallizing Public Opinion* as a basis for his destructive campaign against the Jews of Germany. This shocked me, but I knew any human activity can be used for social purposes or misused for antisocial ones. Obviously the attack on the Jews of Germany was no emotional outburst of the Nazis, but a deliberate, planned campaign.³¹¹

Bernays angir ikke spesifikke passasjer som Goebbels kunne ha brukt fra *Crystallizing Public Opinion*, der han diskuterer propaganda på måter vesentlige for mellomkrigstidens tverrpolitiske metodefellesskap. I verket sitt støtter Bernays seg foruten på Le Bon også på Machiavelli, og Trotter.

³¹⁰ Wolke 2011, 176–177

³¹¹ Bernays 1965, 652. Samtalen mellom von Wiegand og Bernays fant sted sommeren 1933.

Under hammermerket

Goebbels kom til et bord dekket av jødiske intellektuelle. I likhet med Bernays var journalisten Lippmann amerikaner og jøde. Begge var født av sekulære foreldre innvandret fra Sentral-Europa og oppvokst i Manhattans dannelsesborgerskap. Begge definerte seg som amerikanere først, deretter bindestreks-europeere. Religiøs bakgrunn tilhørte privatsfæren og ble ikke diskutert. Ikke desto mindre må det ha vært fryktelig for dem å oppleve at litteraturen deres ble anvendt av nazister til å skape en stemning som muliggjorde at jødiske europeere ble demonisert og avhumanisert, ikke bare av ekstremister, men av mannen og kvinnen i gata. Helt i tråd med Bernays og Lippmann gikk nazistisk propaganda ut på å tegne stereotyper av jøder, slaver og andre *Untermenschen*. Enkeltmennesket, avkledd sine individuelle karakteristika og deretter karikert som en stereotyp representasjon for sin gruppe, ble etter hvert bare arten ”jøden” eller ”undermennesket”.

KAPITTEL 4 BRUK AV PSYKOLOGISK KUNNSKAP

Om den moderne psykologi lærer oss noe med visshet, så er det sikkert at forstanden bare i ubetydelig grad påvirker menneskenes handlemåte, individuelt og kollektivt.³¹²

For å møte etterspørselen etter forskningsbasert kunnskap på feltet grunnla Det kongelige Fredriks Universitet i 1909 et ”Psykologisk institutt”, slik mange akademiske institusjoner i Europa og Nord-Amerika gjorde på den tiden. Fagfeltet, som vanligvis hadde tilhørt universitetenes medisinske fakulteter, hadde vakt interesse utenfor de kliniske og terapeutiske nisjene. Kunnskap fra det psykologiske feltet ble etter hvert anvendt i politikk, reklame og markedsføring. Edward Bernays hadde i 1928 fått publisert en artikkel om sosialpsykologiens betydning for propaganda og slo med den gjennom glasstaket til academia. Den allestedsnærværende propagandaen, den ensrettede massekommunikasjonen og tilsynelatende unisone oppslutningen om ekstreme regimer, ble tatt som bevis for følelsenes seier over fornuften. Propagandaens forankring i psykologi bidro til å skape et bilde av psykologi som en universalteori for politiske strategier. Psykologi var ikke lenger bare klinisk eller terapeutisk; den var idéhistorisk, vitenskapsteoretisk og praktisk.

Den norske arbeiderbevegelsens interesse for psykologi våknet gradvis etter 1930. Gerhardsen nevnte ikke feltet, verken i *Tillitsmannen* eller i sitt bidrag til *Agitasjon og propaganda*. Aksel Zachariassen henviste til psykologi enkelte steder i *På talerstolen*:

Vi kan således ikke uten videre gi oss selv nye tanker, de ”kommer på oss” de tendes og stiger frem i bevisstheten. Den moderne psykologi kaller denne psykiske foreteelse for det bevisste og det ubevisste liv [...] Den moderne psykologi lærer at vår underbevissthet er et mangfoldig og rikt lager for tanker vi har tenkt, kunnskaper vi har tilegnet oss, sanseintrykk som vi har mottatt.³¹³

³¹² Ahlberg, sitert i *Mot Dag* Nr. 20, 1934, 408

³¹³ Zachariassen 1931, 45–52

Under hammermerket

Zachariassen brukte ”psykologi” som benevnelse på et konkret kunnskapsfelt uten å gå videre inn i det.³¹⁴ Uten å gå inn i konkret forskning henviser flere håndbokforfattere til det svært generelle ”vitenskap” som grunnlag for den kunnskapsbase partiets politikk er bygd på. Ved siden av marxisme og økonomi er psykologi det oftest forekommende bakenforliggende vitenskapsfeltet i denne litteraturen.

Det kan ha vært et motsetningsforhold mellom et marxistisk menneskesyn, som i sin enkleste form forklarte arbeiderklassen at den var offer for urimelige strukturer, og et psykologisk menneskesyn, der individet er aktivt agerende. I *Arbeidernes Leksikons* stikkordartikkel ”Psykologi” reises det tvil om psykologiens vitenskapelighet, siden ”slike erfaringer er helt subjektivt bestemt, og ikke danner noe grunnlag for en videnskap som skal bygge på et objektivt materiale”³¹⁵ Ikke desto mindre ble psykologi, med sine underfelt, gjenstand for stor interesse også i arbeiderbevegelsen, kanskje spesielt etter at *Det 20de århundre* publiserte Dag Bryns artikkel ”Psykologi og arbeiderbevegelse” i tre deler i 1930 og 1931.³¹⁶

Psykologi som innsatsfaktor i retorisk strategi

Finn Moe fulgte i 1934 opp med å vise koblinger mellom psykologi og reklame: ”I disse nye metoder møtes de brennende opgaver vi ovenfor har nevnt med resultatene av moderne psykologisk forskning og moderne reklameteknikk.”³¹⁷ Psykologi var utvilsomt det godes tjener.

I sin artikkel ”Fremtidens propaganda” i *Det 20de århundre* hevdet Helge Granat at gjennomsnittsmennesket mangler evne til å kunne vurdere saklig argumentasjon. I tråd med Tardes og Le Bons oppfatning av menneskers hang til å underkaste seg, endog la seg oppløse i en masse underlagt en ikke-identifiserbar vilje, så Granat grenser for hva en agitator kunne få ut av saklig argumentasjon. Saklighet som norm i politisk agitasjon var i seg selv riktignok et gode. Parti og bevegelse hadde

³¹⁴ Zachariassen 1931, 82: Han kommer kort inn på anvendt psykologi, ”talens psykologi”, i forbindelse med anbefalinger til talere om å sette seg inn i talesjangre: ”I forbindelse med anpassningens vanskeligheter, som han kaller talens psykologi, foretar Dr. David en inndeling av de forskjellige taleformer.” Han gir ikke leserne sine ytterligere kunnskap om Dr. David, verken i referanseapparat eller litteraturliste. Zachariassen bidrar heller ikke med forklarende utdyppninger av psykologi, eller hvordan psykologi kan være nyttig kunnskap for talere.

³¹⁵ Friis, Juel og Hegna 1932, 1014

³¹⁶ Bryn 1930 og 1931

³¹⁷ Moe 1934, 186

Under hammermerket

måttet erkjenne at mange av deres menige sympatisører bare var lunkent interesserte i politikk, og dermed lite mottakelig for slikt: ”I bevegede tider handler det umiddelbart og på den måte som er driftsmessig betont, og dets handlinger strider ofte mot det som man må gå ut fra er dets virkelige interesser. Dette faktum setter en psykologisk grense for den rent opplysende propagandas virkninger.”³¹⁸

Uten massenes numeriske mengde kunne ikke Arbeiderpartiet gjøre seg forhåpninger om å komme i flertallsposisjon ved riksvvalg. Ethvert medlem av massen har samme stemmerett, med tilsvarende makt, som mer beleste og bevisste velgere. Det gjaldt derfor å ”gjøre dem [massene] til aktive, begeistrede forkjempere for socialismens sak [...] Alle de som ikke leser nogen socialistisk avis og ikke går på socialistiske møter, står utenfor dens virkeområde,”³¹⁹ skrev Helge Granat. Han anslo at ”den del av velgermassen som kan anses å omfatte de aktive,” var ganske begrenset. Ved å beregne mengdestørrelsen på gruppene som kommer på møter, ”har [man] på denne måte kommet frem til et tall som ligger under 10 procent. [Det må] kreve nye metoder”.

Feltets ikke-kliniske disipliner ble utviklet gjennom artikler og bøker. Mange slike ble opplevd som relevante for arbeiderbevegelsen, og interessen for psykologi tiltok. Artikler om sosialpsykologi, fattigdomspsykologi og klassepsykologi fikk oppmerksomhet i arbeiderbevegelsens tidsskrifter. Derfra var veien kort til parti- og organisasjonskontorene. Jeg har identifisert to årsaker til det:

1. Håndbokforfatterne støttet seg på psykologi forstått som en generell vitenskap. En forskningsbasert forankring ga håndboklitteraturen en legitimitet og autoritet som den ellers ikke ville ha fått. Håndbokforfatternes innsikt i feltet, så vel som det teoretiske bildet av psykologi, var nyansert. Det kom bøker, som fra Ahlberg og de Man, som omhandlet ”massepsykologi” og ”sosialistisk psykologi”. Slik sett var det muligens begrepet ”psykologi” i seg selv, mer enn innsikten i faget, som lånte en autoritativ stemme til litteraturen. Enkelte steder kan man få inntrykk av at psykologi gjorde tjeneste som ornamentikk i

³¹⁸ Granat 1934, 187

³¹⁹ Granat 1934, 187

håndboktekstene, siden enkelte forfattere ikke brukte fagfeltet, kun dets benevnelse.³²⁰ Psykologi som grunnlag for utvikling av nye kommunikasjonsformer ble til dels tatt for gitt, spesielt fagets bindestreksgrener, som ”sosialpsykologi”. Enkelte andre delfelt, som ”klassepsykologi”, ses som politiserte benevnelser på deler av sosialpsykologien.

2. Psykologi er innsikt i følelsenes betydning med analyse og innsikt i et bredt spektrum av følelser, som primitive følelser, fortrenge eller ubevisste følelser, instinktive og evolusjonsbestemte følelser. Psykologi er videre en refleksjon over og analyse av betydningen av slike følelser. Håndboklitteraturen tar opp i seg hele dette spekteret ved at den støtter seg på massepsykologi slik Le Bon diskuterer den, og i noe mindre grad på freudiansk psykoanalyse og darwinistisk-inspirert evolusjonspsykologi.

Da arbeiderbevegelsens partistrateger oppdaget psykologiens anvendelsesområder, innledet de en endringsprosess av den politiske retorikken, der agitasjon måtte dele plassen med, endog vike for, propaganda.

Kunnskap om psykologi i arbeiderbevegelsen

Det finnes flere stikkordartikler i *Arbeidernes leksikon* som er relevante for å forstå hvordan psykologi ble betraktet i arbeiderbevegelsen. Foruten den sentrale artikkelen ”psykologi” finner vi artikkelen ”psykoanalyse”. I første bind finner vi stikkordartiklene ”behaviorism” og ”bevissthet”. Redaktørene har ikke kreditert artikkelforfatternes navn. ”Psykologi”, den mest grunnleggende stikkordartikkelen, gir oversikt over undertemaer. Punkt 6 i den korte oversikten omtaler ”massepsykologi” eller ”sosialpsykologi” som felt ”som behandler menneskets opførsel når det tilhører et kollektiv, og kollektivets egen opførsel”.³²¹ I en videre redegjøring kommer artikkelforfatteren inn på kritikk mot ulike retninger i feltet, som ”assosiasjonspsykologi”. Den blir kritisert for ensidig vektlegging av betingede

³²⁰ For eksempel hos Ole O. Kirkvaag, som ikke begrunner psykologiens plass i sin artikkel ”Reklame og propaganda” i *Det 20de århundre* nr. 6/1934.

³²¹ Friis, Juel og Hegna 1932, 1011–1015

Under hammermerket

reflekser, ”mens den ikke nådde frem til noen dypere forståelse av sinnslivets mere kompliserte foreteelser eller dettes utvikling”.

Behandlingen av ”assosiasjonspsykologien” er ført videre i stikkordartikkelen ”psykoanalyse” og omtales blant annet slik: ”Disse strømninger er for en stor del idealistiske og reaksjonære, men både psykoanalysen, behaviorismen og studiet av de betingede reflekser peker frem mot grunnleggelsen av ny materialistisk psykologi.” Artikkelforfatteren begrunner ikke de negative karakteristikkene. I samme artikkel forekommer kritikk mot undertrykkende elementer som ikles eufemismer, som ”moralisk oppdragelse”. Undertrykkelse av barn er ifølge leksikonet et karakteristikum ved klassesamfunnet, ”ikke minst deres kjønnsniv, både en følge av klasseundertrykkelsen og en betingelse for samfundets stabilitet”. Stian Bromark og Halvor Finess Tretvoll ga i 2009 ut *Sigurd Evensmo. Alene blant de mange*. Selv om deres verk er en biografi, kommer den tematisk inn på kulturdiskursen i arbeiderbevegelsen, som her, om kulturkampen på 1930-tallet:

Det var seksuelt frisinn og fritenkeri mot religiøsitet og sneversyn. Det var Freud og Marx mot Bibelen og fascismen. Den radikale kulturfronten var imidlertid splittet i to delvis motstridende tankeretninger. På den ene siden arven etter 1880-årenes kulturradikalisme. På den andre siden et materialistisk-dialektisk kultursyn i tradisjonen fra Karl Marx. Mens Freud og Bibelen var hovedreferanse for den første gruppen, dominerte Marx og fascismen den andre.³²²

I samtiden var ektefellene Sigurd Hoel og Nic. Waal, og landflyktige Wilhelm Reich, talspersoner for psykoanalysen som et sosialpolitisk radikalt frigjøringsprogram. Hans Fredrik Dahl skriver:

Reich var psykoanalytiker og tidligere Freud-elev. Tidlig i 1930-årene hadde han stiftet en ”Sex-Pol”-bevegelse som arbeidet for å forene psykoanalyse og marxisme i praksis, ut fra tanken om seksuell frigjøring som forutsetning for sosial endring – og omvendt; om seksuelle hemninger som forutsetning for reaksjon og fascisme.³²³

Det resonnementet, fortsetter Dahl, ”lå til grunn for Reichs innflytelsesrike bok om fascismens massepsykologi, som rett nok aldri utkom på norsk, men som var godt

³²² Bromark og Tretvoll, 2009, 65

³²³ Dahl 2001, 223

Under hammermerket

kjent i det psykoanalytiske miljø i Oslo.” Reich stimulerte kulturradikalismen i Norge. Hans innflytelse var, ifølge Dahl, som støtter seg på Trond Hegna, ”generell og betydelig”. Han skriver at forfatteren Arnulf Øverland fra midten av 1920-tallet hadde hatt referanser til Marx og til Freud i diktningen sin, spesielt i prosatekstene sine:

Øverlands introduksjon av Freud fra 1929 legger hovedvekten på drømmen og drømmens betydning. Dette tyder da på at han personlig fant den største berikelse i avdekningen av de sjelelige ”mekanismer” hos Freud, formidlingen mellom det ubevisste og det bevisste sjeleliv. Psykoanalysen rommer imidlertid også et utadvendt revolusjonerende potensial. Ved å avdekke den menneskelige libido og dens betydning for sjelens utvikling [...] tvinger Freud oss til å ”opgi et helt system av hykleri og tvinger oss til å se ting vi ikke ville se.”³²⁴

Dahl skriver videre at hykleriet som Øverland skriver om, var det han oppfattet som moralske selvmotsigelser i borgerlig ideologi, ”utbytterklassens spesielle idéverden”.

Psykoanalysens viktigste resultat kunne ifølge *Arbeidernes leksikon* deles i to: Det første var en påvisning av barns seksualdrifter. Den andre var overkompensasjon, en overdreven fordømmelse av handlinger individet ønsket å utføre. Det kan ha vært at det var den antatte forbindelsen mellom psykoanalysen og et klassesamfunn med sementerte økonomiske og kjønnspolitiske ulikheter, konkretisert ved tankebilder av det wienerske borgerskapet i terapi, som klarest bidro til at *Arbeidernes leksikon* karakteriserte psykoanalysen som reaksjonær.

Arbeidernes leksikon hevdet at det vesentligste utviklingsarbeidet i psykologien foregikk i Sovjetunionen. Det som karakteriserer det nye arbeidet, var

at den uten å stille sig bestemt som tilhenger av den ene eller annen av disse retninger utnytter de positive resultater som innhøstes av hver av dem, ser de psykologiske fenomener i deres samfundsmessige sammenheng hvoriggjennom de får sin klassebestemte karakter, og bevisst undersøker dette materiale ved den dialektisk-materialistiske metode.³²⁵

Den sovjetiske psykologien overskred slik sett skillet mellom det private og det offentlige, mellom individet og samfunnet. Det er grunn til å slutte at denne antagelsen omfattet en oppfatning om samfunnsstrukturene som bestemmende for innbyggernes mentale selvforståelse og oppfatning av sin omverden. Psykologien stod ikke i

³²⁴ Dahl 2001, 102

³²⁵ Friis, Juel og Hegna 1932, 1015–1016

Under hammermerket

motsetningsforhold til verken marxisme eller til klassekamp, noe radikale behaviorister allerede hadde erkjent. Behaviorismen er opptatt av samfunnet og dets institusjoner som gjør det mulig å forutsi bestemte atferdstyper, og videre kontrollere menneskelig atferd: ”Samfundet kunde ikke eksistere, hvis det ikke kunde skape slike situasjoner som virket inn på de enkelte individer og bestemte deres adferd efter strengt fastsatte linjer.”³²⁶ Behaviorismen ble dermed nyttig for arbeiderbevegelsen. Innsikt i slik vitenskap gjør det mulig å forutse menneskelige reaksjonsmønstre og atferd; nyttig grunnkunnskap i politisk strategiarbeid.

Bevissthet

I stikkordartikkelen ”bevissthet” skriver artikkelforfatteren i *Arbeidernes leksikon* om erkjennelse og eksistens av bevissthet som en grunnleggende forutsetning for den materialistiske historieoppfatning. Artikkelen innledes med et sitat av Lenin:

Materiens eksistens er uavhengig av våre forestillinger. Materien er det primære. Forestillingene, tanken, bevisstheten er de høieste produkter av den på en bestemt måte organiserte materie. Dette er den materialistiske opfatning i sin almindelighet og Marx og Engels’ opfatning i særdeleshet.³²⁷

Lenins autoritet legitimerer utsagnet. Artikkelforfatteren utdyper med et omskrevet Feuerbach-sitat, som hevdet at ”tenkningen opstår av virkeligheten, ikke virkeligheten av tenkningen”.³²⁸ Marx slutter seg til det: ”Det er ikke menneskenes bevissthet som bestemmer deres tilværelse, men omvendt deres sosiale tilværelse som bestemmer deres bevissthet.”³²⁹ Marx utvikler sitt materialistiske historiesyn, selve grunnmuren i sin økonomisk-sosiologiske tekning, ved å integrere det menneskelig-subjektive

³²⁶ Friis, Juel og Hegna 1932, 594

³²⁷ Friis, Juel og Hegna 1932, 681–682. Som kilde er angitt Lenin (1937, 37): *Materialismus und Empirio-kriticismus*. I den utgaven jeg har sjekket mot, 1935. Zürich. Ring-Verlag A.-G., er dette gjengitt på side 41: ”Die Existenz der Materie ist nicht von der Empfindung abhängig. Die Materie ist das Primäre. Die Empfindung, der Gedanke, das Bewußtsein sind das höchste Produkt der in bestimmter Weise organisierten Materie. Dies ist die materialistische Auffassung überhaupt und die Auffassung von Marx und Engels im besonderen.“

³²⁸ Ludwig Feuerbach (1804–72) hevdet at religiøse forestillinger er en gjenspeiling av menneskets livsforhold, altså en tidlig materialisme. Han fikk kritikk av Marx og Engels fordi han slo seg til ro med analysen, uten å foreslå endringer av samfunnsforholdene som religionens underliggende faktor.

³²⁹ *Arbeidernes leksikon* henviser til førsteutgaven av *Das Kapital* fra 1859. Den eldste utgaven av *Das Kapital* jeg har hatt tilgang til, er fra 1867. Forordet til den er endret fra 1859-utgaven, og det aktuelle utsagnet er tatt ut. Jeg har derfor ikke funnet noen kilder å sjekke det gjengitte sitatet mot.

Under hammermerket

momentet, den bevisste virksomhet, i selve begrepet om praktisk-økonomisk virksomhet. Arbeiderklassens livsvilkår preger nødvendigvis også dens bevissthet, men Marx åpner også for at bevisstheten kan overskride de gitte betingelsene. Artikkelforfatteren skriver videre:

Således virker arbeiderklassens almindelige stilling i det kapitalistiske samfund bestemmende på innholdet av det store flertall av arbeiderens bevissthet, og gjør dem til motstandere av den bestående samfundsordning. Denne arbeidernes klassebevissthet er dog meget forskjellig utviklet innenfor arbeidermassene.

Artikkelforfatteren faller altså ikke for fristelsen til å generalisere. Selv om arbeiderklassen har felles nytte av samfunnsendringer, er dens bevissthet om prinsipielle spørsmål, om metoder og om midler, ulikt fordelt og utviklet. Lenin mener at systemkritisk forståelse må tilføres arbeiderne, og ikke oppstår spontant ved erfaring. Leksikonartikkelen støtter seg på følgende Leninsitat:

Arbeidermassenes bevissthet kan ikke være noen virkelig klassebevissthet, hvis ikke arbeiderne av konkrete og aktuelle politiske kjensgjerninger lærer å iakttå alle de andre samfundsklasser i deres intellektuelle, moralske og politiske livs fenomener, hvis de ikke lærer i praksis å anvende den materialistiske analyse og den materialistiske vurderingsmåte på *samlige* klassers, befolkningslags og grupperes virksomhet og hele liv.³³⁰

Litteraturen jeg støtter meg til i denne diskusjonen, pekte på det psykologiske fenomenet "bevissthet" som en nødvendig og prinsipiell forutsetning for klassekamp. Den leksikalske litteraturen tar utgangspunkt i en marxistisk samfunnsforståelse, der et psykologisk perspektiv er en fullt integrert del av analysen. Mennesket har evne til å tenke alternativt og grenseoverskridende, ikke bare som refleks av gitte omstendigheter. Dermed kan mennesket bidra til å skape forandringer. Det er en erkjennelse som er viktig for diskusjonen om propaganda, som jo forutsetter at man kan tenke seg noe som ennå ikke finnes.

Dag Bryns "Psykologi og arbeiderbevegelse"

³³⁰ *Arbeidernes leksikon* angir Lenin: *Über Gewerkschaften* side 21, som kilde. Jeg har ikke klart å verifisere det.

Under hammermerket

Dag Bryn noterer at ”arbeiderklassen må skaffe seg psykologisk kunnskap som et ledd i sin kulturelle kamp mot kapitalismen”.³³¹ Han skriver videre at ”partiet har erkjent dette faktum i og med at sosialpsykologi nå er ført op i fagkretsen for Den sosialistiske dagskolen”.³³² Artikkelenes hovedproblemstilling er enkel: ”Hvilken interesse har den nye videnskapen psykologi for arbeiderbevegelsen?” Underspørsmålene er finmaskete og kan formuleres slik: Hvordan fremstår arbeiderbevegelsen i et psykologisk perspektiv? Hvilke mennesketyper lar seg verve til arbeiderbevegelsen? Han summerer opp selv i et bredt spørsmål: ”Hvad inneholder arbeiderbevegelsens psykologi?”

Det kan være formålstjenlig å svare på det siste spørsmålet først. Bryn gir en rekke eksempler og forklaringer på psykologi i arbeiderbevegelsen i de to siste delene av artikkelen sin, som der han reflekterer over arbeiderklassen som ”organisert masse”. Han diskuterer massens atferd, som han mener kan ses i sammenheng med forhold som kommer av dens forsakelser; ”utallige ’Versagungen’, blokert utfoldelse og hindret tilfredsstillelse ligger sikkert i det hele bak f. eks. arbeidernes voldsomme følelsesmessige innstilling overfor streikebryteren, eller bøndernes overfor godseieren.”³³³ Arbeiderklassens raseri er ikke medfødt, men påført utenfra i form av påtvunget underlegenhet gjennom utestenging og forbud.

Raseriet som gjenspeiles i underprivilegertes tilværelse, finner Bryn hos sosiologen Alfredo Niceforos *Anthropologie der nichtbesitzenden Klassen*.³³⁴ Niceforo konkluderer, som Marx, at det finnes to sosiale verdener, en for fattige, en annen for rike. Bryn understreker viktigheten av å se at det finnes en kobling mellom psykologi og marxisme i omstendigheter der mennesker kjemper for å tilfredsstille sine primærbehov. Den som erkjenner at den sosioøkonomiske påkjenningen arbeiderklassen utsettes for også tærer på dens mentale helse, erkjenner samtidig marxismens psykologiske gyldighet. Bryn skriver: ”Ytre forhold, livshistorien og

³³¹ Bryn, 1930, 199 (fotnote).

³³² Bryn 1930, 299 (fotnote). Jeg har ikke funnet arkivmateriale som kan bekrefte eller avkrefte det Dag Bryn skriver. Det er imidlertid ingenting som tyder på at psykologi er eget fag på arbeiderbevegelsens kveldsskoler, men kan ha vært nevnt i retorikkundervisning, og i faget *praktisk organisasjonsarbeid*.

³³³ Bryn 1931, 13

³³⁴ Niceforo, Alfredo. Han er ikke innkjøpt til nordiske biblioteker, så vidt jeg har kunnet finne ut. Jeg har vært ute av stand til å finne ut mer om ham og hans arbeid.

Under hammermerket

erfaringen er sikkert også årsak til den skarpere utformning, den mer uhemmede utfoldelsen [...] hungerreaksjonene, kjønnsreaksjonene, kamptendensene.”³³⁵ Arbeiderklassen er nødvendigvis mindre forfinet, mer impulsiv, voldsommere, mer primitiv enn borgerskapet; i det hele tatt mindre moden enn andre klasser. Som impulsiv og spontan er den umyndig og må ledes. Bryn mener at en psykologi for arbeiderklassen må ta utgangspunkt i arbeiderklassens legemlige og sjelelige utrustning, og understreker betydningen av den enkeltes livshistorie:

gjennomsnittsarbeideren – hans grunnleggende handlinger, følelses- og tankekomplekser, hans personlighet har funnet sine nuværende ytringsformer, m.a.o. hvorledes arbeiderklassen psykologisk er vokset frem til det vi kjenner den som i dag, slik som den fremtrer for oss i den enkeltes liv og klassens historiske tilværelse.³³⁶

Bryn stiller seg kritisk, men ikke kategorisk avvisende til sosialpsykologiens lære om det skulle finnes instinkter som er partikulære for arbeiderklassen. Han mener at instinktlæren som teori er lite tilfredsstillende, og

et så viktig spørsmål som det [...] gis en opprinnelig ”hordedrift”. ”Gemeinschaftsgefühl,” som grunnlag for all social adferd, kan vi ihvertfall på psykologiens nuværende standpunkt ikke avgjøre. Og dernæst er det ingen grunn til å anta at arbeiderklassen har noe annet instiktivt utstyr enn de andre klasser.”³³⁷

Han avviser, som Ortega, at arbeiderklassen nødvendigvis tilhører massen, og at den slik sett skulle befinne seg på et instiktivt, og dermed primitivt, flokknivå. Han avviser derimot ikke ”massen” som fenomen. Bryns masse befinner seg på et nivå som man kan oppfatte som mer høyverdig enn, og utenfor, de mest primitive massene. Det dreier seg altså om en masse som Bryn kan gå god for, og som gjerne kan overlappe med arbeiderklassen: Han skriver at ”hovedvekten må legges på studiet av arbeiderklassen som ’organisert masse’”. Han utdyper størrelsen ”organisert masse” til å kunne forstås som ”arbeidere i arbeidsliv og organisasjoner”. Hans nyanserte, todelte

³³⁵ Bryn 1931, 13

³³⁶ Bryn 1931, 12–13

³³⁷ Bryn 1931, 12

Under hammermerket

syn på massen, både som en ”organisert mengde mennesker” og som en ”ustyrlig masse” lever så side om side:

Den opprinnelige form for proletariatets aksjon er massens revolt i primitiv forstand. Fenomener som vi kjenner fra massepsykologien, må derfor kunne følges over i de organiserte formene: egoismen, den utstrakte og følelsesbetonte bruk av symboler, impulsiviteten, innsneveringen av oppmerksomhetsområdet og upåvirkeligheten for argumenter, rasjonaliseringen (det fornuftige selvbedrag) av underbevisste begjær og ønsker.

Dette synet deler Bryn med Ahlberg, som også forholder seg til to grupper: ”De elementära massorna” og ”den organiserade gruppen”. Ahlbergs elementære masser minner om Gustave Le Bons forståelse av massen, som han tillegger oppgaven å ødelegge. Når et samfunns verdier mister sin betydning, ”har den definitiva oppløsningen skett genom omedvetna och råa massor”.³³⁸ Følelser og spontane reaksjoner, ikke rasjonell analyse, ligger til grunn for sinnet som forårsaker ”massens revolt i primitiv forstand”.³³⁹ Her er det altså ingen grunn til å late som om følelser ikke finnes. Energien i slike følelser er revolusjonens utløsende faktor. Men i første omgang legger Bryn altså til rette for at kunnskap fra massepsykologifeltet kan åpne for omlegging av den retoriske tradisjonen i arbeiderbevegelsen, fra saklig agitasjon til en propaganda som appellerer til massene. Det kan se ut til at Bryn også tegner et bilde av en nærmest avhumanisert masse, eller i det minste en konform, avintellektualisert menneskemengde. Men, Bryns to syn på massene, som ustyrlige eller som organiserte, lever side om side. Han utvikler sin diskusjon av ”massen” i del II av artikkelen, i en grad som synes å lene seg mot en psykologisk forståelse av den forutsigbare og manipulerbare massen: ”Men den økonomiske nødvendighet, tradisjon, miljø, massens makt vil innen visse grenser standardisere adferdsmåter i grove trekk: arbeiderklassen reagerer ens.” Klassen som ”sjikt i produksjonssamfunnet” er ifølge Bryn tilbøyelig til å reagere på en enhetlig og forutsigbar måte på visse stimuli og i enkelte situasjoner. Bryn skaper inntrykk av at han mener at klassen reagerer som en anonym automat, slik det også fremgår i den svenske oversettelsen av Le Bon.

³³⁸ Le Bon 1912, 6

³³⁹ Bryn 1931, 13–14

Under hammermerket

Individualiteten er ikke like utviklet i arbeiderklassen som i andre samfunnslag, en fordom vi ellers finner hos Tarde og Trotter. Bryn nevner som eksempler arbeiderklassetypisk kollektiv avreagering på sjelelig spenning og på arbeiderklassens følelse av mindreverdigthetskomplekser, som kommer av avmakten den er prisgitt under kapitalismen. Slike mindreverdigthetskomplekser avføder i sin tur arbeiderens behov for å kompensere gjennom selvhevdelse, eller å motsette seg krav fra bedriftsledelsen. Arbeiderklassens konkrete og daglige erfaring i klassekampen er avgjørende for å forstå dens psykologi.

Det kan hevdes at Bryn iblant gjør det lett for sine kritikere. I avsnittet ”Arbeideren og hans miljø” presiserer han hvem han vier oppmerksomhet:

Det er den organiserte arbeideren vi først og fremst må ta for oss, hvis vi vil ha greie på de psykologiske tendensene som fra denne kant kommer til å gjøre sig gjeldende i den fremtidige samfunnsutviklingen. Vi vil gjenta at for oss kan det bare bli tale om å plukke ut og rent skjematisk antyde et par hovedtreff i all mangfoldigheten, og vi vil holde oss innenfor den trange rammen: industriarbeiderklassen.³⁴⁰

I motsetning til de Man, som han refererer til, har Bryn et tilsynelatende snevert bilde av hvem som befinner seg i arbeiderbevegelsens søkelys. Kvinner, landarbeidere, småbønder, fiskere og lavere funksjonærer er utelatt. Men det forhindret ham ikke fra å reflektere over forskjellige mennesketyper, og i hvilke sjikt de befant seg, sett i et internasjonalt perspektiv:

Selv om en ser bort fra vanskelighetene ved å operere med et ”bevissthets”-begrep overhodet, så er det klart at det i dette tilfelle må omfatte meget forskjellige sjelsrørelser – fra vake aninger hos en kinesisk kuli til den fullt utbygde sosialistiske livsanskuelse som en kan treffe hos en marxistisk skolert vesteuropeisk industriarbeider.³⁴¹

Det kan se ut til at Bryn ikke alltid er helt enig med seg selv. Om det er slik at arbeiderklassen reagerer ens, vil det skje fordi stimulansen den reagerer på, oppfattes som enhetlig og forutsigbar i det vide spekteret som i utgangspunktet utgjør den

³⁴⁰ Bryn 1931, 14

³⁴¹ Bryn 1930, 303

Under hammermerket

internasjonale arbeiderklassen. Han antyder selv at bevissthetsgraden blant ikke-europeere er lav, i tråd med tidens raseorienterte kulturforståelse.

Bryn oppfatter diskusjonen ”arbeiderklasse og psykologi” som uklar, med et lite presist begrepsapparat. Han er kritisk til å benevne menneskers følelser som ”instinkter”, et reduserende begrep fra zoologi og darwinisme:

”Klasseinstinkt” er et ord som har vært brukt til å betegne et lavere trinn, en mere irrasjonell, følelsesmessig innstilling og tendens til handling. Som faguttrykk er det uheldig, fordi ”instinkt” i den psykologiske litteraturen har betydning medfødte, ulærte reaksjoner, hvad en vanskelig kan kalle dem som gir sig uttrykk i f eks arbeidernes klassekamp. Her inngår selvsagt også reaksjoner som er erhvervet, en frukt av erfaringer op gjennom den enkeltes liv.³⁴²

Tross sine forsøk på å nyansere er Bryns bilde av arbeiderklassen ganske overlappende med bildet han har av massen. I praksis kan det derfor være at han ser på arbeiderklassen som en masse.

DE MANS AVMYTIFISERING

Bryn henviser i artikkelen sin til belgieren Hendrik de Mans og hans *Zur Psychologie des Sozialismus*,³⁴³ og til østerrikske Hildegard Hetzer *Kindheit und Armut. Psychologische Methoden in Armutsforschung und Armutsbekämpfung*.³⁴⁴ Begge Bryns referanser er interessante, og jeg vil i det følgende gi en oversikt over deres ideer om psykologiens betydning som premissleverandør til, og som resultat av klassekamp.

Hendrik de Mans bok ble oversatt til svensk i 1928. Den ble gitt ut av Tiden, under tittelen *Socialismens psykologi*. På tittelbladet står det ”Auktoriserad översättning av Leif Björk.” I 1932 kom den ut på dansk, *Socialismens psykologi*, på Martins forlag i København, i en ”autorisert, forkortet oversættelse ved Andreas Boje.”³⁴⁵ Den svenske oversettelsen er også forkortet, noe jeg ser ved å sammenligne mot den tyske originalteksten. De Mans tittel på første del, ”Die Befreiung vom

³⁴² Bryn 1930, 303

³⁴³ De Man 1928

³⁴⁴ Hetzer 1929. Dag Bryn viser indirekte til Hildegard Hetzers verk *Kindheit und Armut*, slik, i *Det 20de århundre*, 1931, 15: ”Hovedverket ’Kindheit und Armut’ av Hildegard Hetzer er fortreffelig resymert og kommentert av magister Andre. Arnesen i en artikkel ”Fattigdommens psykologi” i tidsskr. *Kirke og Kultur* for nov. 1930.”

³⁴⁵ De Man 1932, unummerert side med forord

Under hammermerket

Marxismus” har fått den svenske tittelen ”Läran”. Den kritiske brodden i de Mans tyske tittel blir helt borte i den svenske utgaven. Kapitlene i de oversatte utgavene har ikke samme rekkefølge som originalen. Et helt kapittel, ”Massenfühlen und Einzeldenken”, synes å være utelatt fra de skandinaviske utgivelsene, men kan ha blitt omskrevet og publisert under en ny tittel, muligens med referanse til ”vulgærmarxisme”. Bryn henviser til den svenske utgaven i artikkelen sin. Han kan ha støttet seg på kapitlet ”Ädel-marxism och vulgär-marxism”, et kapittel jeg, som antydte, ikke gjenfinner i originalen. Årsaken til at jeg mener det, er at Bryn skriver ”[de Man] tar et oppgjør med sin ungdoms guder, med den marxistiske lære og tankeverden [...] I praksis blir det riktignok vesentlig ”vulgærmarxismen” han vender sig mot.”³⁴⁶ I den svenske oversettelsens forord står det:

Under denna sin långa praktiska verksamhet inom arbetarrörelsen hadde de Man rika tillfällen att pröva hållbarheten av sin ursprungliga marxistiska idé. Resultatet av denna långvariga prövning återfinnes i hans stora verk *Zur Psychologie des Sozialismus*, som härmed förelägges svensk publik. Detta verk är författarens slutlikvid med marxismen.³⁴⁷

Oversettelsen til svensk, som Dag Bryn henviser til i 1930, har altså tendensiøse avvik og underslår viktige poenger i de Mans tyske tekst.

I sitt verk går de Man, utdannet ved University of Washington i Seattle, og i årene 1929–1933 professor i sosialpsykologi ved Universitat Frankfurt, i rette med det han oppfatter som marxismens ensidige vektlegging av materialismen som driver i den økonomiske og sosiale historien. I en stikkordartikkel om de Man skriver *Arbeidernes leksikon*:

[De Man] søker  gi en psykologisk, særlig psykoanalytisk, begrunnelse av sosialismen og hevder at sosialismen må bygge på et etisk og psykologisk grunnlag. Boken vakte adskillig opsikt og blev meget anvendt av de sosialdemokratiske reformister i deres polemikk mot den revolusjonære marxisme.³⁴⁸

³⁴⁶ Bryn 1930, 300

³⁴⁷ De Man, 1928, unummerert forord

³⁴⁸ Friis, Juel og Hegna 1932, 209–210

Under hammermerket

De Man gjør seg til talsperson for en moderat sosialisme, basert på et pluralistisk samfunn der folket velger ledere i demokratiske og frie valg. De Man understreker at det er marxister og deres nye fortolkninger av marxisme og marxistisk sosiologi han er skeptisk til, ikke nødvendigvis Marx. Etter hvert vil jeg også vise at han mener at klassekampen verken er folkelig forankret eller spontan, men elitestyrte og ganske virkelighetsfjern.

Han kaller første del av monografien sin *Die Befreiung vom Marxismus*, en tittel som understreker den begrunnede skepsisen han nærer til marxismen. Der skriver han blant annet: ”Zu einer Zeit, wo man sonst überall neuen Gedanken die Fenster öffnete, zeigt gerade der Marxismus das Bestreben, sich nach Möglichkeit abzuschließen.”³⁴⁹ De Man hevder at marxismen verken bestreber seg på å utvikle seg, eller å tilpasse seg sine omgivelser. Den bruker i stedet krefter på å holde fast ved sine dogmer og stenger dermed verden, som arbeideres daglige erfaring, ute. Marxismen er med andre ord statisk, dogmatisk og, i konsekvens, reaksjonær. Det fremmedgjørende i arbeiderklassens møte med marxismen er at marxismen ikke springer ut av proletariatets erfaring, men av akademikerens analyser av observasjoner av sine bilder av den erfaringen. Marxismen er riktignok, ifølge de Man, på vegne av, for og med proletariatet, men ikke av det, noe de to neste sitatene understreker. De finnes, så vidt jeg har kunnet se, bare i den tyske originalutgaven, ikke i de svenske og danske oversettelsene:

Die sozialistischen Lehren – auch die von Marx und Engels - sind ganz anderen Quellen entsprungen als dem Klasseninteresse des Proletariats. Sie sind Produkte nicht der Kulturnot der Proletarier, sondern des Kulturreichtums von Gebildeten aus bürgerlichen und aristokratischen Kreisen. Sie haben sich von oben nach unten, nicht von unten nach oben verbreitet. Unter den großen Denkern und Schwärmern, die dem sozialistischen Gesellschaftsideal die Bahn gebrochen haben, findet man kaum einen Proletarier.³⁵⁰

De som sosialismen er til for, proletariatet, sitter fremdeles nederst ved bordet. Den nedlatende holdningen til proletariatet som kommer til uttrykk hos ledende marxister,

³⁴⁹ De Man 1926, 12

³⁵⁰ De Man 1926, 134–139

Under hammermerket

er en rød tråd hos de Man. Når de Man forklarer den psykologiske bakgrunnen til dette, bruker han psykoanalysen som utgangspunkt:

Wenn man aber das Gebiet der Einzelbiographie verläßt, um einen Psychoanalyse oder eine Soziologie des sozialistischen Denkens im allgemeinen zu versuchen, so findet man, daß die sozialistischen Lehren nicht als eine Anpassungsreaktion des Proletariats auf seine Klassenlage zu erklären sind, sondern als eine konträre Reaktion von gebildeten Bourgeois und Aristokraten auf die Verhältnisse ihrer Kulturumgebung.

de Man hevder altså at den sosialistiske tenkningens sosiologi de facto er et skinnradikalt og svermerisk dannelsesborgerskaps reaksjon mot forholdene i sine kulturomgivelser, ikke proletariats tilpasningsreaksjon på sin situasjon.

Hendrik de Man ønsker å avlive enkelte marxisters myter om proletariatet. ”Die Intelligenzler vergöttern das Proletariat, und zwar um so enthusiastischer, je weniger sie es kennen.“ Jo lenger unna den intellektuelle befinner seg fra proletariatet, jo merusiastisk er han overfor det. Hos enkelte marxistiske intellektuelle har ”proletariat“ en nesten religiøs klang, nesten som den vibrerende klangen frelserens navn hadde hos urkristne. ”Denn für ihn ist das Proletariat der Erlöser, die Macht, der Wille, der das Sehnen nach einem besseren 'sozialen Jenseits' erfüllen soll.“

Proletariatet, som gruppe, er for de Mans revolusjonsromantikere den demokratiske ”Achtundvierziger” viljen og makten samlet til en kraft som skal forløse menneskehetens lengsel etter en ny tidsalder. Han stiller spørsmålstegn ved realiteten i en slik romantisering, som han sammenligner med Rousseaus opplysningstidssvermerier for bønder; bymenneskets romantisering av det gode livet på landet, et liv han kunne besøke og forlate etter sin frie vilje. I sin pessimistiske realitetsorientering støtter han seg på Maxim Gorkij, som ble overrasket og mistrøstig da han sammenlignet sin egen reaksjon i møte med ”folket” med den overidealiserende sosialistiske studenter hadde brukt for å beskrive vanlige folk:

geheimen Versammlungen russischer sozialistischer Studenten und Schwärmer [...] Für sie war das Volk die Verkörperung der Weisheit, der geistigen Schönheit, der Herzengüte, ein fast göttliches und einziges Wesen, das alles

Under hammermerket

Schöne, Gerechte und Große in sich barg. Es war nicht das Volk, das ich kannte³⁵¹

Den heroiske, muskuløse arbeideren avbildet på propagandaplakater stemte dårlig overens med virkeligheten. Arbeiderklassen var, siterer de Man H. G. Wells, dårlig oppdratt og dårlig organisert, men ikke uten gode egenskaper, som ”zumeist gutherzig und wohlmeinend, zumeist untüchtig, zumeist starrköpfig, leicht gefoppt und leicht abgelenkt”. Karakteristikken er generell, kanskje nedlatende paternalistisk, og karakteriserer avstanden mellom bildet av en ønsket situasjon og bildet av virkeligheten.

Diskusjonen om proletariatet tyder på at det, som sosialt sjikt, blir betraktet med ambivalens. På den ene siden romantiserer den marxistisk innstilte intelligentsiaen proletariatet. På den andre siden er proletariatet gjenstand for en forakt, for sin mangel på organisasjon og for sitt enkle syn på tilværelsen. En lignende ambivalens finner de Man altså i Rousseaus idealisering av det gode livet på landet.

Å tenke seg at abstrakte tankeprosesser skulle kunne utløse klassekamp og samfunnsomveltninger, mener de Man er like utenkelig og irrelevant som å analysere et Rembrandtmaleri ut fra kjemiske analyser av oljemalingen og lerretet. En sosialistisk tenker som erkjenner erfaringens vesentlighet for klassekampen, og som dermed evner å ta inn over seg massens lengsel, vil derimot kunne lykkes med å overbevise massen om læren som setter ord på dens lengsler.

Han stiller det viktige spørsmålet: “Wie entsteht die Gefühlslage und die affektmäßige Willensrichtung des Arbeiters aus seinen Lebensverhältnissen?”³⁵² Han svarer selv: Man må først erkjenne i hvilken grad, og hvordan, den sosialistiske verdens forestillingsteorier interagerer med arbeiderens affektive reaksjon på sine omgivelser. En slik interaksjon vil avføde en mengde ”vekselvirkninger”, et begrep som han verken forklarer eller konkretiserer. Eksplicit var han opptatt av å frigjøre seg selv, og venstresiden, fra marxismens dogmer.

De Man støtter den leninistiske tesen om at arbeiderklassens kamp kommer *før* dens bevissthet om egen situasjon: ”Der Klassenkampf ist nicht aus dem

³⁵¹ De Man 1926, 139

³⁵² De Man 1926, 137–138

Under hammermerket

Klassenbewußtsein geboren, sondern das Klassenbewußtsein aus dem Klassenkampf und dieser aus dem Klassenressentiment.“ Den første psykologiske beveger er altså klassens harme over egne livsvilkår. Slik harme fører til klassekamp, som først etter hvert avføder klassebevissthet. Klassekampen oppstår altså ikke fordi arbeiderklassen reagerer på utbyttingen. Arbeiderklassen, ifølge de Man, føler seg utbyttet fordi den kjemper. Utbyttingsteorier er produkter av en kamp som er sprunget ut av affektive følelser, ikke av akademisk refleksjon. *Ausbeutung* er med andre ord en affektiv forestilling: ”das Erzeugnis eines Kampfes, der dem Affekte, nicht dem Denken entsprungen ist.“ Bryn mener at de Mans arbeiderklassepsykologi er svært anvendbar i klassekamp: ”Istedenfor den marxistiske samfundslæren vil de Man sette en psykologisk, som skal ha den fordel at den ikke bare er videnskaplig riktigere, men at den er av større praktisk verdi i klassekampen.”³⁵³

Arbeiderklassen er omfattende og sammensatt, mener de Man videre, i kontrast til Bryn, med sitt smale perspektiv: Industriarbeiderklassen er den egentlige arbeiderklassen. Det er viktig å erkjenne at klassen er større enn industriarbeiderne, mener de Man. Til klassen hører også andre sjikt og enkeltindivider med sine erfaringer. Hvis klassen forstås smalt, som ”industriarbeiderklassen”, er ”klassepsykologi” en misvisende betegnelse, for klassen omfatter også unge og eldre, menn og kvinner. Arbeiderbevegelsens psykologi og sosiologi må nødvendigvis gjenspeile mangfoldet. Arbeiderkvinner, landarbeidere, funksjonærer og håndverkere har livsbetingelser som avviker fra den typiske industriarbeiderens. Det betyr at de samlede psykologiske betingelsene i arbeiderklassen er sammensatt. Det er derfor ikke snakk om en enhetlig arbeiderpsykologi, slik de Man ser det.

Hendrik de Man, og Hildegard Hetzer, som jeg diskuterer i neste avsnitt, beskriver proletariatet som ganske sammensatt, der det er rom og interesse for individuelle trekk. På den måten gjør de seg til talspersoner for en sosialpsykologi som markerer avstand til hypoteser om massens enhetlige og forutsigbare respons på ytre stimuli.

³⁵³ Bryn 1931, 300

HETZERS FATTIGDOMSPSYKOLOGI

Dag Bryn refererer til Hildegard Hetzers tobinds forskningsrapport, *Psychologie der Fürsorge*, i sin artikkel. Riktignok kan han ha lest bare et sammendrag av den, bearbeidet av mag. art. Andr. Arnesen og utgitt som artikkel på norsk i *Kirke og Kultur*.³⁵⁴ Det er Hetzers første bind, *Kindheit und Armut*, med undertittel *Psychologische Methoden in Armutsforschung und Armutsbekämpfung*, Arnesen legger til grunn for sin artikkel. Ved siden av Hetzer står Gertrud Bien og Charlotte Bühler bak rapporten.

Hetzers undersøkelsesobjekter befinner seg i Wiens store proletariat på 1920-tallet, der mange var innvandret fra tyskspråklige områder i Østerrike-Ungarn. Hun foretar en komparativ analyse mellom prolestarbarn og barn i middelklassefamilier. Ikke overraskende avdekker hun store variasjoner i barnas ytre omstendigheter. I rapporten beskriver hun en trøstløs fattigdom som begrenser all livsutfoldelse. Hun dokumenterer videre at forskjellene reproduseres opp gjennom barnas liv. Hetzer trekker opp kategorier der hun objektivt beskriver forskjeller i barns utvikling, som generelle forskjeller mellom barn fra ulike sjikt, sosial utvikling, lek, vilje og selvbeherskelse.

Forskningen er svært kompleks, med et triangulert metodeapparat, som deltagende observasjon, dybdeintervjuer og kvantitativ datainnsamling. Hun foretar en kvalitativ komparativ analyse av åtte barn fra ulike samfunnssjikt, basert på foreldrenes sosioøkonomiske status. Mot de avhengige variablene måler hun de tretten uavhengige variablene og undervariablene som følger nedenfor, og rapporterer detaljert om hver enkelt.

De konkrete konsekvensene av familiens økonomisk evne, ernæring, bolig, kroppspleie, klær og hvile utgjør de fem første undersøkelsesvariablene. Deretter måler hun luftkvalitet, oppdragelse og åndelig pleie, før hun avslutter med å måle barnets beskyttelse, familieliv, tilgang til legetjenester og førstehjelp, og medisinske konsekvenser av fattigdom.³⁵⁵ Variablene hun måler, som tilgang til mat, klær og bolig,

³⁵⁴ Arnesen 1930

³⁵⁵ Hetzer 1929, 7–8:

Under hammermerket

er økonomiske, i samfunn med strukturelle utfordringer. De fleste målte variablene ligger i forhold som er utenfor den enkelte families umiddelbare kontroll. Problemer kan også komme av en families manglende overlevelsessevner, hygiene, rusproblematikk eller evne til å styre penger. Hetzers forskningsfelt er meget omfattende og tilsvarende komplisert. Hun brukte psykologien sosiologisk i Wiens fattigkvarterer.

I en egen del lar hun barna beskrive sin opplevelse av egen armod, hvordan de blir innadventd, og deres forventninger om hjelp til å komme ut av håpløsheten. De forteller om sitt liv på en måte som gjør leserens fattigdomsopplevelse reell. Hun går videre til å beskrive fattige barns selvbeherskelse sammenlignet med middelklassens. I den siste delen peker hun på metoder for kunne hjelpe de utsatte familiene.

I likhet med Marx betrakter Hetzer innflytelse fra omverdenen, miljø og materielle livsforhold som bestemmende for menneskets sjlelige utvikling. Hun

1. Ernährung: Natürliche Ernährung, Beikost, Milch nach der Entwöhnung, sauber gewonnen und zubereitet.
2. Wohnung: Luftige durchlüftbare, enbedingt sonnige, ruhige, leicht staubfrei zu erhaltende Wohnung. Eigene Liegestelle.
3. Körperpflege: Täglich warmes Morgenbad, abendliche Waschung, beständige Reinhaltung von Kind und Umgebung.
4. Bekleidung: Weite bequeme, nirgends drückende Wäsche aus Baumwollstoffen, reinlicher Wechsel, Im Winter Schafwollüberkleidung. Matratze und Kissen mit sauberer Füllung.
5. Erholung: Ungestörter Nachtschlaf, Ruhe und viel Schlaf tagsüber.
6. Luft: Reine Atemluft in der Wohnung (Lüftung), Heizung. Kühlung im Sommer. Von ganz schlechtem Wetter abgesehen, täglicher Aufenthalts im Freien, zur geeigneten Zeit, im Winter nicht früh morgens oder abends, luftdurchlässige Bekleidung, zeitweises Luftbad. Hautatmung durch Körperpflege gesichert.
7. Erziehung: Beständige Anwesenheit einer, womöglich derselben Pflegeperon, Erziehungsbeginn durch Gewöhnung an Ordnung, Reinlichkeit, Regelmäßigkeit.
8. Geistespflege: Einfachheit und Gleichmäßigkeit der Eindrücke. Schutz vor zu starkem oder ununterbrochenem Lärm.
9. Schutz (Rechtspflege): Sicherung der Lebensnotwendigkeiten schon vor der Geburt. Sicherstellung der Mittel für geregelte Pflege.
10. Familienleben: Liebesbedürfnis, sorgsame Beobachtung und Betreuung. Immer dieselben Menschen um das Kind!
11. Ärztliche Hilfe und Krankenpflege: Ärztliche Untersuchung nach der Geburt, ärztliche Pflegeanordnungen und zeitweilige Überprüfung des Gedeihens auch beim anscheinend gesunden Kinde, Nabelpflege, Vorkehrung gegen die Augeneiterung der Neugeborenen, gegen Blattern, gegen Ansteckung durch die Umgebung (Tuberkulose!). Bei Krankheit oder Entwicklungsstörungen sofortige ärztliche Hilfe. Säuglingskrankenpflege.
12. Unfallverhütung und erste Hilfe: Wegen der Hilflosigkeit stete Aufsicht zur Abwehr von außen kommender und durch das Kind selbst herbeigeführter Gefahren. Erste Hilfe besonders rasch nötig.
13. Wirtschaftliche Ausbildung (mittelbare beeinflusst!): einwandfreie Gesundheitspflege, da einige die spätere Arbeitstüchtigkeit hemmende Störungen (englische Krankheit, Schwächlichkeit durch unnatürliche Ernährung) nicht mehr gützumachen sind.³⁵⁵

Under hammermerket

påviser at barn født i fattige familier allerede ved fem måneders alder i så måte ligger etter middelklasse- og rike barn. Arnesen skriver for eksempel at fattige barns ordforråd ved toårsalderen teller 27 ord, middelklassens i snitt 216 ord.³⁵⁶

Hetzers rapport er et glimrende eksempel på metodetriangulering i samfunnsforskning. I noen deler belegger hun sine funn kvantitativt, i matriser hvor hun dokumenter barns ferdigheter til å kunne løse en gitt oppgave fordelt etter kjønns- og aldersvariabler. Andre steder forsker hun kvalitativt og lar barna tale, som i eksemplet nedenfor, der hun peker på både konkrete og på usagte konsekvenser av dårlige boligforhold:

Wir sind Aftermieter. Und wir dürfen erst um 10h kommen. Da bin ich immer so müd schon und mein Vater schreit mich dann an, daß ich nicht auf der Gasse schon einschlaf. Und in der Nacht kommt dann immer der Herr X und macht so einen Lärm und weckt mich auf. Er spielt noch oft auf der Ziehharmonika. Und in der Früh müssen wir schon zeitlich wieder fort. Die Frau Lehrerin war heute böse, weil ich in der Schule geschlafen hab.³⁵⁷

Hun presenterer i alt 321 ytringer fra 70 informanter mellom 6 og 16 år. Hun har kategorisert dette ("M8", *Mädel*, 8 år gammel) barnets utsagn som eksempel på forhold for *Erholung*, hvile. Det sier seg selv at barn som vokser opp under slike forhold, nødvendigvis vil forbli en underlyter sammenlignet med bedrestilte. Det mangfold av livserfaringer, der folk snakker med sine individuelle stemmer, representerer noe nytt i denne bakgrunns litteraturen, slik både Gerhardsen og Zachariassen hadde minnet arbeiderbevegelsens tillitsmenn om viktigheten av å lytte til historier om livserfaring.

Noen darwinister forklarte på 1920-tallet fattigdom som en konsekvens av biologisk underlegenhet. Hetzer tok avstand fra det og belø "Die objektiv feststellbaren Wirkungen der Armut" med statistikk, med barneinformantenes egne fortellinger om sin livssituasjon og opplevelse av den. Ved å publisere sine rapporter, og ved at andre, som Arnesen, brukte hennes forskning, fikk hun et kjent navn i Europa. Hun brukte det til å skaffe seg en plattform i arbeiderbevegelsen og tok eierskap til

³⁵⁶ Arnesen 1930, 555

³⁵⁷ Hetzer 1929, 139. *Aftermieter* er ifølge Brockhaus *veraltet*, et foreldet begrep som betegner en som leier seg inn hos leieboere. Barnets familie hadde ingen adgang til husværet fra morgentil klokken 22.

Under hammermerket

feltet ”fattigdomspsykologi.”³⁵⁸ Fra den plattformen argumenterte hun på arbeiderklassens vegne for økt innsats for forsorg, slik at barn fra fattige familier kunne gis samme muligheter som rike familiers.

Den langt mest omfangsrike delen av forskningsinnsatsen var på barn og unge (12–16 åringer). Hun lot også voksne reflektere over livet sitt, ikke minst hvordan livet kunne ha vært, som i det følgende, der én informant forteller om den sjelesmerte fattigdommen har påført ham:

Es ist eine eigentümliche Erscheinung, daß wir denkenden Arbeiter geistig viel später reif werden als die denkenden Angehörigen materiell günstiger gestellten Kreise. Wenn ich über die geistige Entwicklung dieser Kreise lese, wenn ich mit solchen Menschen spreche, stößt es mir mit steter Regelmäßigkeit auf, daß die innerlichen Kämpfe, die geistige und seelische Zerrissenheit, die ich in meinem 30er Lebensjahr durchmache, bei ihm in früher Jugend stattgefunden haben. Diese späten innerlichen Zweifel und Kämpfe rauben uns Arbeitern viel von unserer Lebenskraft und schädigen so eine ganze Nation, die ganze Menschheit . . . So vergeudet der Arbeiter seine besten Lebensjahre, indem er sich selbst durchringen muß.³⁵⁹

Dette utsagnet kan stå som en bauta over den sorg det er å være berøvet muligheter på grunn av foreldres fattigdom, materielle elendighet, og, kanskje mest av alt, omgivelsenes likegladhet med det. *Rotes Wien* hadde omfattende *Armutbekämpfung* og *Armutfürsorge* for å lindre effekter av fattigdom, men den kommunale omsorgen hadde ikke nådd alle.³⁶⁰

Arbeideren bak sitatet som er gjengitt ovenfor, er anonymisert til K. XIV. ("K" betegner *Kerl*, her informant nr. 8 i kategorien yngre menn). En annen ung voksen, K. VIII, sier at han har ”schmerzliche Unruhe in der Brust”, og han er ”mit Gott und den Menschen unzufrieden.”³⁶¹ Spesielt K. XIV evner å abstrahere fattigdomsproblemet, fra egen følelse av håpløshet påført ham av urettferdig fordeling, til et samfunnsproblem: Han mener at hans egen barndoms forspilte muligheter er et tap, ikke bare for ham selv, men for nasjonen, sågar for menneskeheten.

³⁵⁸ Hetzer arbeidet i Tyskland (Ostproußen) fra 1931. Under okkupasjonen av Polen arbeidet hun med *rassisch und erbbiologisch suspekten Kindern*. Detaljene rundt arbeidet er omdiskutert, og ikke dokumentert.

³⁵⁹ Hetzer 1929, 51

³⁶⁰ Mellom 1918 og 1934 hadde sosialdemokratiske og sosialistiske partier absolutt flertall i den østerrikske hovedstaden. *Rotes Wien* var en betegnelse på Østerrikes hovedstad i den perioden.

³⁶¹ Hetzer 1929, 50

Under hammermerket

Det nye ved de Mans og Hetzers arbeid er at de begge, på hver sin måte, rendyrker feltet sosialpsykologi, frigjort fra masse-paradigmet. Spesielt Hetzers forskningsobjekter er levende mennesker med individuelle historier, som bindes sammen i et univers av fattigdom og håpløshet. Disse innsiktene synes ikke å ha blitt gjort til del av lærdommende fra den ”psykologiske vitenskap” som underbygget propagandasatsingen i norsk arbeiderbevegelse i begynnelsen av 1930-tallet. De Man og Hetzer ble omtalt i den norske litteraturen, men i det store og hele allikevel oversett.

Sombarts og Ahlbergs premisser for propaganda

Jeg har brukt mye tid på å etterspore den mangfoldige litteraturen som ligger bak arbeiderbevegelsens håndbøker. Sett med vår tids øyne har håndbøkene, samlet sett, mangelfullt referanseapparat. Det har derfor vært et møysommelig arbeid å finne tekster som håndboklitteraturen støtter seg på, eller i det minste kan ha støttet seg på. Et vesentlig moteksempel hva mangelfullt referanseapparat angår, er 1936-utgaven av *Agitasjon og propaganda*, der en litteraturreferanse åpnet døren til et spennende politisk-retorisk landskap. Finn Moe skriver i innledningskapitlet ”Agitasjon og propaganda”³⁶² om følelsesmessig propaganda: ”Rektor Alf Ahlberg skrev høsten 1934 en artikkel i *Arbeiderbladet* om agitasjonens psykologi, som sluttet slik: I alle vurderingsdebatter kommer man til syvende og sist til et punkt, hvor følelsene gjør utslaget.”³⁶³ Artikkelen handler om den elementære, underforstått lett manipulerbare massen. Den beskjedne henvisningen åpnet en utviklingslinje som favnet fire decennier fra 1896. Utviklingslinjen gjelder to forfattere med henholdsvis elleve og to verk:

- Werner Sombart: Ti utgaver av bokserien *Socialismus und Sociale Bewegung*, som etterhvert ble *Der proletarische Sozialismus*, utgitt mellom 1896 og 1924.

³⁶² Moe i (Lie red.) 1936. Passasjen er ny og forekommer ikke i originalutgaven fra 1934.

³⁶³ Moe i Lie (red.) 1936, 17

Under hammermerket

Dertil utga han i 1934 *Deutscher Sozialismus*. Det vesentligste bidraget fra Sombart er i denne diskusjonen ”Neuntes Kapitel: Der Inhalt der Propaganda”.³⁶⁴

- Alf Ahlberg: *Social psykologi*, første gang utgitt i 1932, der kapitlet ”Agitationens psykologi” ble oversatt til norsk og gitt samme tittel, ”Agitasjonens psykologi”. Den ble en av fire artikler i *Det 20de århundres* temahefte, utgitt i juni 1934.³⁶⁵

I en polemikk i *Arbeiderbladet* høsten 1934 kom Ahlberg til å fremstå nærmest som nyttig idiot for krefter både til høyre og til venstre for seg. Fra Moes referanse i *Det 20de århundre* til Ahlbergs artikkel og leserinnlegg i *Arbeiderbladet*, fant jeg frem til det jeg først trodde var originallitteraturen og det som utløste polemikken, Ahlbergs bok *Social psykologi*. For å kunne få en bedre oversikt over hva Ahlberg kunne ha ment i diskusjonen om sosialpsykologi, masse, grupper og propaganda, som han benevner ”agitasjon”, studerte jeg derfor *Social psykologi*, innkjøpt i et svensk antikvariat.³⁶⁶

Alf Ahlberg skriver i *Social psykologi*: ”Slagordet,” säger med rätta Werner Sombart, ”gör det möjligt att föra ett ’bevis’ utan att det kräves något tänkande av läsaren eller åhöraren.”³⁶⁷ Ahlberg refererer derfra via en en fotnote til ”Der proletarische Sozialismus II, s. 210”. Gjennom den fant jeg frem til Werner Sombarts tobindsverk *Der proletarische Sozialismus*,³⁶⁸

Der proletarische Sozialismus viste meg en verden av ironi, sarkasme, sjikane og bunnløs forakt for meningsmotstandere. Den fortalte meg også om en tilsynelatende endeløs kunnskapsrikdom, ført i pennen av en forfatter med en svært sammensatt

³⁶⁴ Sombart 1925, 188–215: *Der proletarische Sozialismus: Zweites Buch. Die Bewegung*. Delen Sombart benevner ”Zweiter Abschnitt. Das Gefüge (norsk: struktur) der sozialen Bewegung”, er tredelt: „A. Die Triebkräfte. B. Die Propaganda. C. Der Kampf.” Det niende kapitlet er ordnet under del B; ”die Propaganda”.

³⁶⁵ I 1936-utgaven, som er lett omarbeidet, forekommer den aktuelle litteraturhenvisningen på side 17. Det er skrevet av Finn Moe, *Det 20de århundres* daværende redaktør. Til 1938-utgaven endret Finn Moe noe av teksten sin og fjernet henvisningen til Ahlberg.

³⁶⁶ Det er riktignok *Andra upplagan* fra 1933, og jeg har derfor kontrollert at den er identisk med originalutgaven. På sidene 65–70 fant jeg kapitlet ”Agitationens psykologi,” som oversatt til norsk ble publisert i *Det 20de århundres* temahefte, under tittelen ”Agitasjonens psykologi”.

³⁶⁷ Ahlberg 1933, 67

³⁶⁸ Sombart 1896, 1905, 1907, 1920, 1925. Som jeg har redegjort for innledningvis, har jeg funnet fire eldre utgaver av Sombarts bokserie, utgitt i 1896 (original), 1905, 1907, og 1920. På NTNUs Dora-bibliotek fikk jeg låne *Zweites Buch* av Sombarts tobindsverk fra 1924.

Under hammermerket

erfaringsbakgrunn. I vår tid skygger renegaten, medløperen og klakøren Werner Sombart for den unike innsikt førti år i sentrum av det politisk-økonomisk-akademiske feltet tross alt gir ham. Ved å lese ham gjennom fordomsfrie briller er han et tidsvitne *par excellence*.

Tidlig i sitt forfatterskap hadde Werner Sombart sett det som sin oppgave å formidle tankene til den tidlige tyske arbeiderbevegelsens storhet, Ferdinand Lasalle. Lasalle døde ung og etterlot seg derfor lite skriftlig materiale, hvis man ser bort fra *Arbeiter-Program*.³⁶⁹ Sombart beveget seg politisk fra ytterste venstre til ytterste høyre i løpet av sitt voksne liv. Tobindsverket *Der proletarische Sozialismus* er et oppgjør med marxistisk sosialisme, dog ikke uten spor av Lasalles tanker og taler. Ahlberg bygde vesentlige deler av *Social psykologi* på *Der proletarische Sozialismus*, uten å ta hensyn til at Sombart etter hvert stilte seg svært kritisk til tysk venstreside.

Ahlberg er den viktigste ikke-norske premissleverandøren til *Det 20de århundres* temahefte. Hans verk *Social psykologi* var inspirert av William McDougall, Gustave Le Bon og Werner Sombart. Inspirasjonen kommer til uttrykk i tekstlikhet (Le Bon); konvensjonelle referanser (McDougall); tekstlikhet og anekdotiske henvisninger (Sombart). Ahlberg oversatte som tidligere nevnt José Ortega y Gassets verk *La rebelión de las masas* til svensk, via tyske og engelske oversettelser. Han var utvilsomt påvirket av dennes syn på masse mennesket, selv om det ikke finnes noen referanser til Ortega i *Social psykologi*.

Sombarts første utgave, *Socialismus und sociale Bewegung im 19. Jahrhundert*,³⁷⁰ består av åtte foredragsmanuskripter med analyser av *Das Kapitals* tredje bind, som var blitt utgitt to år tidligere. Etter Karl Marx' død i 1883 hadde Friedrich Engels ført det tredje bindet i pennen. Engels skal ha uttrykt begeistring for Sombarts analyse, som var basert på en foredragsserie han hadde holdt i Zürich høsten 1896. Der hadde hans "sehr bunt zusammengesetztes Publikum"³⁷¹ hadde sterkt oppfordret ham til å få foredragene utgitt, noe han gjorde, i form av en 143 siders analyse, som i løpet av de neste 28 årene ble omarbeidet flere ganger, i tråd med

³⁶⁹ Lassalle, 1862

³⁷⁰ Det tyske språk gjennomgikk en rettskrivingsreform i 1903, der blant annet "c" ofte ble erstattet med "z," for eksempel fra *Socialismus* til *Sozialismus*.

³⁷¹ Sombart 1896, 1

Under hammermerket

Sombarts politiske endringsprosess. Gjennom et utvalg av hans verk har jeg fulgt Sombarts vei fra venstre til høyre i politikken. I den siste utgaven av *Der proletarische Sozialismus*, fra 1924 (min utgave er et opptrykk fra 1925), går han til frontalangrep på marxismen. Verket var da utvidet til to bind på til sammen 1011 sider. Alle henvisningene til det verket i avhandlingen min er hentet fra *Zweiter Band*, med mindre det er spesielt angitt i litteraturreferansene.³⁷²

En observant leser ville nok allerede i 1896 fornemme at Sombart har en viss vilje til å stille motspørsmål til Marx' økonomiske analyse, selv om han er forsiktig i sin kritikk. Han føler seg derimot lite bundet av marxistiske metoder, som revolusjon, for å kunne nå målet om et sosialistisk samfunn: Han drøfter og setter begrepene ”revolusjon” og ”evolusjon” opp mot hverandre. Han kommer blant annet til at

Der Revolutionismus ist, wie ich Ihnen gezeigt habe, ein Ausdruck der Unreife [...] Nun kann man in einen gewissen Sinne behaupten, daß die sociale Bewegung in jedem Augenblicke neu anfängt; denn in jedem Augenblicke wachsen aus den noch in dumpfer Bewußtlosigkeit dahinlebenden unteren Schichten des Proletariates neue Massen empor, die sich der socialen Bewegung anschließen.³⁷³

Han kritiserer arbeiderbevegelsens revolusjonsbegeistring, som han mener er et uttrykk av og for de umodne, i betydningen de ikke-reflekterte, likevel politisk interesserte. Hans beskrivelse av masse mennesker, proletære sjikt som vokser frem fra dump bevisstløshet, innleder hans sarkastiske beskrivelse av massen nesten tre tiår senere: ”Menschen von so außergewöhnlichen Qualitäten des Geistes und des Charakters.”³⁷⁴

Selv om Werner Sombarts kritikk tiltar, betrakter han i 1905 fremdeles Marx som den som utviklet det eneste mulige teorissetet for den sosialistiske bevegelsen. I samme utgave begynner han å sette ”Sozialismus” og ”Marxismus” i anførselstegn.

³⁷² Det er denne utgaven Alf Ahlberg tydeligvis har studert, refererer og bruker som underlag til sin forelesningsrekke, forelesninger som etter hvert ble bearbeidet og utgitt i bokform med tittelen *Social psykologi*. Alf Ahlberg brukte Sombart som inspirasjon til flere tekstdeler, spesielt til kapitlet ”Agitationens psykologi” (1933, 65–70). Ahlberg bruker unntaksvis konvensjonelle referanser. Jeg dokumenterer Ahlbergs binding til Sombart ved å vise den betydelige tekstlikheten mellom de to.

³⁷³ Sombart 1896, 103

³⁷⁴ Sombart 1925, *Zweiter Band*, 203. Der ikke annet er angitt, er referansene til Sombarts 1925-utgave hentet fra *Zweiter Band*.

Under hammermerket

Det kan være et forsøk på å distansere seg fra begrepene, eller et forsøk på å detonere den sprengkraften begrepene hadde, i samfunnet generelt, og i arbeiderbevegelsen spesielt. Kort fortalt er Sombart mer kritisk til forvaltningen av arven etter Marx enn han er til Marx' egne analyser, selv om han ikke alltid er klar på de punktene. Han siterer for eksempel en engelskspråklig kilde som mener at tiden har gått fra den marxistiske tenkemåten: "Of this work (Marx') for the most of those who accepted it, the first hostile critic that made any impression was time."³⁷⁵ Tiden er marxismens fiende. Sombart utdyper:

Von hier und von dort sind einzelne Steine aus dem Baue des Marxschen Systems herausgezogen worden, ein ganzes Heer von Maulwürfen bürgerlicher wie sozialistischer Observanz hat den Boden unterwühlt, auf dem der stolze Bau stand, bis dieser ganz unmerklich eines Nachts zusammengestürzt war. lautlos wie der Campanile in Venedig.³⁷⁶

Kritikken kommer fra en person fylt av rettferdig harme, sveket av den han elsker: Byggverket marxisme forvitrer fordi mange av dets steiner er tatt bort. Grunnen som det står på, er gjennomboret av sosialistiske og borgerlige muldvarper. Som apostelen Tomas er Sombart på vei fra troen til tvilen. Han er åpenbart ukomfortabel med det han opplever som statiske og dogmatiske oppfatninger hos sosialister som, uten fnugg av tvil, alltid og i alle sammenhenger støtter seg på det han kaller *Zwei-Männer-Theorie*, Marx' og Engels lære:

Kein Zweifel: der vulgären Auffassung erscheinen Marx und Engels, der doch immer mit genannt werden muss, in einem wesentlich anderen Lichte, als ich sie Ihnen zu zeigen versucht habe [...] Marx selber soll einmal geäußert haben: „Moi je ne suis pas Marxiste,“ aber er hat schon diesen Worten wohl einen anderen Sinn untergelegt, als ich es tue, wenn ich sage: Marx und Engels haben sich nicht immer als folgerichtige Marxisten gezeigt, weder in ihrem Lehren noch in ihrem Leben.³⁷⁷

Marx hadde aldri ytret et ønske om at hans forskning skulle danne grunnlaget for en dogmatisk ideologi. Sombart ønsker med sin kritikk å ramme spesielt dem som hevder

³⁷⁵ Sombart 1905, 64 Han siterer en ikke-navngitt, øyensynlig engelskspråklig kilde.

³⁷⁶ Den opprinnelige kampanilen i Venezia, oppført på 900-tallet, styrtet sammen 14. juli 1902, etter år med dårlig vedlikehold; noe som Sombart brukte som metafor for marxismen.

³⁷⁷ Sombart 1905, 65-66

Under hammermerket

marxismens ufeilbarlighet. Tysk arbeiderbevegelse har latt marxismen få hegemoni og stengt ute ikke-marxistiske alternativer. På den måten er den blitt overlatt til en elitistisk menighet som bruker all energi på tolkninger og konfesjonsutvikling. Den har fortapt seg i en håpløs teorikamp, i stedet for å bry seg om klassens ve og vel. I 1934 utdyper han det synet i *Deutscher Sozialismus*, et verk om en nasjonal arbeiderbevegelse, utenfor det han da betrakter som den jødisk-infiltrerte marxismen.

Sombarts retoriske grep

Enkeltutgaver av Sombarts bøker ble oversatt til 24 språk, deriblant svensk og dansk, men ikke til norsk. Da femteutgaven ble publisert 1905,³⁷⁸ skrøt Sombart av at han nå var oversatt til 17 språk. Han skrev i forordet til den siste utgaven:

[...] das zweite Buch soll die Empirie der sozialistischen „Bewegung“ behandeln, das heißt: während jenes die Gedankengebilde in den Köpfen der sozialistischen Denker untersuchte, soll dieses die Handlungen verfolgen, die jenen Gedanken entsprechen [...]³⁷⁹

Språket er uærbødig, over grensen fra en korrekt høflighetsnorm: En forsker av Sombarts kaliber forventes å være objektiv og ville normalt aldri bruke det svært uærbødige ”Kopf/Köpfen” (hode, nærmere ”hue”) om sine motstanderes tanker, men ”Sinn”. Sombart bruker anførselstegn, sannsynligvis for å så tvil om det genuine ved arbeiderbevegelsens begrepsbruk og dermed dens substans. Han stiller seg også tvilende til nødvendigheten av marxistenes kobling mellom arbeiderbevegelse og sosialisme:

[...] es gibt eine Arbeiterbewegung, die nicht sozialistisches Gepräge trägt, und es gibt Bestandteile der modernen sozialen oder sozialistischen Bewegung, die nicht ohne weiteres als Arbeiterbewegung anzusprechen sind. Immer aber soll die Darstellung beschränkt bleiben auf diejenigen Massenbewegungen der neueren Zeit, die sich an den Idealen des proletarischen Sozialismus orientieren.³⁸⁰

³⁷⁸ Til den femte utgaven, 1905, uttrykker Sombart glede over alle oversettelsene, til da 17, og lister dem opp: französische, italienische, spanische, flämische, holländische, englische, schwedische, dänische, russische, polnische, tschechische, kroatische, slovakische, bulgarische, magyarisches, armenische, japanische.

³⁷⁹ Sombart 1925, Erster Band, 3

³⁸⁰ Sombart 1925, Erster Band, 3

Under hammermerket

Sombart kritiserer marxistenes kobling av økonomisk sosiologi med en forutbestemt og nødvendig tilhørighet i en definert politisk ideologi. Ved å utdefinere den ikke-sosialistiske arbeiderbevegelsen mener han at den marxistiske arbeiderbevegelsens ledere påtvinger massene en ideologi basert på sosiologiens hang til generaliseringer og til en historieoppfatning som bygger på et selektivt og snevert grunnlag.

Etter hvert bruker han ulike tekstlige og retoriske virkemidler for å understreke sin misnøye. En iøynefallende teknikk er å sette sentrale begreper i anførselstegn, som ”Masse”, eller bak det kvalifiserende adjektivet ”sogenannt”, eventuelt forkortet til ”sog.”. Han bruker også begreper fra andre kontekster, som her (mine uthevninger i kursiv):

daß auch diese *Ketzer*, die niemals die *Wahrheit der Lehre*, wie sie Marx *verkündet* hat, angezweifelt haben, sondern nur behaupten, im Besitze der *wahren Lehre* zu sein, wieder zu *gläubigen Gemeinden* mit einem anerkannten Oberhaupte sich zusammengeschossen haben. So gab es in Deutschland die *Konfessionen*: Kautsky – Bernstein – Mehring, Luxemburg; in Frankreich Guesde – Sorel; in Italien Turati – Labrioda Jun.; in Rußland Lenin – Plechanow usw. Die geistige Struktur der Verbände bleibt dieselbe.³⁸¹

I en analyse over en konfesjonsløs, religionsskeptisk filosofi som marxismen forekommer Sombarts begrepsvalg eiendommelig. Han bruker kristendommens og religionshistoriens begreper, som ”forkynne” og ”kjetter”, ”den sanne lære”, ”troende menigheter” og ”konfesjon”. Sombart hevder at marxismen ikke lenger betraktes som etterprøvable vitenskapelig forskning, men som noe ufeilbarlig. Det udiskutable i marxismen minner etter hvert om et religiøst dogme, der troende finner sammen i menigheter som forsvarer troen mot kjettersk kritikk utenfra. Samfunnet av rettroende marxister utvikler også en gjenkjennbar liturgi som Sombart ironiserer over i *Der proletarische Sozialismus*. Tekstpassasjen over er et tilfeldig valgt eksempel på retorikk der ironi og sarkasme tar over for det egentlige meningsinnholdet i budskapet. Den er en bitende analyse over de mange retningene i sosialismen, hvordan hver fortolker av Marx står på sitt, mens den underliggende åndelige strukturen forblir intakt.

³⁸¹ Sombart 1925, 180

Under hammermerket

Pollock versus Sombart: kritikk fra en gammel forbundsfelle

I ”Neunte Auflage” av *Socialismus und sociale Bewegung* i 1920 ser teppet ut til å ha gått ned for Sombarts vilje til saklig kritikk. Fra nå av raljerer han over marxismen, dens fortolkere og ideologi, dens verdensanskuelse og metoder. Med sin siste utgave, ”Zehnte Auflage” med den nye tittelen *Der proletarische Sozialismus*, vekker han for alvor sine fagfellers kritikk: Friedrich Pollock,³⁸² allerede på 1920-tallet en ledende politisk tenker, tar kraftig og saklig til motmæle i pamfletten *Sombarts ”Widerlegung” des Marxismus*. Han gir der en detaljert, punkt-for-punkt-kritikk av noen av Sombart sentrale påstander i *Der proletarische Sozialismus*. Pollock var fra 1924 tilknyttet *Institut für Sozialwissenschaft* i Frankfurt am Mein, en av Europas ledende samfunnsvitenskapelige forskningsinstitusjoner.³⁸³

Pollocks kritikk, utgitt i en velrenommert tidsskriftserie, kan ha fått varsellampene i svensk og norsk arbeiderbevegelse til å lyse. Arbark i Oslo har et eksemplar av Pollocks *Sombarts ”Widerlegung” des Marxismus*, liksom Kungliga biblioteket og Arbarks søsterbibliotek, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek i Stockholm.³⁸⁴ Boken har sannsynligvis vært i nevnte bibliotekers samlinger siden utgivelsen i 1926.³⁸⁵ Det har ikke vært mulig å finne ut om *bokstugan* ved

³⁸² Pollock 1926. Pollock befant seg fra 1923 i kretsen rundt Max Horkheimer og Felix Weil. Han var spesielt opptatt av Marx’ penge teori og en av grunnleggerne av *Institut für Sozialforschung* ved Frankfurts universitet. Pollocks etos springer i denne diskusjonen ut av akademiske arbeider. Han publiserte senere en artikkel (1928), *Die planwirtschaftlichen Versuche in der Sowjetunion 1917–1927*. Han foretok en reise dit i forbindelse med tiårsjubileet for sovjetrevolusjonen. Artikkelen er en oppslutning om og et forsvar av planøkonomien. Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek (Arbark) i Oslo har den i sin katalog, der den feilaktig er notert som publisert i 1925. Han publiserte etter å ha observert og erfart planøkonomi i praksis i Sovjetunionen.

³⁸³ Pollocks utgiver, *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*, er tross benevnelsen ingen arkivinstitusjon, men benevnelse på en serie skrifter utgitt mellom 1911 og 1930. Den ble utgitt av professor Carl Grünberg (1861–1940), på det tidspunktet direktør for *Institut für Sozialforschung an der Universität Frankfurt a.M.* Professor Grünberg skriver på baksiden av bokheftet at skriftserien hans er et samarbeidsprosjekt; ”In Verbindung mit einer Reihe namhafter Fachmänner aller Länder.” Siden kritikken er fremført nettopp der, har den utvilsomt fått oppmerksomhet i Tyskland, sosialismens og marxismens moderland.

³⁸⁴ Det finnes en referanse til Pollocks bok på *Kungliga bibliotekets* digitale arkiv. I samtale med Catalina Benavente ved Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek 17. november 2011 kunne hun bekrefte at den også finnes der. Den er ikke innført i bibsys.

³⁸⁵ Kjersti Åberg, bibliotekar ved Arbark (17. november 2011), vil ikke utelukke at den ble kjøpt inn da den ble gitt ut, altså i 1926. Noe som kan tale mot det, er at det eksemplaret jeg har hatt til disposisjon, bærer stempellet *Fagbevegelsens arkiv Oslo*, en betegnelse som ble brukt under okkupasjonen for å avlede tyskernes oppmerksomhet fra det mer germansklingende *Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek*. Utgaven kan med andre ord være innkjøpt under okkupasjonen. Det siste er også tvilsomt, for sensuren i Tyskland, og etter hvert Norge, ville ikke ha godkjent titler utgitt i en serie som kalte seg sosialistisk, og som dertil er en marxistisk

Under hammermerket

Arbetarrörelsens folkhögskola, der Ahlberg var rektor, hadde den i sine samlinger. Det er usikkert når boken ble gjort tilgjengelig i Sverige og Norge, men det er høyst sannsynlig at den har blitt sendt som gave til arbeiderbibliotekene fra forlaget, eller fra en organisasjon i tysk arbeiderbevegelse, kanskje i forbindelse med utgivelsen.

Pollock er uenig i Sombarts påstand om at den sosiale bevegelsen ikke skulle ha plass til arbeiderklassen og proletariatet. Foruten jøder skulle bevegelsen bestå av "Die Jugendlichen, die Degenerierten und Geisteskranken, die Fremden, die Deklassierten, die 'emanzipierten' Frauen". Proletarbevegelsen er åpen for enhver som i teorien åpner seg for den, hevder Sombart. Pollock tilbakeviser det på det sterkeste: "Die proletarische Theorie ist schon [deshalb] falsch [...] weil es ein 'objektiv eindeutig bestimmbares Klasseninteresse' gar nicht gibt." Ungdom er med fordi den er biologisk determinert til radikalisme. Fremmede, som innvandrere, definerer revolusjonens ånd, men det siste er, ifølge Sombart, ikke empirisk bevist. Sombart regner opp sjikt som etter hvert ble ansett og fikk status som utgrupper; sinnssyke og degenererte, ikke-tyske; mennesker uten tilstrekkelig kraft til å holde fast i sin klasses tilhørighet.³⁸⁶ Hensikten er muligens å vise verden hvem som de facto befolker arbeiderbevegelsen, for på den måten å diskreditere den. Underforstått har den faktiske arbeiderklassen alt å vinne på å vende marxismen ryggen, mener Sombart, og heller vende seg til grupper som står utenfor den marxistiske dogmatikken.

Pollock mener også at Sombarts utlegning om massen, dens suggestibilitet og dens hang til lidenskap og effektmakeri er feil. Pollock kritiserer Sombart spesielt for å stimulere til hat: "Der Einzelhaß wird dann verallgemeinert, systematisiert und damit zu einem allerdings nach wie vor 'höchst affektiven' Klassenhaß gemacht."³⁸⁷ Pollock er kritisk til at hat rettet mot enkeltfenomener skal systemiseres og generaliseres til klassehat. Sombart hadde skrevet at et slagord gjør det mulig å føre et bevis for en

kritikk av en selverklært nazist, som dertil er en kjent akademiker med etternavnet *Pollock*, som i Sentraleuropa vanligvis oppfattes som jødisk.

³⁸⁶ *Degeneriert*: metaforisk konnotert, ikke biologisk denotert. En *utartet* gruppe. Begrepet *entartet* ble i nazitiden det foretrukne begrepet og erstattet *degeneriert*. Det ble brukt om grupper og utgrupper som befant seg *avant garde*, i det som av noen ble betraktet som moralsk forfall, i kunst, samfunnsliv og politikk, og som hadde nytt stor frihet under Weimarrepublikken.

³⁸⁷ Pollock 1926, 16-17

Under hammermerket

påstand uten overlegninger.³⁸⁸ Pollock avviser Sombarts påstand om at propaganda, nærmest alene, skulle kunne samle arbeiderklassen under én fane, for klassen kommer ingen vei uten at den organiserer seg: ”Mit Propaganda allein kann der proletarische Sozialismus seine Kämpfe nicht führen, er bedarf dazu einer ’Rüstung’ (’Organisation’), d.h. besonderer Verbände.”

ALTERNATIV TIL MARXISME: ”TYSK SOSIALISME”

Om Pollocks kritikk ble tiet i hjel, eller oversett, i Skandinavia, var Sombarts politiske status fra 1933 vel dokumentert. Hans vel utviklede *Fingerspitzengefühl* gjorde at han raskt forstod hvilke forventninger *Das dritte Reich* hadde til landets akademikere. Under stiftelsesmøtet til ”Akademie für Deutsches Recht” i 1933 befant således Sombart seg i selskap med herrer som Hermann Göring og Hans Frank.³⁸⁹ Akademiets formål var å endre Tysklands rettssystem i en retning som skulle bringe det i overensstemmelse med nasjonalsosialistisk ideologi. Året etter, sommeren 1934, skriver Werner Sombart under oppropet „Deutsche Wissenschaftler hinter Adolf Hitler“, publisert i *Völkischer Beobachter* 19. august.³⁹⁰ Ernst Klee skriver at mange akademikere ble medløpere fordi de så det åpenbart opportune i slike handlinger. I ettertidens klare lys kan slike handlinger selvsagt karakteriseres som moralsk feige. På

³⁸⁸ Ahlberg tar dette videre, kanskje basert på Pollocks kritikk av Sombart, at en agitator bare kan kaste frem et eksempel, og så generalisere på det.

³⁸⁹ Göring var Luftwaffes sjef, fra 1941 også Heydrichs medansvarlige i organiseringen av *jødespørsmålets endelige løsning*. Dømt til døden i Nürnberg. Frank var generalguvernør i Polen 1939–1945, i etterkrigstidens Polen kjent som *Polens slakter* og *jødeslakteren fra Krakow*. Dømt til døden i Nürnberg.

³⁹⁰ Oppropet var en bekreftelse av *Bekennnis der Professoren an den deutschen Universitäten und Hochschulen zu Adolf Hitler und dem nationalsozialistischen Staat* fra 11. november 1933, offentliggjort umiddelbart i forkant av og i anledning Hitler første folkeavstemning, der velgerne ga regimet fullmakt til å tre ut av Folkeforbundet. Blant de første undertegnerne finner vi Martin Heidegger. Oppropet i *Völkischer Beobachter* ble trykt til Hitlers neste folkeavstemning 20. august 1934. Konkret skulle velgerne ta stilling til spørsmålet om embetene som rikskansler og forbundspresident skulle bli slått sammen, og dermed åpne for Adolf Hitlers nye status som *Führer*. Dermed ville veien ligge åpen for regimet til å fullføre nedbyggingen av den institusjonelle maktfordelingen. Forsideteksten til oppropet i *Völkischer Beobachter* ble også trykt på engelsk, italiensk, fransk og spansk. Oppropets målgruppe må derfor kunne sies å ha vært hele den globale arena. Siden jødiske akademikere allerede fra april 1933 kunne avskjediges i henhold til lover om *Nationalerhebung* og *Säuberung*, ble en rekke vitenskapelige stillinger ledige. De ble i hovedsak besatt av ikke-jøder med uplettet politisk rulleblad, ikke nødvendigvis medløpere og klakører. Werner Sombart hadde i 1911 skrevet *Die Juden und das Wirtschaftsleben* hvor han virker ambivalent, med en skeptisk og forsiktig beundrende holdning til jødisk suksess i næringslivet. Boken er ikke antisemittisk i den forstand at han tiller jøder et biologisk og generelt imperativ for negative egenskaper. I regimets øyne kan han derfor ha hatt et stykke å gå før han kunne bli akseptert som politisk ren. I Sombarts tilfelle kan derfor oppslutningen om oppropet ha vært en profesjonell nødvendighet for å forsikre regimet om sin lojalitet og dermed fortsatte fremtid i det akademiske liv. Dette er blant annet skrevet om av Klee (2003).

Under hammermerket

den andre siden må det kunne holdes for lite sannsynlig at Sombarts, og andre akademikers valgfrihet, var reell i den politiske situasjonen i Tyskland i 1934.³⁹¹

Oppropene ble til i forbindelse med to folkeavstemninger, i november 1933 og i august 1934. Selv om norske hovedstadsaviser hadde fyldig dekning av tyske politiske forhold generelt, og folkeavstemningene spesielt, har jeg ikke funnet nyhetsartikler om de akademiske oppropene. Noen større norske aviser hadde korrespondenter i Berlin, som *Arbeiderbladet*, der Finn Moe var korrespondent i to år fra 1927. Jeg holder det for lite sannsynlig at Moe og andre pressefolk ikke kjente til Sombarts politiske glideflukt. Hans oppslutning om Hitler var utvilsomt kjent i sosialistiske kretser over hele Europa, også før 1936, da Moe skrev sin henvisning til Ahlberg, og indirekte til Sombart, i *Agitasjon og propaganda*.

I forordet til sitt verk *Deutscher Sozialismus*, signert *Berlin-Grunewald, im Juli 1934*, skriver Sombart at verket kunne ha vært skrevet ti eller femten år tidligere. Han frykter at det vil være enda mer aktuelt om 30 år enn det er nå. Verket er bredt anlagt med 18 kapitler om temaer som Hitlers revolusjon, endringer i samfunnsstrukturer, analyser av åndsliv, økonomi, tyskhet og annet. Sombart setter likhetstegn mellom sitt eget begrep ”tysk sosialisme” og det mer etablerte ”nasjonalsosialisme”:

Da der Deutsche Sozialismus nationaler Sozialismus ist, also im Rahmen des nationalen Verbandes seine Verwirklichung erwartet, so kommen als die Mächte, die dies herbeiführen sollen nur die staatlichen Mächte, kommt nur der Staatsmann im Betracht, dem es obliegt, das Zusammenspiel von Idee und Interesse richtend und bestimmend zu gestalten und damit Geschichte zu machen.³⁹²

Sombart mener at den tyske sosialismen er en genuin og legitim sosialisme, ikke på tross av sin opposisjon til marxismen, men på grunn av den. Han bekrefter, begrunner og understreker her sin tilslutning til regimet. Han tar steget over fra medløperens status og bidrar til en omdefinering av maktfordelingen, først ved å delta i *Akademie für Deutsches Recht*, og nå ved å konkretisere hvordan han ser for seg virkeliggjøringen av maktsentraliseringen: Makten, mener han, må kun springe ut fra og utøves i rammene av statsapparatet. Underforstått skal det sivile samfunn ikke lenger

³⁹¹ Klee 2003

³⁹² Sombart 1934, 170

Under hammermerket

konkurrere med staten om knapphetsgodet *makt*. Det tyske sivile samfunn opphørte i praksis å eksistere under nasjonalsosialismen.

Vorhang auf für die Judenfrage

I egne kapitler drøfter han rammer for tyskhet og oppsummerer visse grunntrekk i tysk kultur, mentalitet og samfunnsliv:

1. Die Deutschen sind ein aktives, auf Weltbejahung eingestelltes, tatkräftiges und tatenlustiges Volk und unterscheiden sich dadurch – zusammen mit allen Westeuropäern – von den meisten östlichen Völkern [...]
2. Die Deutschen sind ein Männervolk: Im Mittelpunkt des häuslichen wie des kulturellen Lebens steht der Mann [...]
3. Die Deutschen sind ein Landvolk [...]³⁹³

I oppsummeringen over utdefinerer Sombart slavere og jøder, som tilhører østlige folkeslag. Det maskuline er sentrum i tysk familie- og kulturliv, i tråd med regimets kjønnspolitikk. Jøder, som ikke dyrker jorda, slik landfolket tyskere gjør, blir utdefinert av det tyske fellesskapet. Han tillegger nå jøder biologisk determinerte trekk, eventuelt kulturtrekk som kan ha blitt påført dem i gettoene.³⁹⁴

Sombarts jødespørsmål er todelt, i et personproblem og i et saksproblem. Jøder som er blitt som tyskere, kan ikke lenger betraktes som jøder. Tidligere hadde jøder vært utestengt fra visse institusjoner, som offiserskorpset, en praksis Sombart slutter opp om. Det viktigste strukturelle problemet med jøder er deres sterke innflytelse i alle deler av samfunnet. Det har i sin tur medført ”daß der jüdische Geist keineswegs an die Person des Juden gebunden ist, [...] daß jüdischer Geist auch in Menschen nicht-jüdischen Blutes Wurzel schlagen kann”.³⁹⁵ Siden det abstrakt jødiske er langt mer omfangsrikt enn det konkret jødiske, kan det jødiske bestå ”[...] wenn auch der letzte Jude und Judenstämmling vernichtet worden wäre”. Sombarts antisemittisme er med andre ord uavhengig av jøders fysiske tilstedeværelse i verden.

Pollock kommenterer Sombarts diskusjon om rekrutteringsgrunnlaget til den internasjonale arbeiderbevegelsens organisasjoner. En folkegruppe som gjennom sin

³⁹³ Sombart 1934, 139-140

³⁹⁴ ”Jødespørsmålet” er betimelig, for to måneder etter at Sombart leverte sitt manus, vedtok Reichstag enstemmig ”Nürnberglovene”, som institusjonaliserte og rettsliggjorde antisemittismen.

³⁹⁵ Sombart 1934, 190

Under hammermerket

Heimatslosigkeit er internasjonalt, er nettopp *die Juden*.³⁹⁶ De er av visse årsaker overrepresentert i organisasjonslivet, skriver Sombart:

Die innere Veranlagung des Juden der entscheidende Grund für seine Hinneigung zum Sozialismus ist. Was diese Hinneigung zunächst verständlich ist, ist die besondere jüdische Mentalität. Der jüdische Geist ist rational, abstrakt. Es fehlt ihm die Plastizität, die Anschaulichkeit. Der Jude ist deshalb der geborene Doktrinär und Konstrukteur.³⁹⁷

Han fremholder at jødernes evne til prinsipiell tenkning har gjort dem til mennesker som evner å virkeliggjøre systemene i praktisk politikk. Det doktrinære i den sosiale bevegelsen er det tydeligst jødiske i den: "[...] ist gewiß zum großen Teil das Werk ihrer jüdischen Anhänger."³⁹⁸ Pollock, selv jødisk, nøyer seg med å kritisere Sombarts påstand om at arbeiderbevegelsens kadetter i alt vesentlig skulle bestå av "Abfall- und Ausschlußbestandteile der bürgerlichen Gesellschaft".³⁹⁹

SOMBART UNDER SKANDINAVISK ARBEIDERBEVEGELSE RADAR

Alf Ahlberg, doc. philos, var svært bevandret i europeisk humaniora. Han skrev en fembinds filosofihistorie, der han blant andre analyserte Schopenhauer og Nietzsche. Det er nesten utenkelig at Ahlberg kan ha unngått å merke seg Sombarts språkbruk. Det er videre vanskelig å tenke seg at han ikke hadde registrert støyen Pollock hadde skapt med sin kritikk.

I sine egne artikler og kapitler, der han bruker oversatte passasjer fra Sombarts tekster, nærmest ord for ord, skreller Ahlberg av kvalifiserende figurer og adjektiv som farger Sombarts originaltekster. Ahlbergs rolle er merkelig, og vanskelig å sette ord på.

Gösta Vestlund, om kjente Alf Ahlberg, og som også var lærer ved Brunnsviks folkhögskola, fortalte meg i et telefonintervju at han mente at Alf Ahlberg best kunne karakteriseres som liberal humanist, muligens med en kristen overbygning.⁴⁰⁰ Vestlund, født i 1913, tok i samtalen forbehold om at han møtte Ahlberg for første gang i 1942,

³⁹⁶ Sombart skriver *die Juden*, bestemt form, flertall, en grammatisk form som virker generaliserende.

³⁹⁷ Sombart 1925, 154

³⁹⁸ Sombart 1925, 159

³⁹⁹ Pollock 1926, 16

⁴⁰⁰ Vestlund, telefonsamtale høsten 2011.

Under hammermerket

og at Ahlberg selvsagt kunne ha endret politisk innstilling mellom 1932, da *Social psykologi* ble gitt ut, og 1942, da de to ble kolleger.

I sitt forsvar for artikkelen *Agitasjonens psykologi* høsten 1934 fremstår Ahlberg som en ganske dogmatisk marxist. Jeg har ikke kommet over kilder som kan bekrefte eller avkrefte Vestlunds vurdering av Ahlbergs livssyn eller politiske innstilling. Imidlertid kunne Gösta Vestlund fortelle at lærerkraftene på Brunnsviks folkhøgskola var rekruttert fra et bredt spekter av ideologiske og samfunnspolitiske miljøer. Selv om LO og KF (Kooperativa Förbundet) eide skolen, og dermed definerte dens mandat og formål, var det ingen krav til lærere at de måtte dele eierorganisasjonenes verdier og grunnsyn.

Ahlberg kan selvsagt være offer for sin egen selektive persepsjon i sitt møte med Sombarts litteratur.⁴⁰¹ Han kan ha valgt å se bort fra sarkasmen, ironien og kvalifiseringene som preger *Der proletarische Sozialismus*. Slik han kan ha sett det, var Sombarts kunnskap om teknikkene bak agitasjonen og propagandaen fremdeles intakt, relevant og verdifull. Ahlberg kan dermed, igjen uverifisert, ha valgt å se bort fra *sviket*. Sombarts intensjon kan ikke ha vært å bidra positivt for den marxistiske arbeiderbevegelsen, slik jeg ser det, men å diskreditere den, ved å latterliggjøre elementer i dens propaganda og dens organisasjon.

Hva Sombart advarer mot og harselerer over, blir anbefalt av Ahlberg. Fra Ahlbergs forelesningsemner ble det bokkapitler i hans bok *Social psykologi*. Bokkapitlet "Agitationens psykologi" ble oversatt til norsk, "Agitasjonens psykologi", og publisert i *Det 20de århundres* temahefte, våren 1934.

I "Agitasjonens psykologi," opprinnelig et kapittel i *Social psykologi*, lanserer Ahlberg begrepet "elementær masse" og legger ut om dens suggestibilitet. Det finnes en rekke tematiske trekk hos Sombart som Ahlberg nærmest kopierer til kapitlet "Agitasjonens psykologi".⁴⁰² Siden artikkelen var en del av *Det 20de Århundredes* temahefte, danner Sombarts sarkastiske utlegninger i *Die Propaganda* indirekte deler av metodeapparatet til Arbeiderpartiets nye propagandastrategi.

⁴⁰¹ Jeg foreslo en slik forklaring for Gösta Vestlund, som ikke sa seg i stand til å bekrefte eller avkrefte det.

⁴⁰² "Agitasjonens psykologi" er basert på Ahlbergs bearbejdede oversettelser av Sombarts "Der Inhalt der Propaganda." Werner Sombart omtaler feltet som *Die Propaganda*, mens Ahlberg bruker "agitasjon".

Under hammermerket

Ahlbergs elementære masse er, slik han ser den, uorganisert, ustyrlig, lite foretaksom og lite forutsigbar. Den kan forstås i kontrast til det som Ahlberg omtaler som *den organiserade gruppen*; den utvikler et hierarki og en organisasjon, men er ikke gjenstand for diskusjon her. Ahlberg sier ingenting om hvem som befolker den elementære massen, men til gjengjeld en del om hvordan en agitator kan nå dem:

Den elementære masse er på grunn av sin veldige suggestibilitet det egentlige område for agitasjon i dens grovere og lavere former. Agitatoren i ordets egentlige betydning søker alltid å skape massestemning for å suggerere tilhørerne til å tro på de meninger, som han ønsker å få dem til å tro på. Det er klart, at den slags agitasjon har meget lite eller intet med den logiske bevisførelse å gjøre. Agitasjon i denne betydning søker ikke å *bevise* riktigheten av noget med fakta og fornuftsgrunner, den søker å *overbevise* at følelsesmessig vei.⁴⁰³

Så lenge massen lar seg begeistre, kan den overbevises. Politikken saklige budskap, innholdet, er helt underordnet formen.

RETORISKE TEKNIKKER I PROPAGANDA

Ahlberg stiller opp ulike metoder der han presenterer og diskuterer avsenders autoritet og troverdighet i form av sakkunnskap, innlevelse og empati: ”Agitatoren optrer med *autorativ vekt*.” Taler må ha satt seg grundig inn i tematikken han skal tale over. Under hviler det selvsagte kravet om at han skal være skolert i bevegelsens historie og ideologi, eller slik det fremsettes i *Det 20de århundre*:

Han påberoper sig hellige autoritative skrifter: Det kommunistiske manifest og Das Kapital, hvis han taler til arbeiderklassen, andre store menn og anerkjente autoriteter, hvis han taler til andre samfundsklasser. Han slår gjerne om sig med statistiske oppgivelser; det gjør alltid inntrykk. De kan som bekjent fortolkes på mange forskjellige måter. Eller kanskje gjør han som Lassalle, som var en av de dyktigste agitatorer historien kjenner, stabler en hel dyngje bøker op foran sig for at tilskuerne skal se hans autoriteter. Han peker på dem med et: *Hinc robur et securitas*.⁴⁰⁴

En kunnskapsrik avsender gir et bedre inntrykk enn en med begrenset kunnskap. Bokstabler, ytre tegn på kompetanse, er et overflatisk tegn, men kan selvsagt imponere

⁴⁰³ Ahlberg 1934, 195

⁴⁰⁴ Ahlberg 1934, 195

Under hammermerket

lettpåvirkelige, selv om slike virkemidler kan virke pompøse, belærende og kanskje nedlatende. Sombart skriver:

Verlesung von Stellen aus den heiligen Schriften, Auslegung schwieriger Texte.⁴⁰⁵ [...] Man erinnere sich der Bücherstöße, hinter denen Lassalle sine große Reden hielt.⁴⁰⁶

Igjen er det vanskelig å overse ironi i adjektivet *hellig*. Den vanligvis religionskritiske venstresiden ville sannsynligvis rynke på nesen over at noen betrakter *Det kommunistiske manifest* og *Kapitalen* som hellige.

Målet helliger Ahlbergs middel: Det er avgjørende for taleren å få massens tillit, og han har et bredt metodeapparat han kan bruke: ”Agitatoren må alltid anvende kategoriske påstander for å gjøre massen tillitsfull”,⁴⁰⁷ en påstand han har fått fra Sombart, som skriver om nødvendigheten av å ytre seg i *bestimmte Behauptungen* og i *Schlagwörter*. I en logisk forlengelse av avsnittet om talerens autoritet anbefaler derfor Ahlberg taleren å opptre med selvsikkerhet og ikke å være redd for å komme med kategoriske påstander. En taler som evner å formidle sakkunnskap og innsikt på et bestemt felt, vil oppleve at tilhørere får tillit til ham. Den elementære massens intellektuelle disposisjon, *innere Gliederung*, er omvendt proporsjonal med dens affektive og emosjonelle bevegelser. Slik massesuggesjon forekommer ifølge Sombart i to hovedtyper, en intellektuell suggesjon, og en affektiv – emosjonell: “Es werden bestimmte Behauptungen mit möglichst autoritärer Geste aufgestellt: in der Form der Rede, indem man die Stimme erhebt und einen Satz besonders stark betont; in der Form der Schrift, indem man sich des Sperrdrucks oder der fetten Schrift bedient.”⁴⁰⁸ Kategoriske påstander alene strekker ikke til hvis de ikke følges opp med sterke overleveringsmetoder. Taleren må også beherske stemmen, kunne utnytte dens

⁴⁰⁵ Sombart 1925, 178-179

⁴⁰⁶ Sombart 1925, 195

⁴⁰⁷ Her er det en nyanseforskjell mellom Ahlbergs svenske originaltekst og den norske oversettelsen: ”Agitatoren måste alltid tillgripa kategoriska påståenden för att inge förtroende hos massan”, skriver Ahlberg på side 66 (1933). Den norske versjonen legger vekt på massens generelle tillit. Den svenske tar utgangspunkt i den tilliten som agitatorens må sørge for å inngi i massen, og har altså et noe høyere abstraksjonsnivå. Begge spiller imidlertid på formålet med å anvende kategoriske påstander: understreke talerens troverdighet.

⁴⁰⁸ Sombart 1925, 209

Under hammermerket

potensial. Kategoriske skriftlige påstander må trykkes med uthevet trykk i skriftlig materiale. Ahlberg følger opp:

Sterke ord, sterke påstander i denne relativitetens verden, er denne agitasjons redskap. ”Sådan er det,” sier agitatorene og hugger neven i bordet. Han sier ikke: ”Det er rimeligvis sådan,” eller ”det er muligvis sådan.” Fra de gammeltestamentlige profeter til de moderne politiske folkemøter har alle agitatorer talt i denne bestemte tone, og kun på den måte har de kunnet få massene med sig. Den minste tvil, den minste usikkerhet i stemmen forminsker straks den agitatoriske tales suggestive kraft.⁴⁰⁹

Viktigheten av gode slagord får stor plass i litteraturen. Sombart og Ahlberg anbefaler også ”bilder”, også i betydningene ”metaforer” og ”karikaturer”: ”Agitatorene må ikke anvende abstrakte resonnementer, men derimot appellere til *billeder* og *slagord*, som setter *fantasien* igang.” Slagord setter i gang assosiasjonsrekker hos tilhøreren uten at han behøver å reflektere intellektuelt over innholdet i det:

Das Schlagwort ermöglicht es, einen „Beweis“ zu führen, ohne daß irgendwelche Überlegung des Lesers oder Hörers nötig ist [...] Die Reden der *dii minores* unter den Agitatoren bestehen häufig in einer zuweilen ganz sinnlosen Aneinanderreihung von Schlagworten, deren jedes – was, wie wir noch sehen werden, ebenfalls ein wichtiges Mittel der Massensuggestion ist – „stürmisch Beifall“ auslöst.⁴¹⁰

I sitatet over er det verdt å merke seg Sombarts sarkastiske karakteristikker over det ”stormende bifallet”. Dernest bruker han folkelige, overdrevne uttrykk som ”irgendwelche Überlegung [...] nötig ist”, enhver overlegning er unødvendig, underforstått at leser eller tilhører likevel ikke har intellektuell kapasitet til egen refleksjon. De betydningsløse blant talerne, *dii minores*, kan likevel utløse stormende bifall med sine ofte meningsløse rekker av slagord. Ahlberg har, slik det er oversatt, fanget opp det substansielle i den tyske originalteksten, men han har oversatt selektivt og utelatt Sombart nedlatende talemåter: ”De mindre betydelige agitatorers taler består ofte av en undertiden meningsløs opdygning av slagord, hvorav hvert utløser stormende bifall.” Sombarts begrunnelse er likevel gyldig: Et slagord kan gi et velvillig innstilt publikum en bekreftelse på noe det har lyst til å høre, og er slik sett en

⁴⁰⁹ Ahlberg 1934, 196

⁴¹⁰ Sombart 1925, 210

Under hammermerket

effektiv retorisk metode. Slagord kan bidra til å forsterke følelsen av samhold i bevegelsen, og videre til å markere en grense mellom innenfor- og utenforskap. Sist, men sannsynligvis ikke minst, kan slagord vekke interesse og oppmerksomhet hos grupper som av en eller annen grunn stiller seg likegyldige til arbeiderbevegelsen, til å tenke nytt om parti, fagforening og sosialismen. S sammensatte slagord, som ”fagforeningsterror”, ”kapitalistlakeier”, ”arbeidermordere” og ”socialfascister”⁴¹¹ setter massens fantasi i sving, slik at den kan danne egne bilder som den assosierer med politiske motstandere. Sombart har utarbeidet en alfabetisk liste over skjellsord og karakteriserende uttrykk som den tyske arbeiderbevegelsen bruker, og som kan utvides etter behov. Den kan også være nyttig for å bygge opp en agitasjonstale, med negative karakteristika: ”Ausbeutung”, ”Blutsauger”, ”Hungerllöhne”, ”Salonsozialist”, ”Tinten kuli” og ”Volksverdummung”.⁴¹²

For Sombart var slagordet nærmest en kunstform innen affektiv – emosjonell – suggesjon, et kritisk kondensat av meninger: ”Es muß in sich eine Fülle von Kritik und eine Fülle plastischer Vorstellungen enthalten.”⁴¹³ Et godt slagord må rette et kritisk søkelys på noe og samtidig være uttrykksfullt. Han sammenligner gode slagord med forgiftede piler, myten om hvordan Lucrezia Borgia tok livet av sine motstandere, knapt merkbare, men ikke desto mindre dødelige: ”Die guten Schlagworte sind vergifteten Pfeilen vergleichbar: sie verwunden durch leichte Ritzung der Haut tödlich.”

Enkelte steder skriver Sombart uten sine vanlige sarkasmer. Han anbefaler at agitatorene legger opp til karikerte bilder i slagord, for eksempel om samfunnsforhold eller om politiske motstandere. Publikum er i stand til å assosiere på den ønskete måten, for deretter å generalisere:

Sobald ein Gedanke die Form des Schlagworts erhalten hat, ist er propagandareif sozusagen. Das Schlagwort überhebt der Notwendigkeit jedesmal wieder eine bestimmte Vorstellung durch einen großen Aufwand von Rede- oder Schriftworten zu erzeugen. Es genügt die Nennung des Schlagwortes, damit automatisch die gewollten Assoziationen sich folgen.

⁴¹¹ Ahlberg 1934, 196

⁴¹² Sombart 1925, 211. Sombarts liste er en drøy side, alfabetisk.

⁴¹³ Sombart 1925, 210. Begrepet ”plastisch” er flertydig både på tysk og norsk, og jeg tolker det her som ”uttrykksfullt”.

Under hammermerket

Ahlberg er mer direkte og tilsvarende mindre subtil enn Sombart. Han overlater resonneringen til publikum, og konklusjonene hans er induktive. Han skammer seg ikke over å generalisere på én observasjon: ”Vil han f. eks. beskrive elendigheten i det kapitalistiske system, tegner han noen hurtige rids op, tar et enkelt tilfelle frem og generaliserer dette.”⁴¹⁴ Ahlberg mener at slagord som retorisk metode er optimalt anvendbar når en agitator eller taler henvender seg til den elementære massen, der det er få motforestillinger.

Gjentakelser og overdrivelser

Alf Ahlberg henter mer kunnskap fra reklamebransjen når han anbefaler gjentakelser som retorisk virkemiddel: ”Et særdeles virkningsfullt middel er gjentakelsen. Reklamens sterke intellektuelle suggestion virker fremfor alt ved stadig gjentakelse.”⁴¹⁵ Sombart kobler gjentakelse med slagord, noe Ahlberg synes å ha sett bort fra:

Ist die Behauptung in einem Schlagwort eingefangen, so muß sie nun zu Tode gehetzt werden durch Wiederholung – Wiederholung – Wiederholung, der einzigen rhetorischen Form nach der Ansicht Napoleons. Diese unausgesetzte Wiederholung ist das Hauptkunstmittel der intellektualen Suggestion.⁴¹⁶

Ahlberg istemmer referansen til Napoleon og skriver videre at moderne reklame- og agitasjonspsykologi er tilbøyelig til å gi Napoleon rett på dette punktet: ”Napoleon har en gang påstått, at gjentakelsen er den mest virkningsfulle av alle retoriske figurer, og den moderne reklame – og agitasjonspsykologi er tilbøielig til å gi ham rett.”⁴¹⁷ Han antyder at gjentakelse kan være vel så effektivt som substans som overbevisningsmiddel: ”Vekkelsespredikanten gjentar i en uendelighet de mest meningsløse formler, tilhørerne gjenkjenner de gamle, velkjente ords høitidelige klang, og hans dømmekraft kapitulere. Selv gjenkjennelsen av ordene skaper en suggestiv stemning.” Gjentakelsesmetoden er så effektiv at agitatorene kan selge nesten ethvert budskap. Ahlberg slutter igjen opp om Sombart, som kjennetegner gjentakelsen

⁴¹⁴ Ahlberg 1934, 196

⁴¹⁵ Ahlberg 1934, 196

⁴¹⁶ Sombart 1925, 211

⁴¹⁷ Ahlberg 1934, 196

Under hammermerket

som ”die Automatisierung des Denkprozesses, die Ausführung der Assoziationsbahnen, die Einengung des Bewußtseins.“⁴¹⁸

Ahlberg anbefaler også overdrivelser for å ”vekke lidenskapene gjennom sterkt overdrevne fremstillinger:”

Den må male i sort og hvitt: Motstanderne beskrives med djevelske, tilhengerne med englelige eller heroiske egenskaper. Ingen nuanser, ingen reservasjoner: massen må hate og elske, fremfor alt hate; den må ikke holdes lunken og ubesluttsom. ”Her kjemper Gud og djevelen,” skrev Sven Hedin i sitt berømte ”Varselsord” 1914.⁴¹⁹

Ahlbergs eksempler og referanser er igjen fra den tyske politiske sfæren, hentet fra Sombart, som anbefaler små anekdoter som bilder på arbeiderklassens erfaring:

Nicht ein notwendiges Lebensbedürfnis, kein Genuß, kein Luxus, an dem nicht der Schweiß dieser Scharen klebte. Aus ihrem Fleiß wächst die Muße der Glücklichen, aus ihrem Hunger ihr Sattsein, aus ihrem Leid ihre Freude [...] Wie eine Schar von Vampyren nehmen die Besitzer der Produktionsmittel auf Grund ihrer schmutzigen Papiere die große Masse des Produkts hinweg.⁴²⁰

Sombart anbefaler også melodramatiske overdrivelser i anekdotisk form, som å utbrodere sosiale konsekvenser av arbeidsløshet. Tragiske utfall er ikke nødvendigvis begrenset til industriarbeiderklassen: „Der Privatschreiber S. in Berlin, 45 Jahre alt, im Besitze einer noch schönen Frau von 39 Jahren und einer Tochter von zwölf Jahren, ist arbeitslos und dem Verhungern nahe. Die Frau entschließt sich mit Zustimmung des Mannes, sich zu prostituieren.“ Sombart forteller videre hvordan den tidligere middelklassefamilien går til grunne som følge av arbeidsløshet, underforstått det kapitalistiske samfunnet. Ahlberg er mindre anekdotisk enn Sombart, men også han anbefaler å male med bred pensel når bevegelsen skal beskrive sine motstandere og deres politiske hensikter. Det er først og fremst personer som skal angripes; de er talspersoner for systemer:

Hvis han er rettroende ”marxist,” burde det jo følge som en konsekvens av hans anskuelse, at enhver av nødvendighet – og således uten at man kan bebreide

⁴¹⁸ Sombart 1925, 211

⁴¹⁹ Ahlberg 1934, 197

⁴²⁰ Sombart 1925, 200-201

Under hammermerket

ham noget moralsk – slutter sig til den ene eller annen av de kjempende grupper, men det vilde stride mot agitasjonens taktikk å la sådanne meninger skinne igjennom, som kunde stemme til fordragelighet med menneskene (om enn ikke med systemer og prinsipper).⁴²¹

Ahlberg beskriver den politiske sfæren som delt mellom én god og én ikke-god del. ”Alle de som er med oss er utmerkede, rettenkende, edle mennesker, alle de som vegrer sig ved å følge oss er skurker og banditter. At der skulde være nogensomhelst mulighet for at andre motiver enn rent ondskapsfulle skulde få et menneske til å slutte sig til motparten, må agitatorene fortie.”

Tross Sombarts overtydelig ironiske, endog sarkastiske tekster som understreker hans forakt for sosialdemokratiet, gjør Ahlberg Sombarts tekster kritikkløst til sine, som der han gjengir et opprop Karl Liebknecht skrev i *Rote Fahne*. Det er blant de oversatte tekstdelene publisert i *Det 20de århundre*: Liebknecht tiltaler sine motstandere med skjellsordet ”Draachensaat!”⁴²² før han fortsetter slik:

Smudsige, utstøtte av den anstendige menneskehets rekker, pisket ut av Internasjonalen, hatet og forbannet av enhver revolusjonær proletar, sådan står de nu overfor verden. Og hele Tyskland er gjennom dem blitt styrtet ned i skam [...] Broderforrædere regjerer det tyske folk, brodermordere! [...] Ti Spartakus, det er ild og ånd, det er sjel og hjerte, det er proletariatets vilje og mot til revolusjonen [...] Ti Spartakus – det er socialisme og verdensrevolusjon.⁴²³

Dette skulle være Liebknechts angrep på sosialdemokratiet, som Sombart karakteriserer som ”von Anfang bis Ende ’flammende Begeisterung’ ein halbes Lallen oder Stammeln ausartet und nur noch hohle Phrasen aneinander gereiht werden.”⁴²⁴

Ahlberg presenterer det for å ildne sosialdemokratiet til kamp.

Publikum må smigres

Om motstandere hudflettes, skal tilhengere smigres. Ahlberg mener at ”agitatorene må smigre [...] publikum [...] for å gi det en fast tro på sakens seier.”⁴²⁵ Ahlberg henter

⁴²¹ Ahlberg 1934, 197

⁴²² Ahlberg bruker *Draksådd* på svensk. I den norske oversettelsen står det ”Dragesed!” En vanligere og mer tidstypisk metafor på norsk ville ha vært ”ormeyngel”.

⁴²³ Ahlberg, 1934, 199

⁴²⁴ Sombart 1925, 214

⁴²⁵ Ahlberg 1934, 197

Under hammermerket

også her innsikt fra Sombart, som skriver at *Beweihräucherung der Massen* – (overdreven) smiger av massene – er gangbar taktisk mynt: ”Diese [Agitatoren] erachten es als ihre vornehmste Aufgabe, den Massen zu schmeicheln.”⁴²⁶ Agitatorenes fornemste oppgave er å smigre massen, fortsetter Sombart, slik at menneskene i den, med ”eksepsjonelle kvaliteter i ånd og karakter” blir motivert til å nå ethvert mål de måtte sette seg. Også her er det klart at Ahlberg har valgt å se bort fra Sombarts overtydelige sarkasme. I avsnittet nedenfor skriver han at smigringen av arbeiderklassen er gjort av alle agitatorer ”tausend-, in millionenfacher Wiederholung” siden Lassalles dager, som har sagt det samme:

„der kämpfende und denkende Teil des Proletariats (da heißt also: derjenige, der der Sozialdemokratie anhängt, W.S.) bildet heute in allen kapitalistischen Ländern den besten, den selbstlosesten, rastlose höher strebenden und vorwärtstreibenden Teil der Nation..“ „den bedeutendsten Faktor der Erhaltung und Fortführung unserer Kultur” (Kautsky).

Sombarts innskutte kommentar rydder enhver tvil av veien om at han er kritisk til den marxistiske bevegelsens bruk av slike metoder. I *Det 20de århundres* temahefte oversetter Ahlberg Sombarts tekst, ord for ord og uten referanse: ”Den kjempende og tenkende del av proletariatet utgjør i våre dager i alle kapitalistiske land den beste, den mest uselviske, den rastløs fremad- og opadstrebende del av nasjonen, den mest betydningsfulle faktor, som bevarer vår kultur og fører den videre.”⁴²⁷ Her er det ingen kommentarer som kvalifiserer Kautskys tekst. Det er påfallende at Ahlberg anbefaler arbeiderbevegelsens propagandister å fare med så lett gjennomskuelig publikumsfrieri. Hvem utgjør proletariatet som det skal smiskes for? Sombart forklarer at proletariat er å forstå slik: ”das heißt also: derjenige, der der Sozialdemokratie anhängt, W.S.”⁴²⁸ Sombart hevder at Kautsky smisker med proletariatet for å skaffe seg tilhengere. Ahlberg tar ingen forbehold om nødvendigheten ved smisk: Som Sombart bruker han en talepassasje fra Robespierre, som også går inn i den norske teksten: ”Jakobinerne har alle dyder: [...] Vet I ikke, at I er konger og mere enn konger? Føler I ikke den

⁴²⁶ Sombart 1925, 203. *Schmeicheln*: ”smisk”, eller ”smiske for”, er udelt negativt på nyere norsk, med en nyanserforskjell mot ”smigre”

⁴²⁷ Ahlberg 1934, 198

⁴²⁸ Sombart 1925, 203

Under hammermerket

suverenitet, som cirkulerer i eders årer?”⁴²⁹ I sin originaltekst har Sombart skutt inn en setning: ”Nur wir sind groß, nur wir sind tugendhaft.”⁴³⁰ Bare vi er storsinnet, bare vi er dugelige. Denne hyperbolen har Ahlberg flyttet litt frem i sin svenske tekst, og igjen brukt i den norske: ”Alle de som er med oss er utmerkede, rettenkende, edle mennesker”⁴³¹ er gjentatt i ingressen i *Aftenpostens* kritikk. Foruten å gjøre seg skyldig i sitatfuske ved å endre en oversatt tekst marginalt og presentere som sin egen, verner Ahlberg om Sombart på en uforståelig måte. Ahlbergs tekstlighet med Sombarts tekster levner ingen tvil om at Ahlberg står inne for, og viderebringer kunnskap om teknikker, holdninger og metoder som Sombart bare har forakt til overs for. En plausibel forklaring til det kan være at Sombarts sentrale tekst om *Die Propaganda* rett og slett passet inn som en forlengelse av Le Bons, Tardes, Trotters og andres utlegninger av sosialpsykologi, om masse og om massenes som hengir seg til følelsesmessige utbrudd. Deres syn på massen som ubevisst og manipulerbar slutter derfor opp om en før-forståelse av propaganda som optimal metode. Sombarts, og dermed Ahlbergs syn på masse og på propaganda er så konkret at den er anvendbar i håndboklitteraturen, altså uten Sombarts sarkasmer. Kynismen i anbefalingene er imidlertid ikke til å overse.

⁴²⁹ Ahlberg 1934, 198

⁴³⁰ Sombart 1925, 203

⁴³¹ Ahlberg 1934, 197. Teknikken med smiger var også blitt fanget opp og kritisert av Pollock.

KAPITTEL 5 AGITASJON INNTIL 1933

Det er en alvorlig fare hvis man stivner i gamle former og ikke har evnen til fornyelse. Det gjelder agitasjonen like fullt som alt annet i forbindelse med arbeiderbevegelsens virksomhet.⁴³²

Gerhardsen angir flere motiver til at arbeiderbevegelsen må drive agitasjon, som her, i *Tillitsmannen*: ”Arbeiderbevegelsen må drive en uophørlig agitasjonsvirksomhet. Opgaven er å få alle arbeidere med i organisasjonene – i fagorganisasjonen, partiet og kooperasjonen.”⁴³³ Agitasjon er en grunnpilar i organisasjonsbyggingen; en udiskutabel nødvendighet. Blant nyrekrutterte kan det dessuten være talenter som kan berike bevegelsen ideologisk, faglig og politisk. Økt oppslutning betyr et større økonomisk armslag for arbeiderbevegelsens tre hovedgrener: partiet, fagforeningene og kooperasjonen. Rekruttering foregår både fortløpende og i kampanjer: ”Fra tid til annen arrangerer hovedorganisasjonene spesielle agitasjonsuker, omfattende det hele land. De enkelte foreninger og lokalorganisasjoner må da helst følge de direktiver som sendes ut og søke å opnå best mulige resultater.” Kampanjer er viktige, for de skaper engasjement i konkrete situasjoner, som valg, arbeidskonflikter og i andre kontekster. Organisasjonene må ikke glemme det synergiske vekstpotensialet som kan utløses i valgkamp: ”Den interesse valgene skaper må utnyttes til styrkelse av organisasjonen på alle områder.”⁴³⁴

Agitasjonen er på kort sikt en metode for å spre kunnskap om bevegelsen. Kunnskap er i seg selv et gode, fordi den bidrar til klassens dyktiggjøring og dermed egenbemyndigelse. Det er underordnet en mer langsiktig målsetning, som agitasjon også skal bidra til å legge til rette for: å overbevise velgere, for på sikt å nå det overordnede målet om et sosialistisk samfunn med arbeiderklassen ved roret. På vei dit

⁴³² Gerhardsen 1932, 51

⁴³³ Gerhardsen 1930, 33

⁴³⁴ Gerhardsen 1930, 40

Under hammermerket

behøver partiet all støtte det kan få: "[...] for å hverve stemmer ved valgene, nye abonnenter til partipressen, nye medlemmer til fagbevegelsen eller partiet."⁴³⁵

Som Gerhardsen bruker også Zachariassen "agitasjon" både som selvstendig begrep og som prefiks, for eksempel "agitasjonstale". Ingen av dem finner det nødvendig å diskutere innholdet i begrepet. "Agitasjon" er flertydig, noe som blant annet kommer til uttrykk i diskusjon om overtalelseelementer: "Talere som med livskraftig argumentasjon og virkningsfull agitatorisk kraft kan vekke folket, få det til å løfte hodet og lytte ut over hverdagen, vekke dets vilje til handling og kamp for de idealer som kan befri menneskeheten."⁴³⁶

Aktivitetsnivået i agitasjonsarbeidet er tilpasset den aktuelle politiske situasjon og varierer derfor i intensitet, med valgkamp som selvfølgelig høydepunkter: "Endelig skal valgagitasjonen ikke være stemmefiskeri, men en agitasjon for partiet og arbeiderbevegelsen – for socialismen."⁴³⁷ Gerhardsen foretrekker de brennende hjerter, selv om en lunken stemme er bedre enn ingen stemme, eller en motstemme. "Stemmefiskeri" har noe mindreverdige og midlertidige over seg. Velgere som lar seg overtale ved stemmefiske, er flyktige. De stemmer kanskje på Arbeiderpartiet i mangel på alternativer, noen endog i protest mot andre. Partiet kan ikke ha noen illusjoner om at slike velgere vil være lojale mot bevegelsen. Det er bare overbeviste velgere som er lojale; de overtalte er til låns.

Agitasjon er altså både strategisk, ved at klassen settes i stand til å ta makten, og taktisk, ved lokale og konkrete tiltak, i forbindelse med valgkamp og lignende.

AVSENDERNIVÅER I ARBEIDERBEVEGELSENS RETORIKK

Gerhardsen tar i sine instruksjoner for seg forholdet mellom individet, taleaktøren og arbeiderklassen, kollektivet som aktøren går ut fra, representerer og taler på vegne av. Han understreker betydningen av at en tale er kunnskapsoverføring til kollektivet:

Den socialistiske taler må først og fremst ha sitt socialistiske grunnsyn i orden. For arbeiderne er et sunt klasseinstinkt en god veileder; men det er ikke nok. Man må kjenne socialismens teori og historie og grundig ha studert de

⁴³⁵ Gerhardsen 1930, 34

⁴³⁶ Zachariassen 1931, 32

⁴³⁷ Gerhardsen 1930, 40

Under hammermerket

socialistiske programmer og retningslinjer. For den som har et virkelig underbygget socialistisk livssyn vil det som oftest falle lett også å kunne ta et riktig standpunkt til de mange forskjellige spørsmål som etter hvert melder sig i dagens strid.⁴³⁸

Håndboklitteraturen har mange henvisninger til det essensielle i at organisasjonene generelt, og partiet spesielt, må være synlige i all agitasjon. Einar Gerhardsen skriver: ”Det er i første rekke partiorganisasjonens oppgave å forestå valgagitasjonen, men så vel fagforeninger og ungdomslag som arbeideridrettslag og samvirkelag er like interessert i å støtte partiet i bestrebelsene for å opnå et godt resultat ved valgene.”⁴³⁹

Foruten lokale og sentrale partiorganisasjoner må den betydelige klyngen av lag og institusjoner stille seg til disposisjon for partiet, bevegelsen, og mest av alt, for klassen.

Gerhardsen utdyper sine ønsker for nasjonal agitasjon slik: ”Alt agitasjonsmaterieell som sendes lokalavdelingene fra landspartiet, må anvendes på den mest effektive og fruktbringende måte.” Ingen må være i tvil om at det er Youngstorget som legger premissene for agitasjonen. Lokalavdelingene må slutte opp om en felles standard for at agitasjonen skal få partiet til å fremstå som en helhetlig, robust bevegelse. Både Zachariassen og Gerhardsen minner leserne om at partiet forventer, og forventes, å komme til orde i enhver kommunikasjonshandling i arbeiderbevegelsens regi: ”Tilhørerne vil omtrent alltid være på høide med situasjonen, selv om de kan trenge supplerende opplysninger og får kjennsgjeringene stillet i belysning av partiets almindelige syn.”⁴⁴⁰ Det understrekes at agitasjonen må samsvare med partiets syn, slik at den kan bidra til å oppdatere tilhørernes kunnskap på et gitt felt. Zachariassens krav kan komme til uttrykk for eksempel på denne måten: ”[taleren] har en bestemt innstilling eller sitt partis almindelige syn som rettesnor, og nu skal stoffet gi ham innholdet til talen, bevisene, opplysningene, statistikken, kjennsgjeringene.”⁴⁴¹ Eksemplene bekrefter at bevegelsens organisasjoner, særlig partiet, tar ansvaret for, og legger premissene for, all agitasjon. Fordi håndbokforfatterne understreker at partiet må synes og høres i agitasjonen, kan det være grunn til spørre om arbeiderbevegelsen innrømmer menige talere rett til å utvikle

⁴³⁸ Gerhardsen 1930, 72

⁴³⁹ Gerhardsen 1930, 40

⁴⁴⁰ Zachariassen 1931, 40

⁴⁴¹ Zachariassen 1931, 44

Under hammermerket

eget materiale. Både Zachariassens og Gerhardsens håndbøker åpner for initiativ fra menige medlemmer og tillitsmenn, så lenge agitasjonsinnholdet er i overensstemmelse med partiets overordnede planer og mål.

Zachariassens språk er dempet og uprovoserende. Han bruker sjelden eller aldri modale hjelpeverb som ”skulle” eller ”måtte,” som ville bidra til å gi anbefalingene et preg av ufravikelighet. Men han er fast når han forlanger at taleren aldri må glemme at han fører ordet på manges vegne, ikke bare egne: ”For den politiske agitasjonstaler faller det innlysende å la grundtanken, saken, partiets hensikt skinne igjennom under hele talen.”⁴⁴² I sitatet over understreker Zachariassen nok en gang at taleren er partiets aktør som taler på vegne av klassen. Innholdet peker på sosialismen, klassens endelige mål; agitasjonen er et middel og et medium på vei dit. Taleren har dermed et stort ansvar:

Han må forsøke å forstå de mennesker han kommer i berøring med, og snakke med dem om deres daglige sorger og bekymringer, fortelle dem om arbeiderbevegelsen og socialismen, forsøke å overbevise dem om at de standpunkter arbeiderbevegelsen hevder, er de riktige.⁴⁴³

Gerhardsen peker her på flere talernivåer: Han, aktøren, leverer agitasjonen og taler på vegne av arbeiderbevegelsen. Arbeiderbevegelsen representerer i sin tur klassen uansett hvor den måtte befinne seg; lokalt, nasjonalt eller internasjonalt. En slik tredeling, om enn subtil, er en gjennomført konstellasjon i det datamaterialet som ligger til grunn for denne avhandlingen. I hele håndboklitteraturen, uansett epoke og forståelse av foretrukne overtalelsesmidler, opererer forfatterne med tre nivåer:

- Et samfunnsnivå: klassen, lokalt og regionalt, nasjonalt og internasjonalt. Klassetilhørighet borger for avgjørende erfaringer og interesser som disponerer for riktige standpunkter. Det gir et ”klasseinstinkt” som rettesnor for politisk orientering, som et ideologisk kompass. Klassen sosiologiserer altså sin egen politiske bevissthet.

⁴⁴² Zachariassen 1931, 56

⁴⁴³ Gerhardsen 1930, 35

Under hammermerket

- Et organisasjonsnivå: Arbeiderbevegelsens organisasjoner, der partiet har en særstilling som fortolker av det ideologiske grunnlaget for marxismen og sosialismen. Organisasjonene utgår fra, men favner ikke hele klassen. Mange arbeidere vet ikke sitt eget beste og velger derfor å stå utenfor. Andre er blitt fortalt løgner om arbeiderbevegelsen som de tror på, og er derfor fiendtlig innstilt til den, og dermed til egne interesser. I møte med organisasjonene gjennomgår derfor klassenivået en dynamisk tilpasning til dimensjonene tid, rom og sosial kontekst. I organisert form opptrer klassen som historisk subjekt: Partilag, fagforeninger, idrettslag, avholdslag, samvirkelag, sangkor og mange andre lag hører til dette nivået. Berørte forventes å forvalte kunnskapen om bevegelsens ideologiske grunnlag med respekt og lojalitet, til bevegelsens og klassens beste.
- Et individnivå: Forfatterne til håndboklitteraturen bruker ulike betegnelser på aktøren; ”agitator”, ”taler” eller ganske ofte bare ”han”. Aktøren skal holde seg til et politisk ordskifte. Talen han skal gi, er ikke nødvendigvis holdt fra eget manus, selv om det også kan forekomme. Talemanus kan komme tilsendt fra sentralorganisasjonen, som iblant kan tilpasses lokale forhold. Slike manus må uansett være forankret i partiets ideologi. Kravet om autentisitet og om lojalitet mot klassen og bevegelsen, er ufravikelig. Til forskjell fra propagandaen, som er forankret i vitenskap, er agitasjonen forankret i klassen.

KJENNETEGN VED AGITASJON

De viktigste med agitasjonen er saklighetens gjennomslagskraft; nøktern saks- og faktafremlegging skal berøre og overbevise. Agitasjonen må derfor ta utgangspunkt i saker som er viktige i og for arbeiderbevegelsen, noe Gerhardsen stadig minner om. Det gjelder all kommunikasjon i det politiske ordskiftet, ikke bare taler og agitasjon. Saklig tale forutsetter sakkunnskap, som taleren må skaffe seg: ”For enkelte talere kan det være nødvendig å skaffe sig specialkunnskaper i bestemte saker. [...] *Foredraget* forutsetter saklig tyngde i innholdet.”⁴⁴⁴ Zachariassen slutter opp om det. Han levner ingen tvil om at det er arbeiderbevegelsens kamp som skal være gjennomgangstonen i

⁴⁴⁴ Gerhardsen 1930, 73

Under hammermerket

agitasjonen og talen. Den viktigste forutsetningen for å bli en god taler er derfor at taleren skaffer seg kunnskap på feltet som han skal tale over:

Først gjelder det å ha noe å si, dernæst å si det, sa de gamle veltalere, og her står vi nok ved talekunstens viktigste forutsening: det i det hele tatt å ha noe å si [...] oppgaven er å trekke sakens kjerne frem i dagens lys for at tilhørerne kan se de store, greie hovedlinjer.⁴⁴⁵

Slike kunnskapskrav er overkommelige, både for tillitsmenn og folkevalgte. Begge forfattere reflekterer over saklighet og ervervet kunnskap på det feltet agitatorene skal tale over, slik Zachariassen gjør her:

For den politiske taler består sakkunnskapen først og fremst i å følge med i den politiske utvikling [...] Dagspressen inneholder hver dag stoff av verdi for den politiske taler, både motstanderens og ens egen partipresse er rene gullgruber i så henseende. Stortingsforhandlingene vil også være nyttige for den politiske taler. Ikke bare av hensyn til de mange faktiske opplysninger som finnes der, men det er også overmåte lærerikt gjennom de stenografiske stortingsreferater å følge de forskjellige stortingsmenns retoriske uttrykksmåte og utvikling.⁴⁴⁶

Zachariassen understreker at arbeiderbevegelsens agitatorer har mye å lære av det parlamentariske ordskiftet: Den som følger med i pressen, får nyttige innspill til ordskiftet i den politiske kampen. Partipressen, som dominerte norsk avisoffentlighet i nesten hundre år fra slutten av 1880-tallet, sørget for at arbeiderbevegelsens taleskrivere fikk innsikt i så vel egne som borgerlige partiers standpunkt, i samme sak, viktige bidrag til å ruste talere for politikken.

Selv om mange arbeidere hadde beskjedne utdanning, kunne alle skilte med livserfaring. Både Gerhardsen og Zachariassen skriver om livserfaring som supplement til, og noen ganger som erstatning eller i stedet for, formell kunnskap: ”For å bli en riktig god taler må man ha visse forutsetninger. Først og fremst må man ha sakkunnskap og livserfaring, dernæst en levende og opriktig interesse for den sak man er talsmann for.” Gerhardsen rangerer ikke det ene over det andre i det saklige begrepsparet sakkunnskap og livserfaring.

⁴⁴⁵ Zachariassen 1931, 37–38. Pressen hadde hatt tilgang til stortingsreferater siden 1821. Aviser publiserte deler av stortingsdebatter og -taler, som ordrette sitater fra referatene, på 1930-tallet. Samlet sett må det kunne hevdes at det var lett for folk flest å følge med i politikk og samfunnsliv.

⁴⁴⁶ Zachariassen 1931, 38

Under hammermerket

Innholdsmessig er ”livserfaring” et diffust og vidt begrep. Det benevner nødvendigvis i sin reneste form en personlig og individuell erfaring. For at kunnskap om andres livserfaring skal kunne danne grunnlag for innhold i agitasjon, må den være gjenkjennbar for tilhørere. Da kan historier om andres erfaring bli felles identitetsmarkører for tilhørere. Livserfaring, for eksempel bolignød, var en relevant opplevelse som mange kjente på kroppen. Den som deler egen erfaring fra et slikt livsnært felt, opplever ofte at andre har tilsvarende historier og erfaring, og som de derfor kan nikke gjenkjennende til. En tale om erfart bolignød, med fakta og faktisk argumentasjon, imøtekommer slik sett Gerhardsens krav til saklighet. En tale om konkret bolignød med konkrete forslag til endringer i boligpolitikken kan oppnå troverdighet og få gjennomslagskraft.

Gerhardsen foreslår at ”Av særlig verdi vil det være at nettop de *trofaste slitere* i organisasjonene, de som gjennom sin organisasjonsvirksomhet henter verdifulle erfaringer, og som ved sitt arbeide gir bevis for interesse og uegennytte, at nettop de skal kunne ta ordet i en sak.”⁴⁴⁷ Erfaringene, mener han, er viktige og overførbare, fordi de er referanser for mange ved sin livsnærhet og gjenkjennbarhet.

Også Zachariassen peker på verdien av livserfaring: Arbeiderbevegelsens agitatorer behøver ikke å gå over bekken etter vann: Saklig argumentasjon og agitasjon må kunne kjennes igjen av folk med sine alminnelige levde liv. Politikk generelt, og arbeiderbevegelsens spesielt, handler også om små forhold:

I denne forbindelse kan det være passende å understreke at den såkalte sakkunnskap i politikk også omfatter almen livserfaring [...] Livserfaringen er derfor kanskje den aller viktigste kunnskapskilde for politikeren [...] Livet er høiskolen for all politisk visdom.⁴⁴⁸

Intet jeg har lest, tyder på at Zachariassen ikke mener at også teoretisk kunnskap er vesentlig. Han ønsker dertil å slå et slag for alle som ikke tilhører ledersjiktet i bevegelsen, og vil samtidig minne eliten i organisasjonene om at de får sitt mandat fra vanlige arbeidsfolk. Materialistisk bevissthets- og kunnskapsteori tilsier at klassebakgrunnen er det avgjørende i utviklingen av politiske ideer. Kunnskapen er

⁴⁴⁷ Gerhardsen 1930, 70

⁴⁴⁸ Zachariassen 1931, 44–46

Under hammermerket

ikke nøytral, men, som man ville si i dag – situert: ”Taleren må derfor i høiere grad enn andre ha øine og øre med sig, og han vil finne utrolig meget stoff i det brogede liv som til daglig omgir ham.” Zachariassen bruker arbeidsløshet som eksempel og skriver om nødvendigheten av å sette tilhørerne i stand til å assosiere arbeidsløshet med andre samfunnsproblemer, som rentepolitikk og arbeidsmarkedspolitikk. Tilhørerne må ikke minst læres opp til å se løsninger på dette problemet i et alternativt, sosialistisk lys, i kontrast til borgerlig politikk, som arbeiderbevegelsen ser på som passiv og tiltaksløs.

Stoffet må da gjennomgås under den synsvinkel: hva kan jeg bruke av dette? [...] Han har en bestemt innstilling eller sitt partis almindelige syn som rettesnor, og nu skal stoffet gi ham innholdet til talen, bevisene, opplysningene, statistikken, kjennsgjerningene. Slutningene trekker han selv overensstemmende med sitt grunnsyn.

Slik mener Zachariassen at tilhørerne kan oppdras til selv å se åpenbare sammenhenger mellom historier om andres livserfaring og med overførbar kunnskap, forankret i bevegelsens ideologi.⁴⁴⁹

Ikke kunnskap i vidløftig, seminaristisk eller videnskapelig forstand, men sund folkelig innsikt i tingene, bygget på jevnt og nøkternt studium, utdypet i vederheftig tenkning og oplevet i livets skole [...] Livserfaringen er derfor kanskje den aller viktigste kunnskapskilde for politikeren.⁴⁵⁰

Kunnskap om enkeltmenneskers skjebner, mener han, er årsaken til at mennesker driver med politikk. I det hele tatt har vanlige arbeidsfolks erfaring en spesiell erkjennelsesverdi. Det er en tenkning som hele tiden sosiologiserer seg selv, og ser seg selv som grunnet på en bestemt type arbeids- og livssituasjon.

⁴⁴⁹ I sin *Die Propaganda* reflekterer også Werner Sombart (1925, 193) over faktagrunnlaget for agitasjonen, der de mest troverdige erfaringene er de egne: "Die Tatsachen werden zunächst entnommen (a.) der täglichen Erfahrung. Diese ist entweder die eigene, die sehr oft, wenn der Sprecher oder Schreiber über das genügende Maß von Prestige verfügt, als Beweismaterial genügt [...]" Men erfaringene kan også være historier, der en taler kan legge til "som alle vet": "Oder es ist die dem Sprecher (Schreiber) z. B. brieflich übermittelte Erfahrung anderer [...]" Oder endlich: man stützt sich auf die gemeinsam mit den Lesern oder Hörern gemachten Erfahrungen, und sagt: 'bekanntlich', 'wie jedermann weiß', 'wie der Augenschein lehrt.'" Noen av hans eksempler er mer anekdotiske, og i et norsk perspektiv, noe mer pikante, enn det vi finner i den norske håndboklitteraturen. Sombart bruker erfaringer fra tysk dagligliv, der han forteller om bleke og usunne ekspeditriser, noe enhver selv kan se for seg. Han kommer stadig tilbake til risikoen for at arbeiderklassens kvinner skal bli tvunget inn i prostitusjon, slik han mener hushjelper flest må finne seg i. Han bruker som *Beweismaterial*: "In den weitaus meisten Fällen. . . fallen die hausindustriellen Arbeiterrinnen der gelegentlichen Prostitution anheim."

⁴⁵⁰ Zachariassen 1931, 30, og 1931, 45

Under hammermerket

Livsvisdom og erfaring kan selvsagt komme til kort som kunnskapsbase. Selv om både Zachariassen og Gerhardsen nærer en viss skepsis til kunnskap som er løstrevet fra praksis, argumenterer Gerhardsen for at talere på noen felt må skaffe seg spesialkunnskap:

For enkelte talere kan det være nødvendig å skaffe seg spesialkunnskaper i bestemte saker. En interesserer sig for økonomiske spørsmål og bør da gjøre dette emne til gjenstand for specialstudier, en annen interesserer sig for historie, en tredje for kommunale spørsmål osv. [...] Hvis det f. eks. settes i gang en landsomfattende aksjon mot klassejustisen i anledning av en bestemt dom, så må det foreliggende materiale studeres.⁴⁵¹

Gerhardsen er mer pragmatisk på dette området enn Zachariassen. Det er lett å få sympati for Zachariassens kronargument om at politikk først og fremst handler om forhold mellom mennesker. Ikke desto mindre må det være plass til å mene at en politiker som baserer sitt virke kun på konkret, kanskje anekdotisk kunnskap, kan komme til å føle seg utilstrekkelig i møte med skolerte politikere, om tekniske, juridiske og økonomiske spørsmål. Gerhardsen mener heller ikke at egenerfaringer danner en universell og tilstrekkelig kunnskapsbase for den politiske taleren. En taler må også kunne forventes å skaffe seg oppdatert kunnskap gjennom egne studier: ”Utgangspunktet for en debattant må være en bestemt vilje til med saklige argumenter å overbevise tilhørerne om riktigheten av det standpunkt han selv forfekter.”⁴⁵² Her er det ikke bare det formelt saklige som gir taleren troverdighet. Tilhørernes oppfatning av fasthet hos en som har sine fakta i orden, er like viktig som saklighet: ”Med kjennskap til stoffet, med tro på saken, med viljen til å overbevise, vekke og begeistre andre kan man trygt gå op på talerstolen.”⁴⁵³

Taleren må finne en gylden middelvei med hensyn til saklighet. Zachariassen advarer mot overdreven tro på det saklige som den utløsende for overbevisning: ”Vår tids strenge krav til saklighet, også av taleren og agitatorene, forleder mange til en hensynsløs anvendelse av tall som de formodentlig mener kan avhjelpe hva talen ellers

⁴⁵¹ Gerhardsen 1930, 73

⁴⁵² Gerhardsen 1930, 66

⁴⁵³ Gerhardsen 1930, 82

Under hammermerket

måtte mangle av saklighet.”⁴⁵⁴ Tall, gjerne i form av statistikk fremkommet ved forskning, er selve bildet på uangripelig argumentasjon i en tale. Statistikk er imidlertid ikke alltid egnet til å overtale. Det er viktigere at taleren har en avklart oppfatning av hva han vil si og et enkelt, forståelig språk:

Men å tale klart og tydelig vil som oftest si å tale *konkret*, konkret i sak og konkret i form. Denne klarhet er imidlertid først og fremst avhengig av at taleren selv klart vet hva han vil og hva han skal si [...] Taleren skal ikke snakke utflytende om saken i sin almindelighet, men innstille sig på noe bestemt, noe som tilhørerne kan ta og føle på, noe som er lett oversiktlig og lett forståelig.⁴⁵⁵

Her nærmer Zachariassen seg Gerhardsens presisjonsnivå: ”Agitatoren må optrø rolig og behersket, saklig og tillitvekkende.”⁴⁵⁶ Adverbene i sitatet forutsetter og utfyller hverandre, og det er en videre nær logisk sammenheng mellom de tre første adverbene, rolig, behersket og saklig. I sum munner de ut i beskrivelser av talerens troverdighet; talerens evne til å vekke tillit hos tilhørere. Einar Gerhardsen minner leserne sine om det flere steder: ”Man må aldri komme ut på viddene, men strengt holde sig til den sak som behandles.”⁴⁵⁷ I motsatt fall vil agitatorens kunne oppfattes som det forfatteren kaller en ”pratmaker”:

Pratmakere som forlanger ordet i tide og utide ødelegger ikke bare for den forsamling som den plager med sitt verdiløse snakk; men de ødelegger også for sig selv. Folk vil nemlig slutte å høre på dem. Pratmakeren vil før eller siden opdage at selv om han til en avveksling skulde ha nye og verdifulle ting å fremføre, så er det allikevel ingen som hører på ham. De som har forsamlingens øre, det er de som tar ordet bare når de har noget å si.

Begge advarer mot språk på tomgang. De forutsetter at publikum har kritisk evne og krever saklig substans. Å bli oversett, og ikke lyttet til, er den usakliges rettferdige straff, slik Gerhardsen ser det. Moralens er å holde seg til saken, ”ha noget å si”, ellers får man ingen troverdighet. Dette gjelder hele den agitoriske overleveringen fra talerstolen.

⁴⁵⁴ Zachariassen 1931, 74

⁴⁵⁵ Zachariassen 1931, 70–71

⁴⁵⁶ Gerhardsen 1930, 35

⁴⁵⁷ Gerhardsen 1930, 67

Følelsesuttrykk i før-propagandistisk epoke

Gerhardsen advarer mot å bli emosjonell: ”Når man citerer noget, skal det skje saklig og lidenskapsløst. Skal man gi uttrykk for harme og indignasjon, får talen større fart og intensitet. Men løp aldri løpsk.”⁴⁵⁸ Samtidig som han advarer mot overdrevne følelsesuttrykk, understreker han at talen alltid må fremføres med følelse, tilpasset situasjon og sjanger. I agitasjonen kan følelsene være sterke, og de går alltid sammen med fornuften på en eller annen måte. I propagandaens æra, som følger agitasjonens, tar følelsesbaserte virkemidler nesten all oppmerksomhet.

I første utgave av *Tillitsmannen* skrev Gerhardsen at følelsesmessige overtalelsesmidler, som begeistring, spiller en viss rolle i agitasjon. Underordnet det generelle kravet om saklighet ser han altså ikke bort fra at å vise begeistring kan være et positivt bidrag i en tale. Men en taler må ikke glemme at for å kunne bevege sine tilhørere må han besitte den grunnleggende trykghetsfaktoren som sakkunnskap forblir.

Zachariassen berører også det vesentlige ved at taleren deler følelser med tilhørerne. Både Gerhardsen og Zachariassen åpner for slike trekk i sin agitasjon: ”For taleren [...] jo mer han selv går op i sin sak, vil modulasjonen bli uendelig rikere, den vil avspeile hans egne følelser og føre dem over i tilhørerne med uimotståelig kraft.”⁴⁵⁹ Både Gerhardsen og Zachariassen viser at de behersker en tradisjonell retorisk innsikt om at både kunnskap, troverdighet og følelser er nødvendige for å kunne overbevise. Blanding og balansen mellom ulike virkemidler avhenger av kontekst og sjanger.

Ett sted, i et avsnitt om ”forstandstalen,” advarer Zachariassen mot det følelsesbetonte: ”Det videnskapelige erkjennelsesinstinkt som ikke er mottagelig for noe annet enn objektiv saklighet, irriteres bare ved alt som er følelsesbetontet.”⁴⁶⁰ Følelsesmessige overtalelseselementer er imidlertid brukbare i festtaler, der selve hensikten er å sette følelser i sving: ”Til stemningstalen hører festtalen. Her gjelder det for taleren å treffe tilhørernes følelser, å tale til deres hjerte.” Han ser heller ikke bort fra at taleren kan kombinere to eller flere uttrykksmåter: ”Våre følelser beveges bare av ideen selv, av saken og den personlighetens makt som fritt strømmer ut av taleren

⁴⁵⁸ Gerhardsen 1930, 85

⁴⁵⁹ Zachariassen 1931, 90

⁴⁶⁰ Zachariassen 1931, 81–82

Under hammermerket

selv.”⁴⁶¹ Saklighet er altså ikke nødvendigvis strengt faktisk, dempet og nøktern. Sakens natur kaller på følelser, og taleren behøver ikke nødvendigvis å legge lokk på dem. Ofte er det helt på sin plass å la seg rive med av egen agitasjon.

Partiets politiske retorikk skulle være i overensstemmelse med partiets underliggende strategi. Zachariassen antyder at det finnes en alternativ, parallell skole til folkelig, følelsesmessig propaganda: ”Tiden er preget av saklighet og tempo. Den krever en knapp, liketil, omsvøpsfri form.”⁴⁶² Zachariassen skrev det til *Agitasjon og propaganda* i 1934. ”Den moderne psykologiske videnskap”, hevder Moe, ”studiet av mennesket, særlig masse mennesket og gjennomsnittsmenneskets sjeleliv, har vist at den saklige tenkning ikke spiller en så fremtredende rolle, men at mennesket i like høi grad lar sig bestemme av følelsesmessige grunner.”⁴⁶³ Aksel Zachariassen mener videre at svulstighet kunne slå tilbake på avsenderen: ”Folk reagerer i vår tid sterkt overfor de sterke ord og lyriske vendinger hvis de ikke knytter sig naturlig til selve fremstillingen. De krever også at taleren skal gå mer direkte på saken uten for mange omsvøp og omgående bevegelser.” Han forsøker å dempe oppfatningen om at saklighet ikke strekker til som overbevisningsmiddel: ”Lyrisk utbrodering står ikke lenger i høi kurs.” Zachariassen viser til *Bauhaus*, moderne arkitektur, for å understreke sine poeng. Han mener ikke at det skulle være et motsetningsforhold mellom en vakker tale og en saklig tale:

Om funksisstilen i arkitekturen kan der sies adskillig, men kjedelig er den iallfall ikke. Den er saklig, for så vidt at den tar store praktiske hensyn, men allikevel kan det som bekjent være høist tiltalende i sin form, på samme måte kan den saklige tale godt være vakker, d.v.s. agitatorisk og følelsesbetonet uten derfor å bli svulstig og frasefylt.⁴⁶⁴

Zachariassen hevder at de følelsesmessige overtalelsesmidlene skal være effektive, ikke snirklete og utbroderende. Johansen peker på ”Neue Sachlichkeit” og mellomkrigstidens estetikk og overfører det til retorikken: ”Både slagord og tabeller er

⁴⁶¹ Zachariassen 1931, 90

⁴⁶² Zachariassen i Lier (red.) 1934, 23

⁴⁶³ Moe i Lie (red.) 1934, 6

⁴⁶⁴ Zachariassen i Lie (red.) 1934, 23–24

Under hammermerket

effektive, strømlinjeformete: retorisk funkis, begge deler.”⁴⁶⁵ Men, etter hvert tar den følelsesbaserte propagandaen oppmerksomheten.

Mottakergrupper

All agitasjon har potensial til å nå hele samfunnet, men ikke alle er like viktige som målgrupper for agitasjonen. I noen passasjer i *Tillitsmannen* diskuterer Gerhardsen agitasjonens ulike målgrupper: ”En brosjyre om fiskerne og valget må således ikke deles ut blandt industriarbeiderne, og en brosjyre om faglige spørsmål må ikke sendes rundt i typiske landdistrikter.”⁴⁶⁶ Gerhardsen innser at ulike mennesker og grupper har ulike forutsetninger og behov, noe som nødvendiggjør tilpasning. Han er opptatt av tydelig gruppeinndeling, basert på sosiologiske kjennetegn, som plassering i produksjonen:

Organiser agitasjonen på de forskjellige arbeidsplasser og innenfor de forskjellige grupper [...] Organiser om nødvendig spesiell agitasjon innenfor grupper av kommunale tjenestemenn og statsfunksjonærer, hushjelp, kvinner, arbeideridrettsungdommen, avholdsfolkene o.s.v.

Han viser at han er oppmerksom på velgerpotensialet som finnes utenfor klassens grunnfjell, industriarbeiderne. Han krever at landspartiet tilpasser agitasjonsmaterialets innhold til de ulike gruppene ”på den mest effektive og fruktbringende måte”. Et annet sted skriver han:

På samme måte må arbeiderbevegelsen utnytte enhver lokal begivenhet av interesse. Ved en anledning innbyr man leieboerne i et bestemt distrikt for å drøfte spørsmål som er av spesiell interesse for dem. En annen gang gjelder det arbeiderne ved en bestemt arbeidsplass eller innefor et bestemt fag. Næste gang kan det gjelde arbeidere og funksjonærgrupper som interesserer sig for spesielle spørsmål, det kan gjelde arbeidsledige, kvinner, ungdom, forbrukere, leieboere o.s.v.⁴⁶⁷

Gerhardsen er opptatt av å se grupper, og at grupper skal føle seg sett. Det gjelder ikke bare demografiske, geografiske og økonomiske segmenter, men segmenter av midlertidig og kvalitativ art:

⁴⁶⁵ Johansen i Hovden og Knapskog 2012, 801

⁴⁶⁶ Gerhardsen 1930, 41–42

⁴⁶⁷ Gerhardsen 1930, 34

Under hammermerket

Tilhøreren kommer ofte helt forskjellig innstillet til et møte. En del kommer trette og slitne fra arbeidsplassen, en mor har kanskje nettop lagt småbarna og kommer løpende til møtet litt engstelig for, hvordan de små har det, noen er glade og i godt humør, andre er sorgbetyngt [...] Gjennom innledningen må taleren forsøke å anslå den riktige tone således at han kan få alle med.⁴⁶⁸

De kvalitative egenskapene Gerhardsen peker på, er interessante. Noen av dem står over tiden, som glede og sorg. Andre, som ”engstelige mødre”, hører i stor grad til tidens forståelse av menn og kvinners plass og oppgaver. Han foreslår ikke noen bestemt teknikk for å lykkes med å få alles oppmerksomhet, selv om han alltid er påpasselig med å minne taleren om å snakke med, ikke bare til, og å se snart hit, og snart dit. På den måten er Gerhardsen personlig, nesten intim i talesituasjonen.

Gerhardsen ble ikke regnet som noen stor taler i mellomkrigstiden. Først med kringkastingsmediene i etterkrigstiden kom hans særlige talent til sin rett. Da kom politikken inn i folk hjem gjennom radio, og deretter fjernsyn. Gerhardsen rendyrket sine taleferdigheter i små forsamlinger. Henrik Bastiansen skriver om Gerhardsens tidlige opptredener på fjernsyn:

Han ønsket å fremstå som en tillitsmann – den fremste i landet. Han var med andre ord en person som innehadde sin posisjon i kraft av andres tillit. Hans fremferd i TV-intervjuene viser det: Han var enkel, nøktern og saklig – høflig og korrekt – og alltid villig til å ta hensyn til den formelle saksgangen.⁴⁶⁹

Bastiansen bekrefter mitt inntrykk om Gerhardsens fremtoning som beskjeden, korrekt, nesten privat:

Han kombinerte ofte dette med en personlig måte å svare på – sammen med en viss humor og humring som viste at han også hadde karismatiske trekk. Men hans stil lar seg ikke bare forklare ut fra hans personlighet og oppfatning av hvordan en statsminister skulle opptre. Den lar seg også forklare ut fra selve TV-mediets karakter: Einar Gerhardsen syntes å ha en intuitiv forståelse av TV-mediets krav til personlige, svar, enkle ord og en lavmælt og nesten intim form som talte direkte til hver enkelt – fremfor den agitatoriske stil som Martin Tranmæl hadde brukt overfor store folkemasser.

⁴⁶⁸ Gerhardsen 1930, 78

⁴⁶⁹ Bastiansen 2008, 147

Under hammermerket

Zachariassen skriver også flere steder om det vesentlige ved å tilpasse agitasjonen til publikum. Som Gerhardsen inndeler han berørte grupper basert på medfødte, geografiske og sosioøkonomiske bakgrunnsvariabler:

[...] er det selvfølgelig også nødvendig at taleren kjenner sitt publikum [...] Landsens folk må tas på en annen måte enn byfolk, en tale til ungdom vil i alt vesentlig være forskjellig fra talen til voksne mennesker, en tale til akademisk ungdom blir noe helt annet enn en tale til arbeiderungdom [...] Men et landsens publikum er noe ganske annet på vestlandet enn på østlandet, arbeiderne i storbyen er som publikum noe helt annet enn arbeiderne i småbyene [...] Den politiske agitasjon må hos kvinnene ta hensyn til deres interesser og forutsetninger, talen må både i innhold og form anpasse sig dem mest mulig.⁴⁷⁰

Verken Gerhardsen eller Zachariassen begrunner tilpasningskravene. Eksemplene kan tyde på at de tenker i tråd med tidens stereotype oppfatninger, som en mentalitetsforskjell mellom lands- og byfolk, eller mellom ulike landsdeler. Kvinner synes hos både Gerhardsen og Zachariassen å representere avviket fra det normdannende, at den politiske offentligheten er for, av og med menn, mens privatsfæren er kvinners domene. Det synes også i forfatterens bruk av ordene ”mann” og ”kvinne”. I sin originaltekst bruker Gerhardsen begrepet ”mann” elleve ganger, ”kvinne” to. Zachariassen bruker ”kvinne” tre ganger, ”mann” femten. Det personlige pronomener ”han” er det gjennomgående og universelle; ”hun” forekommer ikke i noen av tekstene deres.

Et annet interessant funn er forfatterens forståelse av publikums reaksjoner på agitasjonen. Zachariassen skriver: ”I en krets hvor næsten 100 pct. er partifeller er det jo bare latterlig å holde ildnende agitasjonstaler.”⁴⁷¹ Hans poeng er at det er lett, men lite fruktbart, å misjonere blant de frelste. Ressursene er med andre ord bedre brukt andre steder. Ikke desto mindre er det godt for tilhørerne å få bekreftet sine standpunkter. Slike taler kan da også virke mobiliserende og forsterkende på tilhørerne, selv om det ikke er snakk om en prinsipiell overbevisning. Gerhardsen er mer nyansert og pragmatisk på dette punktet enn Zachariassen. Han skriver i avsnittet om husagitasjon:

⁴⁷⁰ Zachariassen 1931, 77

⁴⁷¹ Zachariassen 1931, 77

Under hammermerket

Han må inndelegle leieboerne i 3 grupper: 1. Organiserte arbeidere og partifeller. 2. Bevisste motstandere. 3. Tvilssomme eller usikre. De som tilhører gruppe 1 skal agitatoren samarbeide med. Gruppe 2 skal han uten videre gå forbi. Gruppe 3 skal han arbeide med for å opna det som er hensikten med agitasjonen.⁴⁷²

I denne tredelingen av publikumspreferanser⁴⁷³ ligger en erkjennelse av mangfoldet i arbeiderklassen, den egne gruppen. Selv om husagitatoren går sine roder i arbeiderstrøk, kan han ikke alltid vite hvor sympatisørene eller motstanderne bor. Der Zachariassen ikke ser noe poeng i å misjonere blant de frelste, mener Gerhardsen at de kan vise seg å være modne til å få oppgaver for bevegelsen. Zachariassen har ingen strategi for å hanskis med motstandere. Det har heller ikke Gerhardsen, men anbefaler å gi seg uten å forsøke å overtale dem. De usikre, derimot, er det av grunner som agitatoren kanskje ikke kjenner til. De kan ha feilaktig bilde av arbeiderbevegelsen, eller tror ikke at politisk arbeid kan føre til forandringer. De kan være oppgitt av mange årsaker, av fattigdom, håpløshet, rus og dårlige fremtidsutsikter, og har derfor satt seg på gjerdet. Gerhardsen ser imidlertid potensialet i dem og vil sette inn ressurser nettopp på dem.

AGITATORKORPS

I *Agitasjon og propaganda* forekommer for første gang et avsnitt om agitatorkorps, også kalt agitasjonskorps. *Arbeiderbladet* skrev om slike korps i forbindelse med valgkampen i 1933. Fredag før valget trykte avisen tre bilder av agitatorkorps i virksomhet i Oslos arbeiderstrøk. Billedteksten lød:

Vi kan ikke minnes at interessen for agitasjonen noen gang tidligere har vært så overveldende og intens som i år. Onsdag aften talte agitatorenes flokk 1668 hoder. De fleste av dem har nu i næsten 14 dager hver eneste kveld møtt frem til valgkontoret for å yde sin innsats i Det norske arbeiderpartis tjeneste. De vet hvad valget gjelder og gjør sitt til at også andre kan komme til sannhets erkjennelse før det er for sent. Valget mandag vil avgjøre om folket skal komme i arbeid eller om den overveiende del av det også for fremtiden skal være

⁴⁷² Gerhardsen 1930, 35

⁴⁷³ Dette samsvarer med *reception theory*: Birminghamskolen og Stuart Halls tredeling av publikumspreferanser etter *decoding*: Man får et publikum som enten opptrer som *preferred readers*, som *oppositional readers*, eller som befinner seg i et intervall som Hall kaller *indifference*.

Under hammermerket

henvist til å spise nådens brød eller sulte. Det norske arbeiderparti er det eneste parti som kan og vil bringe den riktige løsning.⁴⁷⁴

Hvis *Arbeiderbladets* tekst gir et riktig bilde av virkeligheten, utførte korpene nærmere tjue tusen kveldsverk i Oslo den høsten. Det skulle tilsi at så godt som alle husstander i byens arbeiderstrøk fikk besøk fra valgkamparbeidere fra Arbeiderpartiet.

⁴⁷⁵ Maurseth bekrefter langt på vei min antagelse:

I byene, og særlig i Oslo, var husagitasjonen et hovedledd i valgkampen, og Oslopartiets beretning trykket hvert år listen over husagitatorene med antall dager angitt for hver agitator. Det var en slags adelskalender over partiaktivister, og den ble lengre og lenger for hvert valg [...] I 1930 var det 11427 dager på 1152 agitatorer, og i 1933 var 1729 agitatorer aktive i til sammen 20598 dager. Det ble regnet ut at nesten 65 prosent av byens stemmeberettigede fikk besøk.⁴⁷⁶

I kapitlet ”Agitasjon i hjemmene”, ett av hans tre bidrag til *Agitasjon og propaganda*, skrev Gerhardsen om ”faste agitatorkorps” som han tillot en sentral rolle i organisasjonsbygging og valgarbeid. Partiet hadde dyktiggjort tillitsmenn og andre som nå kunne bidra til å få velgere til urnene: ”Arbeiderbevegelsens organisasjonsapparat er derfor ikke fullkomment før vi i hver eneste by og bygd landet over har et fast agitatorkorps som alltid kan være klart til å tre i virksomhet.”⁴⁷⁷ Selv om Gerhardsen ikke presist angir hvem som kan være med i slike korps, kan man lese mellom linjene at medlemmer blir rekruttert i en utvelgelsesprosess blant de veltalende. Det forventes lojalitet, og han understreker derfor at ”Agitatorkorpsset bør organiseres av og knyttes til partiet på hvert enkelt sted. Det er den politiske agitasjon som er den centrale, og partiavdelingene er som regel de organisasjoner som er mest innstillet på å kunne løse denne oppgave.”

Agitatorkorpene, slik de fremstilles i teksten over, befinner seg i en overgang mellom ”agitasjon” og ”propaganda”. Gerhardsen synes å være klar over at det er vanskelig å plassere slik aktivitet i et klart definert kommunikasjonsparadigme:

⁴⁷⁴ *Arbeiderbladet* 1933

⁴⁷⁵ Oslo hadde i 1933 cirka 263,000 innbyggere innenfor bygrensene. Aker, som ble innlemmet i Oslo i 1948, hadde på samme tid cirka 89,000 innbyggere. Akerkretsene Sinsen, Disen, Økern, Etterstad og Kværner, som de facto var bydeler i Oslo, fikk også husbesøk av Oslo Arbeiderpartis agitatorkorps. Kilde : Haakon Lie.

⁴⁷⁶ Maurseth 1987, 569

⁴⁷⁷ Gerhardsen 1930, 54–55

Under hammermerket

Store og gode møter og demonstrasjoner som skaper stemning og begeistring er både nyttige og nødvendige, plakater og symbolkamp som hamrer slagordene og symbolene inn i folks bevissthet gjør også sin gjerning! Men de tilhengere som vi overbeviser ved vårt skriftlige agitasjonsmateriale og ved personlig agitasjon, de er dog uendelig mye mere verd enn de som rives med av stemningen på et møte.

Gerhardsen erkjenner at den nye tid er kommet, og at det er viktig å myke opp den politiske retorikken. Men han gir seg selv siste stikk og sier at den personlige henvendelsen, fra en agitator til en tvilende sympatisør, ikke bare er like god som den nye propagandaen, men ”uendelig mye mere verd”: Den nøyer seg ikke med stemningspreget påvirkning. Den rår over midler til varig og grunnleggende endring av overbevisning.

Det er, slik jeg ser det, i alle fall tre kjennetegn ved agitasjonen som understreker forskjellen mellom den og propagandaen. Jeg understreker igjen at fordi begrepsapparatet er lite presist, og at praksis varierer innenfor tidsepoken 1933–1934, kan det være snakk om en epoke med to parallelle, om ikke likeverdige paradigmer:

1. Både Gerhardsen og Zachariassen tar det for gitt at taleren forstår at han agerer på vegne av arbeiderbevegelsen og klassen. Parti, bevegelse og klasse er det bakenforliggende, talende subjekt. Personen som leverer agitasjonen, er forankret i klassen gjennom ”livserfaring”. Et oppfølgingsspørsmål måtte være om det er livserfaring eller vitenskap som skal veie tyngst i agitasjonen? Agitasjon hos Zachariassen og Gerhardsen kan også ta utgangspunkt i kunnskap som kommer nedenfra, som abstraheres, sentraliseres og distribueres. I propagandaparadigmet kom den psykologiske vitenskapen og kommunikasjonseksperisen til å overta den plassen som klassen tidligere spilte.
2. Hva er følelsenes plass i kommunikasjonen? Det kan være problematisk å anslå mengden følelser for å kunne plassere en kommunikasjonsform i agitasjon, eventuelt i propaganda. Et kontrollspørsmål kan være om det er følelsen som står i sentrum, eller om fornuften støttes av følelser. Forfatterne mener at agitatorene kan vise følelser ved å modulere stemmen, men at fornuften står i

Under hammermerket

sentrum. Men i propagandaen er det alltid først og fremst tale om følelser, ofte ubevisste og elementære, og om følelsesmessig ”suggesjon.”

3. Hva med tilhørerne? Hos agitatorene er menige tilhørere en sammensatt gruppe. Den er forskjellig fra bygd til by, fra innland til kyst, og fra industriarbeidere til kystfiskere. Ungdom, kvinner, arbeidsløse og industriarbeidere, for å nevne noen, er viktige kategorier. Propagandaen gjør i en helt annen utstrekning regning med en ensartet ”masse.”

TALENS Plass OG SJANGRE

Ved siden av arbeiderpressen står talen i en særstilling for formidling av arbeiderbevegelsens politikk. Bevegelse og parti forventer at medlemmene skal kunne målbare partiets politikk. Det gjelder i det små: ”For alle mennesker er det nyttig å kunne fremføre sine tanker og meninger på en klar og forståelig måte”,⁴⁷⁸ som i det større: ”[Det er] påkrevet for arbeiderorganisasjonene å opta arbeidet for at *alle* interesserte medlemmer lærer sig å *kunne* ta ordet i en sak.” Einar Gerhardsen gjør det klart at også menige bør utvikle sine taleferdigheter: Alle kan en gang måtte ta ordet i en forsamling.

Aksel Zachariassen slutter opp om det: ”[...] det [kan] være ethvert ansvarsfylt menneskes plikt å tale både ofte og lenge, alt efter omstendighetene.”⁴⁷⁹ Hvis vi vil ha endring, påhviler det hver og én å bidra til endringene. Alle har plikt til å delta, til å stå frem, og til å representere klassen og saken, noe større enn seg selv.

Det hverdagslige ”tale” er hovedbegrep for muntlige overleveringer fra en taler til en samling tilhørere, og dertil en undersjanger til det samme hovedbegrepet. Gerhardsen er med *Tillitsmannen* den første forfatteren i mitt materiale som diskuterer ulike talesjangre. Både han og de andre forfatterne systematiserer talesjangre ved å beskrive kjennetegn ved hver av dem, noe jeg redegjør for etter hvert.

Håndboklitteraturen vitner om talens selvskrevne plass i arbeiderbevegelsens møter, stevner og sammenkomster. Gerhardsen understreker: ”På ethvert stevne må det

⁴⁷⁸ Gerhardsen 1930, 69

⁴⁷⁹ Zachariassen 1931, 31

Under hammermerket

være foredrag.⁴⁸⁰ Ved siden av allsang er talen et sentralt og selvskrevent element i bevegelsens møteopplegg. Det pedagogiske og oppdragende elementet ved talen er særlig viktig, noe Gerhardsen stadig minner om: ”For alle møter gjelder det at man sikrer sig en dyktig foredragsholder som har kjennskap til det spørsmål som skal behandles.”⁴⁸¹

Foredragsholdere må ikke nødvendigvis rekrutteres fra lokale og umiddelbare rekker. Gerhardsen gir praktiske råd om reise, logistikk og økonomi for tilfeller der lokallag ber om en taler fra sentralt hold. Uansett hva slags møte det var snakk om, skulle det være plass til et foredrag, noe valget av substantivets bestemte form, ”foredraget”, vitner om: ”Det passer også godt å lese op avisen og eventuelt ta foredraget mens deltagerne sitter rundt bordene.”⁴⁸² Høytlesning fra avis kunne riktignok ikke erstatte en tale, men det var likevel et verdifullt innslag for alle som ikke holdt en partiavis. Anstrengt privatøkonomi er en åpenbar årsak til det; andre hadde mangelfull skolegang og dårlige leseferdigheter. Høytlesing kunne dessuten være en grei øvelse for et partimedlem som ellers kanskje ville kvie seg for å ta ordet i en forsamling.⁴⁸³ Det finnes unntak fra alle regler, også hos Gerhardsens om talens sentrale plass. Han skriver for eksempel om fester og stevner at ”har man anledning til å få en kort festtale er det bra, men slett ikke nødvendig. Det kan gjøre samme nytten om et medlem leser en del arbeiderdikte.”

Zachariassen er mindre kategorisk enn Gerhardsen hva krav om tale angår. I sin første bok, *På talerstolen*, gir han en rekke praktiske råd, og han krever ikke at det må være en tale på ethvert møte. Han nøyer seg med å argumentere for det, blant annet ved å vise til arbeiderbevegelsens tradisjoner. Som Gerhardsen peker han på foredragsvirksomhetens oppdragende og opplysende funksjon, dertil folkeopplysning, et allment og ukontroversielt gode. Hos Zachariassen aner vi også et underholdningsaspekt:

⁴⁸⁰ Gerhardsen 1930, 45

⁴⁸¹ Gerhardsen 1930, 34

⁴⁸² Gerhardsen 1930, 43–44

⁴⁸³ En slik erfaring fra praksis i en svunnen tid er tematisert hos Tveterås (1996): *Solidaritet utad – konkurranse innad : fagforeningsvirksomhet på A/S Rosenberg mek. verksted i perioden 1945 til 1970*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen.

Under hammermerket

I den opplysningsvirksomhet som arbeiderbevegelsen driver spiller jo foredragsvirksomheten en betydelig rolle. Det har lenge vært praksis at der på lags- og foreningsmøter holdes opplysende foredrag om et eller annet emne. Det er for øvrig helt riktig å live op på møtene med slike foredrag.⁴⁸⁴

Etter 1934 fikk talen mindre, og ikke så selvskreven plass. Det åpnet rommet for en mindre intellektuelt krevende møtekultur der propaganda, med sin iscenesettelse og sitt effektmakeri, fortrenger talen. Tilhørerne skal ikke nødvendigvis oppdras; de er nå et publikum som må underholdes. Propagandaens umiddelbare emosjonelle virkning på tilhørerne er den åpenbare gevinsten.

Talesjangre

I diskusjonen om talens undersjangre favner Gerhardsen de fleste verbale ytringsformer som stod til disposisjon i hans tid. Samtidens teknologiske, økonomiske og politiske standarder setter muligheter og begrensninger for talerens strategi, og for talens utbredelse og spredning. Det intensjonelle aspektet, å utløse potensialet for handling, ligger konstant hos Gerhardsen. Zachariassen krever også at talen skal ha en hensikt og legger ut for sine lesere hva det innebærer å *tale*: ”Men taleren har noe som i kunst og videnskap er forbudt, han har tendens. Tendensiøs videnskap og tendensiøs kunst er tilsmusset videnskap, tilsmusset kunst. Men talen blir først gjennom tendensen til tale.”⁴⁸⁵ Talen er ingen fri kunstart, selv om Zachariassen flere steder bruker begrepet ”talekunst”. Taleren stiller med bundet mandat, talen må ha en retning, en tendens: Først da blir talen en ”tale”, underforstått en politisk tale i en instrumentell, formålsrettet kommunikasjonstradisjon. På den måten slutter han rekkene bak Gerhardsen: ”For å tale er å påvirke, d.v.s. sette tanker, viljer, følelser i bevegelse.” Å ville forstå verden er en hederlig, men utilstrekkelig hensikt. Man må ville forandre den. Det er den eneste hensikt. Zachariassens utlegning understreker altså at foredragene ikke bare er ment for å vekke tilhørere, eller holde dem varme politisk. De hadde også en mer generell, folkeopplysende målsetting, som hos Gerhardsen.

Zachariassen gjør det intensjonelle til hovedpoenget i sine instruksjoner om taler. Hensikten er å bekrefte og forsterke overbevisningen hos de som allerede er i

⁴⁸⁴ Zachariassen 1931, 40

⁴⁸⁵ Zachariassen 1931, 34–35

Under hammermerket

folden, men også å vinne nye for arbeiderbevegelsen, ved at de lunkne eller likegyldige kan komme på nye tanker etter å ha hørt en tale: ”Det er dens hensikt å overbevise, å overvinne en naturlig sløvhetsstilstand, å vekke til handling og dåd.”⁴⁸⁶

Forelesningen

I en utlegning om talens undersjanger skriver Gerhardsen at det er grader av tyngde i innhold og formidling som tydeliggjør forskjellene mellom sjangrene. ”Forelesningen” er den mest formelle og kunnskapstunge undersjangeren:

Forelesningen er en muntlig utredning av et spesielt emne. Som regel blir forelesningen skrevet ned og lest direkte fra manuskriptet [...] Formålet med forelesningen er å utvide tilhørernes viden og innsikt i et bestemt emne. Den må bygge på kjensgjerninger og klar bevisførelse, og tale til det rent forstandsmessige [...] ⁴⁸⁷

Forelesningens faglige tyngde er dens fremste kjennemerke. En foreleser skal formidle solid kunnskap og fakta ingen kan betvile. Gerhardsen understreker den faglige forankringen ved å forutsette at foreleseren da leser fra et ferdigskrevet manuskript. Hans typiske forelesning er en utlegning av et bestemt tema, som er konkret nok til at taleren kan forholde seg til ”kjensgjerninger og klar bevisførelse”. Gerhardsen stiller krav til taleren: ”Foreleseren er som oftest spesialist i det emne han behandler.”

Gerhardsens forelesning er spesielt anvendbar i en opplærings situasjon, som til tillitsmannsapparatet i bevegelsen, eller en temakveld. Han skriver ingenting om hva som kan være en passende lengde for en forelesning. Siden sjangeren er så fakta- og kunnskapstung, vil jeg anta at Gerhardsen mener at tilhørere til en forelesning er innforstått med ganske lange forelesninger.

Zachariassen ser, som Gerhardsen, trekk ved ulike former som binder dem sammen i en felles talesjanger, og andre trekk, som gjør det naturlig å skrive om undersjanger. Han forstår undersjangerne annerledes enn Gerhardsen: Mot slutten av *På talerstolen* skriver han at det finnes tre taleformer: ”1) Forstandstalen, 2) følelses- og stemningstalen, 3) viljestalen”,⁴⁸⁸ en inndeling han viderefører til *Lær å tale*.

⁴⁸⁶ Zachariassen 1931, 47

⁴⁸⁷ Gerhardsen 1930, 74

⁴⁸⁸ Zachariassen 1931, 81

Under hammermerket

Zachariassens første undersjanger, ”forstandstalen”, overlapper med Gerhardsens ”forelesning”. Zachariassen skriver at en slik tale appellerer til ”tilhørernes logiske tankeevne, den vil utvide deres kunnskapsforråd, beriktige eller utdype deres synspunkter, kort sagt; den vil utvikle deres intellekt”. Ellers finner jeg flere likhetspunkter mellom de to forfatternes instruksjoner. Zachariassens sjangerforståelse kommer frem enkelte steder, som i et avsnitt om forelesningen som den faglig sett tyngste undersjangeren:

Den første form kan bare forsvares hvor det dreier sig om den taleform som vi kaller *forelesningen*, den strengt akademiske tale som bare henvender sig til forstanden, som ikke har bud til hjertet og som ikke tilsikter å vekke verken vilje eller følelser i tilhørerne.⁴⁸⁹

Zachariassens forelesning er også faktabasert: I *Lær å tale* bruker han samme benevelser på undersjangrene som Gerhardsen; ”forelesning”, ”foredrag” og ”tale”. Heller ikke i utlegningen av overtalelses- og fremføringsselementer er det lenger nevneverdig forskjell mellom de to forfatterne. Forelesningens hensikt er å formidle kunnskap på et høyt nivå. Taleren må holde seg til det ”rent forstandsmessige [...] Det videnskapelige erkjennelsesinstinkt er ikke mottagelig for annet enn objektiv saklighet og irriteres bare over alt som er følelsesbetont.”⁴⁹⁰ Som Gerhardsen mener han at taleren bør lese fra et manuskript, men at han må finne en balanse for å unngå å snakke over tilhørernes hoder: ”Forelesningen inntar en bred plass i denne virksomhet. Men våre forelesere må huske at de har for sig et uskolert publikum.” Han advarer derfor mot en for akademisk forelesningsform. Talerne bør bestrebe seg på å gjøre stoffet så tilgjengelig som mulig.

Foredraget

For Gerhardsen ligger hovedforskjellen mellom en ”forelesning” og et ”foredrag” i at foredraget er mer erfaringsnært enn forelesningen. Foredragsholderen kan også la seg inspirere av egne motiver i større grad enn foreleseren.

⁴⁸⁹ Zachariassen 1931, 47–48

⁴⁹⁰ Zachariassen 1936, 30

Under hammermerket

Foredraget forutsetter saklig tyngde i innholdet. Også foredraget må gi en grundig og inngående utredning av det emne som behandles; men foredragsholderen, og spesielt den politiske foredragsholder, står i et mer personlig forhold til de spørsmål han behandler [...] ⁴⁹¹

Sjangergrensene er ikke skarpe. Foredraget forener i større grad enn forelesningen de to overtalelsesmidlene ”faktakunnskap” og ”talers troverdighet”. Innholdet tar utgangspunkt i fakta og saklig argumentasjon. Foredrag er vel egnet i en rekke sammenhenger, på streikemøter, i valgkamp, eller kanskje som en 1. mai-tale, der det også dreier seg om å motivere til handling: ”Foredragsholderen skal overbevise og vekke til positiv handling. Han skal opnå at tilhørerne tilslutter sig en bestemt organisasjon, at de stemmer med et bestemt parti, deltar i organisasjonsarbeidet, blir med i en aksjon, el.l.” Et foredrag vil altså kunne bidra til å forsterke en overbevisning, men det skal også være egnet til å overbevise en likegyldig eller en tviler. Gerhardsen understreker også at foredragsholderen må finne en balanse mellom fornuft og følelser i sin tekst og fremføring:

I et foredrag må man tale både til tilhørerens forstand og til deres følelser og vilje. Det er viljestaler når læreren oppmuntrer de sløve elever eller feltherren opildner soldatene. En sterkere personlighets vilje strømmer over til de svakere og vekker deres viljeskraft til utfoldelse. Alle politiske taler er mer eller mindre viljestaler, men dog forskjellig etter det som er mest fremtredende, det forstandsmessige eller det følelsesmessige. En politisk taler må spille på alle tre strenger – innvirke på tanke, følelse og vilje i en og samme tale.

Gerhardsen rangerer ikke overtalelseselementene sine etter grader av viktighet, men overlater til taleren å finne en passende balanse mellom dem. Ved å oppmuntre foredragsholderen til å vekke ”det følelsesmessige” åpner han for virkemidler som ikke nødvendigvis er forankret i det ensidig rasjonelle eller i fakta. Talen skal altså vekke tilhørernes latente vilje til handling, eller ”deres viljeskraft til utfoldelse”. En tale som tar sikte på å spille på publikums følelser, kan utløse en slik viljeskraft, og, i sin tur, handling.

Når Zachariassen første gang nevner ”foredraget”, er det i et avsnitt om foredragsholderens troverdighet: ”Også om det hverdagslige foredrag gjelder det at

⁴⁹¹ Gerhardsen 1930, 74

Under hammermerket

taleren må være besjelet av sitt emne og av sin sak.”⁴⁹² Et slikt karakteristikum er knapt avgjørende for å plassere en ytring i en bestemt sjanger. Zachariassen peker, som Gerhardsen, på foredraget som en tendensløs, engasjert og subjektiv sjanger. Foredragsholderen må ha personlig kjennskap til saken. Han legger seg etter hvert mot en forståelse som ligger nært opp til Gerhardsens:

Hvis f. eks. en mann skal holde foredrag om Henrik Ibsen, så er det ingen som forlanger at han skal gå i riksarkivet og grave frem de ytre konturer i Ibsens liv og virksomhet, hans biografiske og litterære data finnes i hvilket som helst leksikon, i enhver litteraturhistorie [...] Men vil han overhode innlate sig på noen dypere og mer inngående karakteristik av Ibsen og hans virksomhet, så må den også være hans egen, bygget på kjennskap til hans verker og til det omfattende Ibsenmateriale som finnes. Der er som bekjent dem der hevder at Ibsen var anarkist. Det er en påstand som ikke bare bygger på et inngående studium, en også på en bestemt subjektiv opfatning. En hvilken som helst taler kan ikke uten videre stå frem og erklære at Ibsen var anarkist, han må i det tilfelle gjengi påstanden, referere de ting hvorpå den bygger og ikke selv gå god for den uten virkelig å ha tilegnet sig den samme opfatning.⁴⁹³

Sitatet over er ganske typisk for Zachariassens instruksjonslitteratur. I motsetning til Gerhardsen er han ikke en mann av få ord. Hans språklige detaljrikdom, avbrutt av små anekdoter eller et spørsmål, bidrar til å levendegjøre tematikken på en helt annen måte enn det Gerhardsen gjør. Påstanden om at Ibsen var anarkist, gir en taleskriver flere ting å tenke over: Hvordan kan jeg finne stoff til foredraget? Foredragsholderen må arbeide med saken selv for å finne ut om det er hold i påstanden om Ibsens eventuelle anarkistiske tilbøyelighet. Han må søke i biografisk materiale, og i Ibsens litterære verk, og kanskje i Ibsens korrespondanse. Foredragsholderen må spørre seg hvordan han kan finne frem til relevant stoff. Hvordan bygger jeg opp en argumentasjonsrekke? Hvordan kan jeg gjøre argumentasjonen til min egen? Tre år senere er Zachariassens sjangerforståelse litt forandret:

I sin almindelighet skjelner vi jo mellom *tale* og *foredrag*. Det siste er sterkere forstandsbetonet, logisk opbygget, beregnet på å belære eller overbevise

⁴⁹² Zachariassen 1931, 34

⁴⁹³ Zachariassen 1931, 42–43

Under hammermerket

tilhørerne. Det henvender sig lidenskapsløst og rolig til deres *forstand*. Talen retter sig i første rekke til deres følelsesliv.⁴⁹⁴

Her fusjonerer Zachariassen undersjangrene ”forelesning” og ”foredrag” til én, ”foredrag”. Den får elementer fra begge opphav: Den skal overbevise gjennom fakta og saklig, lidenskapsløs argumentasjon. Et foredrag går fra hjerne til hjerne, en tale fra hjerte til hjerte.

I 1936 skriver Zachariassen at foredraget er ”den form som det hyppigst blir spørsmål om”.⁴⁹⁵ Han legger vekt på at alle politiske foredrag har en hensikt ut over seg selv og den talesituasjon de foredras i: ”I agitasjonens tjeneste tilsikter det både å opplyse og overbevise.” Foredraget henvender seg, som forelesningen, til forstanden. Den viktigste forskjellen mellom de to sjangrene, skriver Zachariassen, er at foredraget skal bevege tilhørernes sinn og dermed anspore aktivitet som kan endre samfunnet. Forelesningen kan være mer objektivt opplysende enn foredraget og slik sett ha en egenverdi uten at tilhørerne skal overbevises i politisk forstand.

Talen

”Talen” er både over- og underordnet kategori i håndboklitteraturen. Her skal jeg diskutere undersjangerens kontrast til andre sjangre, som hos Gerhardsen: ”*Talen* er kortere enn foredraget, løsere og ledigere i sin bygning og ikke så viktig av innhold. [Den er] i høiden en halv time, helst bare 15 minutter.”⁴⁹⁶ Han får følge av Zachariassen, som mener at en god tale gjerne, men ikke nødvendigvis, er en kort tale: ”Hvor talen inngår som ledd i et større program, må den være mer begrenset enn på det spesielle foredragsmøte. *I friluft bør taleren sjelden legge beslag på mer enn ½ time*. Talen bør heller ikke være nevneverdig lenger hvor den er lagt inn i et festprogram.”⁴⁹⁷ Han er opptatt av at publikum ikke må få anledning til å kjede seg, og han kommer etter hvert til at taler gjerne kan være korte, spisse og tilpasset aktuelle publikumssegmenter:

⁴⁹⁴ Zachariassen 1934, 22

⁴⁹⁵ Zachariassen 1936, 30

⁴⁹⁶ Gerhardsen 1930, 74

⁴⁹⁷ Zachariassen i Lie (red.) 1934, 21–22

Under hammermerket

Ikke en, men flere ganske korte taler som henvender sig til de forskjellige grupper vil sikkert bety en bedring. Men da må innleggene være korte og knappe og fordeles i programmet. En tale spesielt for kvinnene, en kort appell til ungdommen, en mer almen politisk preget tale, alle fremført av forskjellige talere vil, forutsatt at det blir nogenlunde skikkelig gjort, være av større virkning enn *en* tale.

Gerhardsen mener at taleren kan ta utgangspunkt i noe dagsaktuelt, gjerne en bok eller et teaterstykke. Sjangeren stiller også klare krav til fremføring: ”Talen må holdes fritt og fremføres lett og flytende [...] Det kreves særlige forutsetninger for å bli en god festtaler: man trenger først og fremst evnen til konsentrasjon og dertil et godt og smittende humør.”⁴⁹⁸

Gerhardsen understreker ved prefikset ”fest-” at sjangeren passer godt for uformelle og lettere sammenkomster, som en fest i et partilag eller en fagforening. Men en tale kan også være en kort stemningstale i en arbeidskonflikt. En slik tale blir da nødvendigvis mer aggressiv. Han skriver videre at det kan være snakk om en ”bordtale” og legger vekt på festtalerens personlige egenskaper. ”En lang og kjedelig tale ødelegger feststemningen, mens talens hensikt jo skal være å høine den.” Slik understreker han at den har et mindre alvorlig formål enn de andre undersjangerene.

Taleren må konstruere et rom der publikum ikke skal måtte behøve å føle seg belært, men derimot kan senke skuldrene og la seg henføre og underholde. Der forelesningen er teoretisk og abstrakt, foredraget faktatungt og argumenterende, er talen praksisnær og lettfattelig. Der foreleseren og foredragsholderen støtter seg på skrevne manuskript, kan taleren være muntlig og spontan. Der forelesningen og foredraget setter informasjonsoverføring, fornuft og fakta i sentrum, kan talen appellere til publikums følelser, deres begeistring, og derigjennom utløse handling.

Zachariassen kaller den lettere sjangeren ”følelser- og stemningstalen”.⁴⁹⁹ Selv om den ikke er identisk med Gerhardsens tale, ligger Zachariassens tematisk nært: ”Til stemningstalen fører festtalen. Her gjelder det for taleren å treffe tilhørernes følelser, å tale til deres hjerte. De tilstedeværende skal rives ut av sin hverdagsstemning og begeistres for de felles idealer.”⁵⁰⁰ Han åpner i større grad for politisk tematikk enn det

⁴⁹⁸ Gerhardsen 1930, 74

⁴⁹⁹ Zachariassen 1931, 81 og 1936, 29

⁵⁰⁰ Zachariassen 1931, 82

Under hammermerket

Gerhardsen umiddelbart ser ut til å gjøre. Zachariassens tale ser ut til å gjelde i mange kontekster: den ”henvender seg praktisk talt ensidig til tilhørernes følelser. Den tilsikter å skape en bestemt stemning og munner ut i en sterk appell til tilhørerens tro og vilje.”⁵⁰¹ Zachariassen er ikke enig med Gerhardsen i at talen er spontan og tatt på strak arm: ”Talen skal virke som om den er improvisert, skapt på stedet, men det er bare tåpelig å tro at den gode tale *kan* skapes på stående fot.” All talekunst krever forarbeid, også en kort tale. En god tale er sannsynligvis ikke bare den vanskeligste taleformen, men også den mest effektive, målt mot intensjonen om å påvirke. For, som han skriver, ”selv om ikke talen henvender sig direkte til forstanden, så må den selvsagt allikevel være forstandig.”

FORBEDRINGER I TALEKULTUREN

Zachariassens bidrag til *Agitasjon og propaganda* heter ”Talen som propagandamiddel”. Han tar utgangspunkt i en situasjon han vil ut av: ”Dessverre har jo talen ofte bare vært et slags appendiks ved våre propagandatiltak, et nødvendig onde som man måtte ha med for at møtet, festen eller stevnet iallfall skulde få et politisk *tilsnitt*.”⁵⁰² Talen har en rettmessig plass i arbeiderbevegelsens kommunikasjon såfremt den påvirker tilhørerne. Taleren kan påvirke sine tilhørere ved å tilpasse seg talesituasjonen, noe ikke alle talere har gjort: ”Når mange talere totalt har savnet *tilpassningsevne*, så forstår man at talen ofte ikke kunde bli den centrale del i programmet.” Hvis tilhørerne i beste fall er lunkent til politiske budskap, og de pliktskyldigst må lide seg gjennom en tale som de opplever som irrelevant, gir det grunn til ettertanke. Møtearrangører og talere må spørre seg hvorfor det har hendt at ”folk satte på dør for å bringe sig i sikkerhet” [og ikke] kunde orke å høre på et foredrag”. Zachariassen antyder at det ikke nødvendigvis er noe galt med dem som reagerer slik. Taleren må gå i seg selv, og bevegelsen må kunne revurdere møteoppsettene.

Zachariassen vender stadig tilbake til nødvendigheten av å holde på publikum for at en tale skal kunne gi størst mulig uttelling. Da er det talte ord i monologs form

⁵⁰¹ Zachariassen 1936, 31

⁵⁰² Zachariassen i Lie (red.) 1934, 19-20

Under hammermerket

ikke alltid å foretrekke: ”På mange steder er det gjennom årene holdt så mange foredrag at det ganske naturlig forlanges noget mer enn det talte ord. Et foredrag alene er ikke nok til å samle de mange.”⁵⁰³ Hvis publikum skal oppleve at de kan forvente noe nytt, kan det være nødvendig å finne nye uttrykksformer. Han erkjenner at de fremmøtte befinner seg i forskjellige livssituasjoner, har forskjellige bakgrunn, og derigjennom har ulike behov. Hans indirekte karakteristikk av monologen er grunnleggende kritisk.

Til den første reviderte utgaven av *Agitasjon og propaganda*, utgitt i 1936, uttrykker han ganske dyp skepsis mot monologen: ”Lenge har vi da også iaktatt taletretthet på spesielle steder hvor folk i tidens løp er blitt overlesset med foredrag og agitasjon. Det er ikke lenger noget usedvanlig at selv våre beste talere nu mange steder må nøie sig med sparsomt hus.” Slike forestillinger kan ha gått ut på dato, mener han: ”Hver tid har sin spesielle kunstneriske form. Det gjelder til en viss grad også talekunsten. Det er ikke sannsynlig at det som for 20–25 år siden slo godt an, vil gjøre det nu.” Til det kan tilføyes at samfunnslivet ofte har medynk med kunstnere som ikke har fulgt med i tiden, og som tror de kan flyte på gammel storhet. Slik medynk forvandles imidlertid ganske raskt til forakt. Konkurransen om oppmerksomheten er nådeløs, også på 1930-tallet, og den som ikke erkjenner dette, er dømt til å tape. Zachariassen oppsummerer da også på en ganske utvetydig måte: ”Det er overhodet et spørsmål om en ikke i nogen grad burde gjennomføre en begrensning av den direkte muntlige propaganda.” Som alternativ til taler forslår han andre propagandaformer, som et tendensskuespill, eller et talekor, hvis det lar seg gjøre.

Zachariassen har flere forslag til hvordan talene igjen kan bli en viktig del av arbeiderbevegelsens virksomhet. For det første stiller han seg kritisk til at talen skal ha en selvsagt plass: ”Ikke alle tilstelninger er av den art at talen inngår som noget naturlig ledd i programmet.” Zachariassen peker videre på at arbeiderbevegelsen også må forholde seg til økonomiske realiteter. Hvis publikum stemmer med føttene og uteblir fra eller forlater kjedelige møter, kommer heller ingen penger i kassa. Bevegelsen må gjøre seg attraktiv for brukergrupper som finner det bryet verdt å bruke penger på møter og stevner. Hvis det er slik at ”taleren ved sin egen opptreden fjerner

⁵⁰³ Zachariassen 1936, 22–23

Under hammermerket

sig fra menneskene, slik at de flykter for ham eller i beste tilfelle bare oppfatter ham som en påtrengende og brysom fyr som forstyrrer moroen”,⁵⁰⁴ virker talen mot sin hensikt. Arbeiderbevegelsen kan med fordel lære av sin svenske søsterbevegelse. Der har de rene foredragsstevner: ”Dit kommer folk først og fremst for å høre talen. Der kan den dyktige mann på talerstolen være forvisset om ikke å så på stengrunn.” Slik oppstår en situasjon der både publikum og talere blir vinnere, i motsetning til den norske møteordningen, der begge parter kan bli tapere.

I *Lær å tale* ser det ut til at Zachariassen går i rette med ting han har skrevet tidligere. Som overskrift til det tredje kapitlet stiller han det retoriske spørsmålet ”Har talekunsten utspilt sin rolle?” Han innleder diskusjonen ved å gjengi en påstand: ”Folkemassene modnes og finner selv veiene de vil følge, hevdes det.”⁵⁰⁵ Veiene folk nå følger, er basert i nye teknologiske løsninger, som film og radio. Han berører en stadig tilbakevendende påstand om at nye teknologiske løsninger overflødiggjør de gamle: ”Hvorledes fryktet man ikke i sin tid at gramofonen vilde overflødiggjøre den levende musikk, og hvilke store betenkeligheter skapte ikke radioen for de forskjellige kunstarter?” Zachariassen mener at utgangspunktet for spørsmålet hviler på en misoppfatning av både nye teknologiske hjelpemidler og av *ordet*.

[Med talekunsten] har vi nemlig ikke å gjøre med kunst for kunstens egen skyld; det tilsikter ikke å behage menneskene eller å gi dem skjønnsinntrykk. Det vil gjøre en gjerning med dem, vekke dem, skremme dem, bevege eller begeistre dem, løfte dem ut av hverdagen og sløvheten og drive dem frem til dåd. Bare den levende, menneskelige formidlige gjennom ordet, vil kunne være i stand til det.

Zachariassen mener at arbeiderbevegelsens politiske felt befinner seg i en posisjon der ytterpunktene virker uforenelige. På den ene siden har bevegelsen innsett at ordet i seg selv ikke strekker til for å ildne massene til kamp. ”Før har ordet vært nær sagt eneste middel til politisk kommunikasjon. Når blir det oppfattet som ett av flere, mindre virkningsfullt enn mye annet.”⁵⁰⁶ ”Ordet” i en utvidet forstand, som budskap i en

⁵⁰⁴ Zachariassen i Lie (red.) 1934, 20–23

⁵⁰⁵ Zachariassen 1936, 12–14

⁵⁰⁶ Johansen i Hovden og Knapskog 2012, 801

Under hammermerket

ytring, forblir likevel det viktigste bevegelsen har. Det er det avgjørende; bare det kan overtale og overbevise. Å beherske ordet er en kunst, og i Zachariassens kontekst er kunsten instrumentell. Den skal tjene saken ved å vise folk hva som er til deres eget beste. Taleren skal først påvirke folks holdninger ved å forsterke, eventuelt endre dem. Etter hvert skal han drive massen til handling for sin sak. Zachariassen bruker dagsaktuelle eksempler for å underbygge sitt poeng:

La oss forutsette at Hitler og hans menn utelukkende hadde vært henvist til å betjene sig av kringkastingen under sin kamp for å vinne frem til makten. La oss videre forutsette at hver eneste tysker hadde hatt adgang til å lytte til hans brøl, og så spørre oss selv hva resultatet i så tilfelle vilde blitt.⁵⁰⁷

Zachariassen gir det åpenbare svaret: Utbyttet ville sannsynligvis ha blitt magert for Hitler og nazistene, som tross ”sin fabelaktige utnyttelse av taleteknikkens finesser [...] fikk anledning til å tryllebinde massene”. Poenget er at elektronisk gjengivelse av ordet medfører at umiddelbarheten og nærheten i talesituasjonen blir borte. Dermed, mener han, blir påvirkningspotensialet forringet.

Han avslutter med en oppsummering av argumentasjonen sin: Han konkluderer med at talerstolen ikke har tapt sin betydning i samfunnslivet, og at ingen teknologiske løsninger vil kunne erstatte den. Tilhøreren vil aldri bli så beveget ved en høytaler som han kan bli ved å høre en levende taler: ”Han vil se taleren [...] fordi han vil i kontakt med ham og føle hvad der ligger bak ordene [...]. Til syvende og sist handler overbevisning ikke bare om lidenskapløs rasjonalitet, men om følelser.” Slik skrev Zachariassen ”ordet” inn i 1930-tallets propaganda, og han gir det en egenverdi som ingen av de andre håndbokforfatterne gjør.

DISPOSISJON

Dag Bryn er interessert i praktiske spørsmål i talesituasjoner: ”[...] i anvendelsen av de enkelte talerkrefter kunde det rasjonaliseres. Våre virkelig store talere skulde ikke anvendes i tide og utide og man skulde være opmerksom på en spesialisering av talerne, både efter emne og efter forsamlingens art.”⁵⁰⁸ Han er redd for at gode talere

⁵⁰⁷ Zachariassen 1936, 14–15

⁵⁰⁸ Bryn 1934, 192–193

Under hammermerket

skal bli brukt opp, slik at det publikum de skal forsøke å påvirke, går lei, og at de selv blir utbrent. Det er gjerne slik at velvillige alltid blir spurt – og ofte svarer ja – til å holde taler. Bryn foreslår derfor at Youngstorget utvikler metoder for å forbedre kvaliteten på talerne og talene.

[Man bør sørge for at] utstyr og opsetning av all utadvendt propaganda *standardiseres* mere, slik at folk kan si: aha, der er noget fra arbeiderbevegelsen! [...] Og selve det talte ord burde systematiseres det også. Bevegelsen har når det gjelder de almindelige, jevnt brukbare talerkrefter overlatt for meget til taleren selv. Slagkraftig propaganda forutsetter en visse enhetlighet også i det som slynges ut fra våre forskjellige talerstoler.

Slagordene er allerede, mener Bryn ”så å si det politiske varemerke”, den økonomiske termen for en gjenkjennbar standard: I likhet med dem må talene også kunne standardiseres. Fordelene er åpenbare for så vel avsender som for tilhører: Partiet tar kontroll over ”ordet” og kan dermed kvalitetssikre innholdet i talen slik at det samsvarer med bevegelsens politikk. Aktøren, taleren, kan bruke sin knappe tid til å øve på et ferdig manus som han vet er i tråd med bevegelsens politikk på feltet han skal snakke om, i stedet for å bruke tid til å samle stoff og skrive en tale. Tilhørerne får samme budskap uansett hvor de befinner seg. De får dessuten ta del i bevegelsens beslutninger og meninger på det konkrete politiske feltet.

Bryns forslag om standardiserte taler ble gjennomført, men jeg har ikke kunnet dokumentere at det er han som skal ha æren for å ha foreslått foredragsstandardiseringen. Det kan også ha vært Aksel Zachariassen. Han ble bevegelsens taleskriver, da han i 1921 ble ansatt i *Centralkomiteen for socialistisk skolevirksomhet*. Han skulle arbeide med ”disposisjoner for foredrag o.l.”⁵⁰⁹ Disposisjonene var noen ganger ferdig skrevne taler, for eksempel til 1. mai, valgkamp eller streikeagitasjon.

Arbeidernes leksikons stikkordartikkel ”Foredragsdisposisjon” vitner om sjangerens alminnelighet. Foredragsholderen kunne da nøye seg med å tilpasse disposisjonen til aktuell kontekst, tid og sted. Andre ganger kunne disposisjonene være knappe, endog i stikkordsform, og således overlate til foredragsholderen å finne stoff

⁵⁰⁹Hansen 1921

Under hammermerket

som kunne tilpasses konteksten. Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek har bevart en betydelig samling foredragsdisposisjoner, tilpasset ulike formål. Det ble skrevet disposisjoner til forskjellige anledninger, med aktivitetstopper under valgkamp, ved arbeidskonflikter, og spesielt til 1. mai. Bibliotekar Kjersti Åberg skriver i elektronisk brev at ”Arbeiderpartiet brukte dette systematisk, og disposisjonene ble absolutt distribuert ut til hele partiapparatet.”⁵¹⁰ Den eldste disposisjonen i arkivet, fra 1926, har tittelen ”Disposisjon for kommunepolitisk foredrag”. Den er på tre sider. Til Arbeiderpartiets førtiårsjubileum året etter distribuerte partiet den 20 sider lange disposisjonen ”Det norske arbeiderparti 21. august 1887–21. august 1927”.

Disposisjonene som er bevart i arkivet, dekker tematikk som er relevant for store begivenheter. Det kunne være kompliserte temaer, som ”Krigen i det fjerne Østen” (1932), ”nazisme” eller ”Tsjekkoslovakia” (1938). Pressemann og stortingsrepresentant Olav Vegheim skrev en disposisjon om Karl Marx i anledning femtiårsdagen for hans død (1933), og en annen om marxismen. *Arbeideravisens* redaktør Ole Øisang skrev om folketaleren Bjørnstjerne Bjørnson (1932). Ellers foreligger åtte hefter med taler om arbeideridrett (1937) og et par om avholdssaken (1933), ”Alkoholen og arbeiderne” og ”AUF og edrueligheten”. Det finnes foredragsdisposisjoner om idrett, spesialisert på skøyter, svømming, sykkel, orientering og mange andre grener. Siden arbeiderbevegelsen helhjertet støttet opp om avholdsbevegelsen, var det naturlig at det ble utarbeidet disposisjoner om alkohol og avholdssak. Talemanuskripter som ble utsendt fra partikontoret, kunne også tilpasses lokale forhold, for eksempel ved lokalvalg, ved aksjoner eller ved 1. mai-feiring.

Å finne stoff til taler

Einar Gerhardsen gir allerede i første utgave av *Tillitsmannen* råd om hvordan en taler kan bygge opp og nyttiggjøre seg et privat arkiv av avisutklipp og annet stoff. Først og fremst er det jo viktig at agitatoren har noe vesentlig, helst noe nytt, å si. Den som skal holde en tale, vil da under arbeidet med forberedelsene med talen, forstå

⁵¹⁰ Åberg, 3. februar 2012

Under hammermerket

hvor nødvendig det er å ha samlet en del materiale, som man kan benytte under utarbeidelsen. Det samme gjelder en fagforeningstillitsmann som skal delta i faglige forhandlinger, en partifelle som deltar i storting og kommunestyre el. l. Alle som deltar aktivt i den faglige eller politiske arbeiderbevegelse, bør derfor samle og oppbevare alt brukbart materiale som han etter hvert kommer over.⁵¹¹

Gerhardsen er en ordensmann som tror på nytten i konkrete råd: ”På alle avisutklipp må man skrive avisens navn, dato og årstall.” Det er viktig å notere referanser fordi en taler eller agitator må kunne redegjøre for hvor han har hentet stoffet. Da er det viktig å ha orden i utklipparkivet: ”[man] må [...] heller ikke legge alt sammen i én haug.” Han anbefaler at agitatorene sorterer avisutklippene sine tematisk og deretter arkiverer dem i mapper som han kan merke ”skatt”, ”fagforeninger” eller ”fredsspørsmål”. Jo høyere en taler stiger i gradene, desto viktigere og mer omfattende blir hans private arkiv. Slike råd vitner om hvor uvant folk flest ennå var med papirarbeid og elementær kunnskapsteknologi.

Som Gerhardsen mener også Zachariassen at avisene er glimrende kilder for taleskrivere: ”Dagspressen inneholder hver dag stoff av verdi for den politiske taler, både motstanderens og ens egen partipresse er rene gullgruber i så henseende.”⁵¹² Zachariassen gjør felles sak med den senere landsfaderen hva orden i utklipparkivene angår: ”Avisen eller tidsskriftet blir slengt bort i en krok og forsvinner hvis man ikke venner sig til systematisk å samle alt slikt stoff [...] Små arkivmapper er å få kjøpt for en billig penge. Anskaff en mappe for hver stor sak.” Som Gerhardsen mener han at arkivene best ordnes tematisk. Han er sikker på at private arkiver før eller senere kommer til nytte. De fleste leser nå aviser, mener han, og ”tilhørerne vil omtrent alltid være på høide med situasjonen.” Publikum forventer at en taler skal komme med ny innsikt, nytt stoff. Det er derfor avgjørende for talerens troverdighet at han har dagsaktuell kunnskap som han kan bruke for å kunne dele sin innsikt med andre.

Taleren må sette opp en disposisjon for å bygge talen rundt den. Gerhardsen skriver at noen talere klarer seg med det, uten å skrive ut et fullt manuskript, men det er ikke noe for nybegynnere. En disposisjon er en skriftlig oversikt over stoffet: ”Når stoffet på denne måten er gjennomarbeidet i tankene, skrives tankegangen ned i form

⁵¹¹ Gerhardsen 1930, 75–76

⁵¹² Zachariassen 1931, 38–40

Under hammermerket

av stikkord og korte setninger.”⁵¹³ Det er viktig at talen oppfattes som helhetlig, at den har stigning, og at taleren gjennomgående argumenterer for partiets syn: ”Talen må være bygget opp således at det blir god sammenheng og en riktig utvikling i det hele.” Det er fornuftig å presentere de svakeste argumentene først og de sterkere etter hvert, i et innholdsmessig crescendo. ”Da øker virkningen av argumentasjonen og sluttargumentet skal slå enhver tvil ihjel. Det bør alltid være stigning i et foredrag, fra det mindre interessante til det interessante.”

Det kanskje viktigste er Gerhardsens råd om forholdene mellom ulike deler av talen. Han anbefaler en enkel mal kjent fra skolens norskundervisning, fiskemetaforen med hode, kropp og hale: innledning, hoveddel og avslutning. Einar Gerhardsen legger størst vekt på å understreke det viktige ved innledning og avslutning. ”*Innledningen* skal bringe taleren i kontakt med tilhørerne, forberede dem på det som skal komme og gi dem forståelsen av talerens måte å fremstille innholdet på.” Den er appetittvekkeren som skal vekke tilhørernes oppmerksomhet. I hoveddelen skal han argumentere og diskutere, før han kommer til avslutningen. Gerhardsen nevner ikke at taleren bør oppsummere talens hovedpunkter i avslutningen, men snarere legge vekt på ”det som er hensikten og formålet med foredraget. Den sitter lengst i tilhørernes erindring og er bestemmende for deres inntrykk av foredraget og foredragsholderen.”

Zachariassen understreker også at taleren må forberede seg godt, for eksempel ved å lage en disposisjon. Begge beundrer fri talekunst og en taler som fengsler en forsamling uten manuskript, men slike øvelser er altså for den drevne. Zachariassen mener også at de viktigste delene av talene må legges til innledning og avslutning: ”Selv den mest forherdede og scenevante taler begir sig *aldri* op på talerstolen uten på forhånd å vite hvorledes han skal begynne og hvorledes han skal slutte. Så viktig er denne regel at der overhodet ikke gis noen undtagelsesbestemmelse for den.”⁵¹⁴ Zachariassens råd er mer detaljerte enn Gerhardsens. Fordi folk stort sett glemmer talen, men kanskje husker avslutningen, er en godt planlagt avslutning viktig: ”Den bør inneholde et oversiktlig og enkelt resyme av talens vesentligste innhold. I den fengende konklusjon sammenfatter han, da regner det med slagord som

⁵¹³ Gerhardsen 1930, 77–79

⁵¹⁴ Zachariassen 1931, 60–63

Under hammermerket

biter sig fast, inntrengende og opphissende slik at tilhørerne ikke bare bærer dem med sig hjem, men ut i livet.” Avslutningen er sannhetens øyeblikk; den klart vanskeligste delen av en tale. Hans råd om avslutning kommer derfor før han gir råd om innledningen. Den, skriver han ”står i alle henseender i avgjort motsetning til avslutningen.” Noen talere bare kaster seg uti det, en metode han absolutt ikke anbefaler, for ”det er nettop i begynnelsen at taleren har de største vanskeligheter”. Etter hvert kommer Zachariassens inn på hensikten med en godt forberedt innledning: den ”skal forberede tilhørerne, innstille dem på det som kommer”.

I *Lær å tale* legger Zachariassen større vekt på den viktige innledningen enn det han hadde gjort fem år tidligere: ”Viktigst er avslutningen og vanskeligst er innledningen.”⁵¹⁵ Nå har han også en benevnelse på hoveddelen i talen, fremstilling, eventuelt avhandling. Som i 1931 skriver han at ingen må begi seg opp på en talerstol uten å ha planlagt og tenkt gjennom en innledning og en avslutning. En svak innledning kan gå i tilhørernes glemmebok, men en taler gjør klokt i å legge vekt på å ”gjøre dem sterkt interessert allerede fra begynnelsen av”. Den optimale innledningen er å bruke ”vendinger som har direkte forbindelse med forsamlingen selv, dens by, dens særinteresser eller overhodet ting av lokal karakter”. En anekdotisk innledning kan også være vellykket. En tradisjonell oversikt med innholds-presentasjonen er heller ikke bortkastet, selv om ”dens betydning er nesten for almindelig”. Zachariassen gir taleren et større armslag enn det Gerhardsen gjør, selv om også førstnevntes råd er mer konkret tilknapet i 1936 enn de hadde vært i 1931.

PÅ TALERSTOLEN

Litteraturen er utgitt etter at høyttalere og mikrofoner kom i vanlig bruk. I *Agitasjon og propaganda* skriver Einar Gerhardsen:

Til friluftsmøter hvor man kan vente stor tilslutning, bør man forsøke å få leid en høttaler. Foredragene og det øvrige program vil da få adskillig større verdi, og det vil høres ikke bare av dem som deltar i selve møtet, men langt utenfor møtets ramme. Høttalere kan nu leies meget billig.⁵¹⁶

⁵¹⁵ Zachariassen 1936, 48–51

⁵¹⁶ Gerhardsen i Lie (red.) 1934, 4.41. Sitatet forekommer også 1936, 43–44, og 1938, 43–44

Under hammermerket

Zachariassen bruker utendørsstevner og stevnetaler som grelle eksempler. Mange arenaer egner seg dårlig for talere. De må kanskje rope og fremstår dermed som anstrengte og anstrengende. Tilhørere mister interessen, for stort sett verken ser eller hører de godt nok. Zachariassen gir konkrete råd om plassering av talerstolen hvis arrangørene absolutt vil ha en tale utendørs: ”Plasser talerstolen slik at folk kan få sitte hvis det er mulig, gjerne i en bakke eller en helning, så taleren kan snakke *opover* mot publikum.” Taleren bør slippe å få sol i øyene, og det er viktig at ingen setter seg eller står bak ham. Arrangørene bør sørge for størst mulig ro under talen: ”Fjern alle barn. Sett dem i sving med noget annet. Selv om de er aldri så snille og godmodige, så blir de et uroselement i forsamlingen.”⁵¹⁷

Senere er det blitt utenkelig å holde taler i et lokale uten høytaleranlegg. Alminneliggjøringen av slik teknologi har ført til at kurslitteratur og instruksjonsbøker om talekunst gir råd om intonasjon og stemmebruk for talere som bruker mikrofoner. På 1930-tallet tar taleren kroppen i bruk: Han må ta sats når han skal tale. Det er rester av en gammel retorisk tradisjon, uten teknologiske hjelpemidler. Stemmebruksrådene forsvinner etter hvert som forsterkere og høytalere blir vanlige.

Det er akustisk tale som fremdeles er gjenstand for overlegninger i litteraturen. Einar Gerhardsen skriver at for en taler er det en ”forutsetning er at man har en god og behagelig stemme med evne til tydelig uttale”.⁵¹⁸ Slike medfødte egenskaper innebærer fordeler: ”Den som har en vakker, klangfull røst har et stort fortrin; men man har også mange eksempler på at alvorlige talefeil kan overvinnes.”⁵¹⁹ Gerhardsen advarer mot å overanstrenge stemmen slik at den blir hes. Skuespillere og andre som har lært stemmebruk, kan påføre stemmen anstrengelser uten at det går ut over den. En svak stemme er en ulempe, men alle kan øve opp stemmekraften med høytlesning. Øvelsene er enkle. Han foreslår å ta en tekst eller et dikt, ”les det høyt, gjerne så høyt som mulig ute i friluft, ved et åpent vindu eller i et stort værelse.” En taler må ikke skrike, for ”skrikhalsene taler aldri tydelig og høres dårlig. Enkelte av dem skriker rett og slett så høyt at man ikke hører hva de sier.”

⁵¹⁷ Zachariassen i Lie (red.) 1934, 21

⁵¹⁸ Gerhardsen 1930, 70

⁵¹⁹ Gerhardsen 1930, 83–84

Under hammermerket

Gerhardsen foreskriver pusteøvelser: ”Man skal trekke ånden gjennom nesen og ikke gjennom munnen. Hver naturlig stans i foredraget må benyttes til å trekke pusten.” En taler gjør klokt i å tenke på pusten, og dermed stemmekraften, når han skriver talen: Korte setninger med hyppige pauser er å foretrekke. Ulike lyder har egne utfordringer. Einar Gerhardsen mener at en taler må øve på vokaler for å kunne uttale dem klarest mulig. Blant konsonantene er det særlig ”l” og ”r” som kan være utfordrende.

Det finnes mange nyttige diksjonsøvelser. Noen av dem er ganske fysiske, som å lære seg av med å tale ned i halsen: ”Folk som taler i halsen har lett for å ødelegge sin stemme. Ordene skal dannes fremme i munnen.” Gerhardsens resept er at taleren lærer seg å bruke tunge og lepper aktivt. ”Da blir røsten vakker; den får den sterkeste klang; den når lengst, og hals og stemmebånd skånes.”

Zachariassen skriver et avsnitt om stemme og stemmebruk i 1931, der han henviser til annen rikholdig litteratur på feltet og understreker at øvelse gjør mester. Det viktigste for publikum, mener Zachariassen, er at de kan høre hva taleren sier fra talerstolen. Taleren må derfor ha tilstrekkelig kraft, uten at han faller for fristelsen til å rope: ”Men å tale høit er ikke det samme som å bli hørøstet. Tydelig tale opnår ingen ved å skrike.”⁵²⁰

Begge anbefaler taleren å holde et bestemt, men lavt tempo. Det er en vanlig begynnerfeil å tale for fort, slik at publikum går glipp av viktige poenger. En dreven taler vil kunne lære seg til å avpasse farten etter ulike deler av talen. ”Skal noe refereres skjer det i et ganske lidenskapsløst og rolig tempo, men kommer man til et punkt i talen som f. eks. gir uttrykk for harme eller indignasjon, så får talen ganske naturlig en større fart og intensitet.” Uansett må taleren huske at tempo og tydelig uttale henger nøye sammen, og ”selv i de heftigste utbrudd må taleren alltid være herre over sin stemme og sin stemning og aldri løpe løpsk”.

Zachariassen anbefaler pustepauser og tilsiktede pauser mellom talens ulike deler, men ikke pauser som viser at taleren er nervøs og utilpass i situasjonen. Pauser er, mener han, talens ”fysiske og psykiske hvilepunkter. [...] Særlig i friluft er de helt uundværlige for taleren.” For ikke å virke monoton kan taleren øve på å modulere stemmen. Modulasjon hører for så vidt til stemmebruk, til tempo og til pauser. For en

⁵²⁰ Zachariassen 1931, 86–90

Under hammermerket

som går opp i sin sak, kommer modulasjonen naturlig, mener Zachariassen: ”Den vil avspeile hans egne følelser og føre dem over i tilhørerne med uimotståelig kraft.”

I sin 1936-utgave endrer ikke Zachariassen særlig det substansielle i sine instruksjoner, selv om avsnittet om stemme og stemmebruk er helt omskrevet fra hans første utgave. Innledningen kan synes brutal: ”Ved talens fremføring er talerens stemme ved siden av hans person det som straks fanger oppmerksomheten, og allerede den legger en god del av grunnlaget for hans resultat.”⁵²¹ Også han advarer mot å skrike, og han gjentar at ”Den som fra naturens side er utrustet med en vakker og klangfull røst har et stort fortrin som taler.” Det betyr imidlertid ikke at stemmen ikke kan oppøves. Til den nye utgaven henter han kunnskap fra *Tillitsmannen*: Som Gerhardsen skriver han at det er viktig å øve på vokaler, og spesielt på konsonantene ”l” og ”r”. Zachariassen advarer mot det han kaller slurv, å sluke ord, og la ord gli over i hverandre ”som kjepper i hjul og det blir umulig å opfatte meningen”.⁵²²

I senere utgaver forsvinner disse rådene. Mikrofon- og høytalerteknologien gjør dem overflødige. Fra nå av trengs det ingen egen teknikk for å bli hørt. Stemmebrik i hverdagslig privat sammenheng kan fra nå av oppfattes på avstand, uten anstregelse.⁵²³

Talemål

I løpet av håndbokperioden, 1930–38, anskaffet mange husstander radioapparater. Ved inngangen til 1940-tallet hadde 416 787 husstander løst radiolisens, opp fra 101 901 husstander pr 31. desember 1931.⁵²⁴ Så vel Gerhardsen som Haakon Lie og andre forfattere berører det nye mediet i sine bidrag til håndboklitteraturen. Mitt poeng med å nevne radio her er at etter som den nye teknologien blir spredd, fikk mange høre dialekter som de ikke var fortrolige med. Riktignok var arbeiderklassen mobil ved at den gjerne flyttet dit det var arbeid. Mange hadde derfor vært eksponert for, og forstod, andre dialekter enn sin egen.

⁵²¹ Zachariassen 1936, 67

⁵²² Zachariassen 1936, 69

⁵²³ Se ellers Johansen 2006

⁵²⁴ Dahl 1975, 369

Under hammermerket

Aksel Zachariassen mener at vi må forsøke å bevare dialektmangfoldet i landet: ”Det vilde jo være synd å miste for eksempel den syngende bergensdialekt på våre talerstole.”⁵²⁵ Zachariassen krever av talere generelt, også de som taler på ikke-normerte målformer av norsk, at de må kunne gjøre seg forstått i den situasjonen de befinner seg i: ”[men] hva vi utenfor Bergen må være fritatt for er det kav bergenske, opblandet som det er med ord og eiendommeligheter som ofte vanskelig kan forstås og som har en tilbøielighet til å virke komiske.” Dette gjelder ikke bare bergensk, men også andre dialekter: ”Den sunde og sterke trønderdialekt er det f. eks. i Oslo bare en fornøielse å høre, hvis taleren iakttar den nevnte forutsetning og undgår de ting som virker opsiktsvekkende.” Ved siden av risikoen for at taleren ikke blir forstått, eller blir misforstått, hvis han bruker ukjente ord, finnes også risikoen for at tilhørerne kun fester seg ved dialekten. Dermed går de kanskje glipp av talens innhold og budskap.

Utover i perioden lyttet Arbeiderpartiets ledelse etter hvert mer til akademiske rådgivere i samfunnsfag, økonomi og humaniora enn den hadde gjort i 1931. Samnorskdebatten var kommet, og mange støttet tanken om et felles skrift- og talemål. Det kan se ut til at Zachariassen gjør seg til talsmann for samnorsk: ”Inntil vi får et enhetsprog i landet må taleren bruke det sprog og det målføre som faller naturlig for ham.”⁵²⁶ Han har skjerpet tonen mot dialektbruk, i det minste det han kaller ”dialektiske særegenheter”: Ord og vendinger som praktisk talt er uforståelige for andre, hører ikke hjemme i talen. De kan også virke forstyrrende, ja komiske, og ødelegge talens virkning.

Einar Gerhardsen tar også opp talemål, ordvalg og særegenheter i *Tillitsmannen*. Han viker heller ikke her fra sine idealer om ekthet og enkelhet: ”En taler bør bestrebe sig på å optre mest mulig enkelt og naturlig. Han bør i almindelighet benytte det talespråk som faller han naturlig, og som han til daglig benytter.”⁵²⁷ Gerhardsen er ikke opptatt av dialekter, men slår et slag for sosiolekter: ”Hvis det faller naturlig å si f. eks. gata, stein og arbe’ så kan han trygt si det også i foredrag.” En sosiolekt kan være et sterkt lim i en sosial gruppe. Gerhardsen vil ikke at taleren skal gjøre seg til latter ved å anstrenge seg for å snakke *fiint*.

⁵²⁵ Zachariassen 1931, 68

⁵²⁶ Zachariassen 1936, 56

⁵²⁷ Gerhardsen 1930, 71–72

Under hammermerket

Advarselen mot tilgjortheit gjelder også fremmedord, som kan være et minefelt: Taleren bør ”i størst mulig utstrekning undgå bruken av fremmedord, men skal han benytte dem må han være helt sikker på hva de betyr og hvordan de skal uttales”. Gerhardsen maner talere og andre til å tilegne seg et godt ordforråd, og til å oppøve språklig presisjon. Slike ferdigheter får man for eksempel ved å lese egnet litteratur, gjerne høyt for seg selv eller for andre. De som har anledning, bør også benytte muligheten til å gå i teatret. ”Her lærer man ikke bare ord og setningsbygning, men man lærer også hvordan ordene og setningene skal uttales.” Han gir et eksempel fra arbeiderklassens hverdag om hvor viktig det er å betone ord riktig: ”Vi må streike. (Ikke den eller den gruppe arbeidere, men vi må streike). Vi *må* streike. (Det er ingen vei forbi). Vi må *streike*. (Andre kampmidler duer ikke.)” Gerhardsen er, kanskje i større grad enn de andre forfatterne, opptatt av det arbeiderbevegelsen kaller den oppdragende siden ved skolering av tillitsmenn og talere. Det viser han her, med en mildt tilretteleggende hånd.

De fleste taleinstruksjonsbøker berører det ganske sensible temaet om elementer som kan komme til å forstyrre tilhørernes helhetsinntrykk av talesituasjonen. Gerhardsen er inne på slike temaer i *Tillitsmannen*: ”En taler må være slik klædd at man ikke støter eller vekker oppmerksomhet. Så jevn og almindelig som mulig. Han må være ren og ordentlig.”⁵²⁸ Gerhardsens motiv er at taleren ikke skal ta oppmerksomhet vekk fra talen. Det er talen som er det viktige, og taleren er og forblir en kanal for talen, for bevegelsen, for klassen og for sosialismen. Verken hans person eller hans fysiske fremtoning er vesentlig, med mindre han opptrer som så aparte at tilhørerne glemmer hva han sier.

Zachariassen tar opp ”minespill og gestikulasjon”. En taler som ikke fortrekker en mine, virker unaturlig, og publikum må få erfare at taleren kan bli grepet. Men, som han skriver: ”Vi nordboere er ikke så temperamentsfulle som sydens folk. De taler jo bokstavelig med hele kroppen, kan overhodet ikke forestille sig å så i ro bak en talerstol, men må kunne springe frem og tilbake på et podium og aller helst ha anledning til å hoppe op på et bord.”⁵²⁹ Slike fakter er for mye for Zachariassen, men

⁵²⁸ Gerhardsen 1930, 86

⁵²⁹ Zachariassen 1931, 90–92

Under hammermerket

han mener at alle talere bruker håndbevegelser, om enn ubevisst, uten å legge noe dypere i dem. Som den forsiktige mann han er, mener han at håndbevegelser er akseptable, men ”de smakløse [...] bør undgås”. Han er forsiktig med konkrete råd, men advarer mot ”unatur og teaterfakter. [...] Gestikulasjonen må være naturlig, ikke utspekulert.”

I 1936 er Zachariassen mindre engstelig for slike elementer, sannsynligvis fordi hele talekulturen har gjort seg mer åpen for estetiske elementer og overtalelsesmidler som appellerer til tilhørernes følelser. Han trekker veksler på tilhørernes avkodingsferdigheter i stumfilm, der mimikk og gestikulasjon beskrev rollene og drev handlingen fremover. ”Vi kunde omtrent se hvad skuespillerne sa, vi kunde lese det på deres ansikter. Slik skal det også være med taleren. Han skal ikke legge bånd på sitt minespill fordi han står på talerstolen.”⁵³⁰ Zachariassen advarer ikke lenger mot smakløshet eller unaturlighet. Nesten tvert imot, han mener at talere må slippe seg løs, ikke stå ubevegelige på talerstolen: ”Det samme gjelder gestikulasjonen. Det virker i høi grad unaturlig å stå stiv som en støtte gjennom en lang tale. Vi skal tale med hele kroppen. Dens bevegelser skal understreke våre ord.” For Zachariassen er det spesielt viktig at taleren understreker sine poenger med hånd- og armbevegelser, men like viktig er det at slike bevegelser oppfattes av både taleren og tilhørerne som naturlige. Det er ingen ferdighet å bevege armer og hender, det er en naturlig bevegelse, mener han. Talere kan selvsagt studere hverandres opptreden for å lære, men ”vær varsom med å efterligne. På dette området tåles absolutt ikke teaterfakter. Bevegelsene skal være *naturlige*, ikke utspekulerte.”

Gerhardsen tar opp gestikulering i første utgave av *Tillitsmannen*. Avsnittet blir stående uendret på 1930-tallet, gjennom min undersøkelsesperiode. Ikke uventet har Gerhardsen en forsiktigere holdning til mimikk og gestikulasjon enn det Zachariassen har. Som sistnevnte mener Gerhardsen at hvis en taler absolutt må gestikulere, må gestikulasjonen være naturlig. Slik naturlighet tilligger individet og hans personlighet: ”Det er umulig å opstille regler for gestikulasjoner. Det beste er å få en god venn og streng kritiker til å si fra. Det er under alle omstendigheter bedre å

⁵³⁰ Zachariassen 1936, 77

Under hammermerket

gestikulere for lite enn for meget.”⁵³¹ Dette viser enda en gang at Gerhardsen er intimmediets mann, en mann for små forsamlinger, uten behov for å gestikulere, siden han likevel har blikkontakt med sine tilhørere.

Meningsmotstandere

I sin første utgave av *Tillitsmannen* skriver Einar Gerhardsen respektfullt om politiske meningsmotstandere:

Når man selv tror på den sak man kjemper for, må man imidlertid også innrømme andre mennesker rett til å ha en annen opfatning. Man må derfor gå ut fra at motparten er like ærlig og oppriktig som en selv, og at den har en likeså godt underbygget opfatning. Benytter man dette utgangspunkt vil enhver diskusjon bli det den skal være – utveksling av meninger i den hensikt å belyse de forskjellige sider ved en sak for å nå frem til den beste løsning.⁵³²

Ved å tillegge sine motstandere ærlige hensikter understreker Gerhardsen respekt for andres meninger, som jo er fremkommet etter en prosess av kunnskapservvervelse og oppriktig meningsutveksling. Det er likevel ingen tvil om at taleren står i en kampsituasjon: ”Han vil opdage at hånlige flir fra motstandere egger ham til større pågåenhet, tvilene vil gjøre at han legger mer styrke i argumentasjonen, tilhengerne gir øket trygghet, selvfølelse og varme.”⁵³³ Gerhardsen mener at motstand, også i form av hånflir, tilfører en taler ekstra energi som han kan bruke til å få tvilere og likegyldige ned fra gjerdet.

I 1934-utgaven av *Tillitsmannen* endrer Gerhardsen taktikk hva meningsmotstandere angår: ”Motstanderne må latterliggjøres, spottes og skremmes. Våre egne ildnes og opmuntres.”⁵³⁴ Han angir ingen konkrete metoder for slik spott. Det er sannsynlig at hans nye innstilling er en konsekvens av endringen av den nye strategien fra 1933: Åpner den for en skarpere tone i den politiske retorikken?

Samme år skriver Finn Moe om taktisk argumentasjon overfor motstandere. Hans utgangspunkt er å ignorere motstandere, for på den måten å tie i hjel deres meninger. ”Man skal i det hele tatt beskjefte sig lite med motstanderen. Jo mer man

⁵³¹ Gerhardsen 1930, 86

⁵³² Gerhardsen 1930, 67

⁵³³ Gerhardsen 1930, 80

⁵³⁴ Gerhardsen i Lie (red.) 1934, 52

Under hammermerket

gjør det, desto med skremt blir folk.”⁵³⁵ Finn Moe mener at den som graver en grav for andre, selv kan komme til å falle i den. Skremselspropaganda kan virke mot sin hensikt, og optimisme skaper begeistring. Som alternativ til slik propaganda mener han at arbeiderbevegelsen heller bør bruke energi på å selge sitt eget budskap, og vil bytte ut ytringer som ”Reaksjonen *truer*” med ”Slå reaksjonen tilbake! eller ennå bedre: Seiren er nær!” I en nesten religiøs oppfordring skriver han at arbeiderbevegelsen i all sin agitasjon må ”huske på å skape optimisme, ikke pessimisme, ikke frykt, men håp, ikke mistro, men tro. Det er bare håp og tro som driver fremover.” Litteraturen gir ikke entydig svar på hvordan meningsmotstandere skal møtes, og det kan være at Moe og Gerhardsen i 1934 forfekter egne, ikke bevegelsens synspunkter. Det kan ikke lastes noen at han prøver å skape usikkerhet hos motstanderen. Finn Moe utdyper ikke om han mener saklig usikkerhet, en personlig utsikkerhet, eller om usikkerheten som blir forsøkt plantet, er generell.

I *Lær å tale* har også Zachariassens retoriske stil blitt skarper: ”Motstandere skal angripes og hudflettes, men de skal behandles reelt. På det punkt har talerne ikke alltid behøvd å være så nøieregnende, men fair behandling av motparten er ett av vår saklige tidsalders mest bestemt krav til taleren.”⁵³⁶ Det kan se ut til at Zachariassens argumentasjon spriker: Hans røde tråd i argumentasjonen viser at en taler forventes å skulle forholde seg respektfullt og saklig til sine motstandere. De skal tas hardt, men fair.

Store og små utfordringer

Tilhørerne fortjener det beste, i likhet med taleren. Gerhardsen skriver at både foredragsholdere og publikum må behandles med respekt: ”For alle møter gjelder det at man sikrer sig en dyktig foredragsholder som har kjennskap til det spørsmål som skal behandles. Man må aldri reklamere med en taler hvis man ikke har fått sikker beskjed om at han kan komme.”⁵³⁷ Når det er sagt, må taleren kunne forvente at arrangøren gjør sitt beste for at han kan holde sitt foredrag under så gode forhold som mulig.

⁵³⁵ Moe i Lie (red.) 1934, 9

⁵³⁶ Zachariassen 1936, 47

⁵³⁷ Gerhardsen 1930, 34

Under hammermerket

Et mangfoldig publikum kan komme til å utsette en taler for mang en prøvelse, fortsetter Zachariassen: ”En kommer fra sin aker, en fra sin eng, en kommer fra sitt kjøpmannskap – en annen kanskje fra en trette med sin kone. De er på ingen måte, som taleren, innstillet på det foreliggende spørsmål. De må bringes til ro, deres tanker må samles og føres hen mot det som skal utredes.”⁵³⁸ Taleren kan heller ikke yte sitt beste før han får samlet tankene om tematikken og talen. Zachariassen skriver at det nok alltid vil være litt støy i et forsamlingslokale. Taleren må imidlertid gjøre alt han kan for å holde hodet kaldt, i et anstrengende miljø.

En taler er sårbar overfor tilhørere som er beruset. Avholdsmannen Einar Gerhardsen advarer klart mot fester der det serveres alkohol: ”Såkalte dansefester med fyll og slagsmål må arbeiderforeningene holde sig for gode til å arrangere. Også gjennom sine fester skal arbeiderbevegelsen vise at den er bæreren av en ny kultur.”⁵³⁹ Det er ikke til å unngå at enkelte drikker for mye og kommer beruset til arbeiderbevegelsens møter. Aksel Zachariassen skriver: ”Den fulle mann er heldigvis nu en sjelden gjest på våre møter. Men før i tiden beredte han mangen en taler de største vanskeligheter ved sine tilrop eller idiotiske kommentarer.”⁵⁴⁰ Zachariassen skriver også om problemer med fulle menn: ”Ordensforstyrrelser fra slike individers side er meget ondartede. Det nytter nemlig lite å snakke til deres fornuft eller godvilje.”⁵⁴¹ Det beste er selvsagt å ikke slippe dem inn i lokalene, men om så er skjedd, er det lurt å overse dem. Aksel Zachariassen mistenker at publikum i virkeligheten synes at slike ordensforstyrrelser er morsomme, og at den fulle gjerne har mer sympati enn man liker å tro.

Både Zachariassen og Gerhardsen er opptatt av ”lampefeber”. Mange som har mye på hjertet, kvier seg for å ta ordet i en forsamling: ”Nervøsiteten, den beryktede lampefeber, er for mange den største anstøtssten. [...] det best råd er at man gir sig i kast med opgavene [...]. De som vil lære å svømme må kaste sig i vannet. Så også med den som vil lære å tale. Han må kaste sig ut. Bare ta fatt!”⁵⁴² Gerhardsen

⁵³⁸ Zachariassen 1931, 63

⁵³⁹ Gerhardsen 1930, 44

⁵⁴⁰ Zachariassen 1931, 99

⁵⁴¹ Zachariassen 1936, 79

⁵⁴² Gerhardsen 1930, 70–71

Under hammermerket

foreskriver noen enkle råd, som ikke å sitte særlig lenge i lokalet før man skal opp på talerstolen, og å manipulere seg selv til å tro at: ”Det er jo i virkeligheten ikke verre å snakke til 100 mennesker enn til 2 eller 3.”

Zachariassen påpeker også at det er vanskelig for mange talere å kontrollere sin nervøsitet: ”Da lider nybegynneren aller verst under lampefeberens kvaler og da kan selv den mest drevne taler være plaget av angstfølelser.”⁵⁴³ Han har liten trøst til den plagede: ”La oss med en gang slå fast at det forsvåvidt er uløselig [...] lampefeberen vil aldri forsvinne.”⁵⁴⁴ Ikke desto mindre mener Zachariassen at øvelse gjør mester, og at nervøsiteten er mindre påtakelig hos en øvet taler, som behersker sitt felt, og som har forberedt seg til oppgaven. Det er forresten ikke bare amatører som er nervøse foran en forestilling: ”Den verdensberømte violinkunstner dirrer også svakt for hånden hver gang han bestiger sitt podium og den mest erfarne skuespiller kjenner en smule spenning, en smule nervøsitet for hver gang teppet går op.” Det er faktisk slik, skriver Zachariassen, at den som ikke går til en forestilling med en viss nervøsitet, sannsynligvis ikke har den rette innstilling: ”For han er ikke fylt av den rette ærbødighet overfor sin oppgave og sitt publikum.”

Lampefeber er en forutsetning for stadig å strekke seg høyere og videre som taler, mener Zachariassen. Den er normaltstanden, ikke et sjeldent eller negativt avvik. Siden den er vanskelig å overvinne, kan taleren gjøre den til sin venn, om ikke annet enn for å føle seg skjerpet: ”Den slags lampefeber er på sin plass og er i virkeligheten bare av det gode.”⁵⁴⁵

Både Zachariassen og Gerhardsen har klare advarsler om midler som ikke hjelper mot den nevnte spenningen. Sistnevnte understreker at det ikke finnes noe universalmiddel mot lampefeber, men at å puste dypt et par ganger viser seg å hjelpe mange. ”Anvend aldri spirituosa for å berolige nervene. Man kan ikke drikke sig til mot, og alkoholnyttelse ødelegger hjertet og gjør taleren ennå mer disponert for lampefeber i det lange løp.”⁵⁴⁶

⁵⁴³ Zachariassen 1931, 62

⁵⁴⁴ Zachariassen 1931, 84

⁵⁴⁵ Zachariassen 1936, 64

⁵⁴⁶ Zachariassen 1931, 82

Under hammermerket

Zachariassen gjør Gerhardsens ord til sine. Han mener at et rimelig råd til en taler må være at han ikke plager seg selv med å sitte lenge i lokalet og vente mens det fylles med folk. Et annet råd er å ”trekke pusten dypt og lenge før talen, foreta en del åndedrettsøvelser og søk å berolige hjertet”.⁵⁴⁷ Det viktigste, også hos Zachariassen, er å advare mot ting som ikke hjelper: ”Alle kunstige midler mot den er forkastelige [...] Enkelt tror at de f. eks. kan drikke sig til mot ved å nyte alkohol. Det motsatte vil skje. Når alkoholvirkningen forsvinner, vil fornemmelsene være der igjen, sterkere enn før.”

Alt dette er råd og vink som skal sette menige medlemmer av arbeiderbevegelsen i stand til selv å ta ordet og gjøre seg gjeldende. Alt dette forsvinner i propagandalitteraturen, der vitenskapelig informert ekspertise gjør bruk av effektive suggesjonsteknikker og moderne medieteknologi.

⁵⁴⁷ Zachariassen 1936, 64

KAPITTEL 6 PROPAGANDA FRA 1933

Det lå da ganske nær å reise spørsmålet om hvorvidt den egentlige årsak til arbeiderpartienes sammenbrudd lå deri at de lot sig akterutseile i den rent propagandistiske kamp, at de var bundet av gamle stivnede agitasjonsmåter og derfor ikke evnet den appell til fantasi og stemningsliv som var nødvendig for å hindre at nasjonalsocialismen rev de vrede befolkningsmasser med sig.⁵⁴⁸

Propaganda var etablert som legitim informasjonsmetode i USA i årene under og rett etter første verdenskrig. Den amerikanske propagandaen skulle være saklig samtidig som den skulle appellere til publikums følelser.

Arbeiderpartiets propaganda tok sikte på å fange opp tidens viktige temaer og ikle dem en retorisk form som kunne skape engasjement og utløse arbeiderklassens potensial for handling. Propagandaens innhold skulle omforme folks krav om endringer til løsningsorientert politisk kommunikasjon med konkrete forslag. Ideologiske aspekter ble nedtonet, selv om budskapet gjerne inneholdt ord som ”arbeider” eller ”sosialisme”. En viktig faktor for Arbeiderpartiets suksess med propagandaen var at den fanget velgeres oppmerksomhet ved å sette ord på deres personlige erfaringer. Noen velgere foretrakk å lese partiprogrammet, som var saklig, politisk klart og detaljert. Andre, som kunne la seg fange av slagord og plakater, forholdt seg til kommunikasjonens følelsesbaserte elementer. Den nye strategien, utprøvd foran valget i 1933, var en helhetsstrategi som partiet tok med seg ut av interne møter og partilokaler, og inn i den bredere politiske offentligheten.

Det er flere innganger til den nye propagandaen. En viktig forutsetning var den store interessen for psykologi fra cirka 1930. Videre fantes en påtagelig interesse for reklame, som igjen hvilte på kunnskap om psykologi. Det kom også frem et nytt og nyansert syn på tilhøreres evne og vilje til å oppfatte politiske budskap. Partiet måtte derfor finne metoder for å kommunisere med grupper som er lite interesserte i selve politikken, men likevel sympatisk innstilt til sakene. Flere av håndbokforfatterne, som

⁵⁴⁸ Hegna 1934, 407

Under hammermerket

Ahlberg, Moe og Granat, sluttet opp om nødvendigheten av "de nye metoder". Gerhardsen og Zachariassen var noe mer forbeholdne, men erkjente at arbeiderbevegelsen måtte tenke nytt i sin kommunikasjon. Jeg vil minne om litteraturens upresise begrepsapparat: Jeg forholder meg til forfatternes begrepsvalg, hva "agitasjon" og "propaganda" angår.

PROPAGANDA TREKKER VEKSLER PÅ REKLAME

I sine respektive oppsummeringer av propagandaens virkemidler lister Finn Moe og Dag Bryn opp punkter som de mener hører til de nye metodene. Jeg innleder gjennomgangen av propaganda, slik den er beskrevet i håndboklitteraturen og ettersporet i bakgrunns litteratur, med disse oppsummeringene.

Moe skisserer fem egenskaper som må ligge til grunn for arbeiderbevegelsens propaganda. Han gir selv utførlige forklaringer på hva han legger i de ulike egenskapene:

1. *"Propagandaen må være enkel og lettfattelig."* Det vesentligste kriteriet er at alle som møter propagandaen, skal kunne forstå den. "Og i aller høieste grad gjelder dette krav om å være enkel, når man henvender sig til de politiske passive." Kravet gjelder all kommunikasjon. Særlig talere må være oppmerksomme på at "Det er bare på denne måten at vi kan nå ut til de politiske passive, som når alt kommer til alt utgjør en veldig del av folket." Moe hevder at folk flest er "langt mindre tilgjengelig for lange og innviklede forklaringer enn de er åpne for et enkelt eksempel, en bestemt påstand". Slagord og forenklinger kan ha spesielt sterk appell, ikke bare hos de lite engasjerte: "den socialistiske propaganda henvender sig til det store arbeidende folk, som ikke har hatt anledning til lang skolegang og langt studium."⁵⁴⁹
2. *"Propagandaen må gjøre et sympatisk inntrykk."* Ytre sett må propagandaens helhetsinntrykk være tiltalende: "Orden, presisjon, vakkert pyntede lokaler, pene plakater vekker sympati." Det er samtidig viktig å ikke virke støtende. I religiøse strøk poengterer man likhetspunkter mellom kristendom og sosialisme, for eksempel nestekjærlighet. Også Gerhardsen understreker viktigheten av å

⁵⁴⁹ Moe i Lie (red.) 1934, 16

Under hammermerket

skape høytid og verdige rammer rundt propagandaen.”*Propagandaen må være intens*. Dag etter dag må den arbeide. Slagordene må gjentas og gjentas. Møte må følge på møte.”

3. ”*Propagandaen må ikke hvile*.” Moe mener at trykket på budskap og distribusjon må holdes på et konstant høyt nivå under en kampanje. ”Virkningen av en god propaganda dør bort, hvis det inntreffer en lengre dødperiode. Derfor må man stadig sørge for å holde folk i ånde.” Punktene 4 og 5 overlapper hverandre.
4. ”*Propagandaen må være smidig*.” Den må tilpasses ulike velgergrupper. Forfatterne segmenterer brukergruppene sine etter sosioøkonomiske og demografiske bakgrunnsvariabler. ”Den må varieres etter de kretser man henvender sig til, by eller land, arbeidere eller funksjonærer, eldre eller unge. For foredrag gjelder dette ikke bare innholdet, men i like høi grad formen.”⁵⁵⁰

I ”Psykologi og arbeiderklassen” fra 1930/31 hadde Bryn understreket viktigheten av å tenke psykologisk i politisk kommunikasjon. Det er avgjørende at alle som partiet har til hensikt å vinne for sosialismen, føler seg sett og inkludert i partiets kommunikasjon og politikk. Sammen med Halvard Lange hadde Bryn skrevet artikler med analyser av partiets velgerpotensial ved å gå utenfor den urbane industriarbeiderklassen.

I sitt bidrag til *Det 20de århundres* temahefte, ”Under hammermerket”, skriver Bryn at det spesielt er to grupper som det er viktig å nå: 1) landsbygdas befolkning, som har det vanskelig materielt, og 2) ungdommen i byene og industristrøkene, som i stor grad er arbeidsløs. Bryn innleder med slagordet ”By og land – hand i hand”, som understreker at arbeiderbevegelsen ser alle, uansett hvor de bor. Som Moe erkjenner han at det ikke er lett å nå ut med bevegelsens budskap, siden de færreste er politisk bevisste. Bryn formulerer en strategisk problemstilling, for det umiddelbare: ”Kan vår propaganda gjøres mere effektiv?”⁵⁵¹ Han skisserer teknikker som han mener kan bidra til å forbedre kommunikasjonsstrategien:

1. Programmer må være slående, originale og nye.

⁵⁵⁰ Moe i Lie (red.) 1934, 16–17

⁵⁵¹ Bryn 1934, 190. Den andre problemstillingen lyder: ”Kan vårt organisasjonsapparat utbygges sterkere?” og er tilpasset et langsiktig strategisk arbeid.

Under hammermerket

2. De må gjentas hele tiden, hamres inn. Bryn bruker metaforen det ”politiske varemerke”⁵⁵² om slagord. Varemerketenkningen trekker politikken og dens innhold mot det økonomiske feltet, og Bryn gjør seg etter hvert tanker om metodelighetene mellom politisk propaganda og reklame.⁵⁵³
3. Propagandaen må kunne billedliggjøres, eller anskueliggjøres, noe som ofte har vist seg å virke bedre enn mange ord. Bryn henviser til ”Plakater og trykksaker”, Thor Wiborgs kapittel i *Agitasjon og propaganda*.⁵⁵⁴
4. Sist, men ikke minst må effektiv propaganda utløse aktivitet hos publikum. Når publikum kan være med, skapes en solidaritetsfølelse. Heller ikke her er Bryn spesielt konkret, selv om han viser til ”mellemeuropeiske arbeiderbevegelser med kollektive uttrykksformer [...] hilsen, parole, [...] propagandamidler beregnet på masseforsamlinger”.⁵⁵⁵ Han er ikke udelte begeistret for slike aktiviteter. En åpenbar innvending mot slike gester er at de ligner nazistiske og fascistiske hilsener, noe han antyder ved å nevne ”mellomeuropeiske” arbeiderbevegelser. Han begrunner videre sin varsomhet med behovet for at ingen skal føle seg støtt: ”Særlig gjelder dette vårt land med sin mere strenge og alvorlige innstilling blandt landsbygdas folk. Men ellers kunde den ’sydlanske’ stemning på våre sportstribuner med heiagjeng og refrengsang også gi oss noget å tenke på.”⁵⁵⁶

Bryn advarer mot å trette publikum ved å repetere det samme, eller ved å la samme taler tale om flere temaer. Talerne må skolerer på sine felt, etter emne og forsamlingens sammensetning. Arbeiderbevegelsen gjør dermed klokt i å standardisere propagandamaterialet, slik at alle tilhørere får delta i det samme. Siden propagandaen skal være enhetlig og gjenkjennbar med jevn og høy kvalitet, bør den sentraliseres.

⁵⁵² Bryn 1934, 192

⁵⁵³ Hroar Scheibler skrev flere bøker om reklame og propaganda, som *Reklame*. (1915). Språk- og begrepsbruken i den kan tyde på at Moe og Bryn var kjent med den: ”Reklamen er det moderne aandelig Vaaben i Kampen for Tilværelsen. Dens Magt, riktig anvendt, er stor og den synes sommetider at komme som en Stormflod over os. Overalt og altid stikker den sit underlige Hoved frem og stiller sig i Veien for os.” (1915, 14).

⁵⁵⁴ Wiborg i Lie (red.) 1934

⁵⁵⁵ Bryn 1934, 192

⁵⁵⁶ Bryn 1934, 192

Under hammermerket

Reklamens plass i publisitet og propaganda

Interessen for og kunnskapen om reklame kom direkte og indirekte fra amerikanske kilder, som CPI, og formodentlig, men ikke dokumentert, fra norsk reklamelitteratur, for eksempel Hroar Scheiblers *Reklame*.⁵⁵⁷ ”Reklame” – *advertising* – er ikke et presist begrep: Tittelen i Creels rapport, *How we advertised America*, understreket at CPIs arbeid var forankret i markedskommunikativ logikk. *Advertising* var hentet fra det økonomiske feltet, der det kjennetegner en strategisk prosess med formål å skape interesse og aksept for ideer, varer og tjenester på et marked. Det konkrete arbeidet minner mindre om *advertising*, slik reklamebegrepet brukes i dag, enn om en publisitetskampanje. I den retorisk-strategiske tenkningen er det nært slektskap mellom politisk og kommersiell propaganda.

Miller slutter seg til dem som hevder at det er mange likhetspunkter mellom propaganda og reklame. ”Whatever cause they serve or goods they sell, effective propandists must believe in it – or at least momentarily believe that they believe in it.”⁵⁵⁸ Prinsippet om å tro på det man gjør, gjelder også for den som vil selge varer, i alle fall til en viss grad: ”Even he or she who propagates commodities must be to some extent a true believer. To advertise a product you must believe in it. To convince you must be convinced yourself.”

Edward Bernays kaller seg *propagandist*, av den enkle grunn at det er propaganda han driver med. Han forklarer det blant annet slik:

When I served on the U.S. Committee on Public Information in World War I, 1918 – 1920, “public information“ was the term used for the war’s informational effort. But I did not hesitate to call myself a propagandist, even though the word had been tarnished by the German propaganda of the Kaiser and by the Communists.⁵⁵⁹

Han skriver videre at ”propaganda” var brukt for å beskrive aktiviteten i *Committee on Public Information*. Miller mener at Bernays’ motivasjon for å benevne sin aktivitet ”propaganda” kunne ha vært

⁵⁵⁷ Scheibler 1915

⁵⁵⁸ Miller (i Bernays 1928) 2004, 23

⁵⁵⁹ Bernays 1965, 287

Under hammermerket

to rid the word of its bad smell [...] Bernays always deemed himself to be both “a truth-seeker and a propagandist for propaganda” [...] his interest would be purely scientific; and so his effort to redeem the word is based to some extent on intellectual necessity, there being no adequate substitute for propaganda. In this Bernays was right and never gave up his preference for that word over all the euphemisms.⁵⁶⁰

Som Miller viser, var Bernays ikke ukjent med begrepets problematiske medbetydninger:

[But] the poor connotations of the word in the postwar period induced George Creel, when he wrote his story of the U.S. Committee on Public Information in 1920, to call his book *How We Advertised America*. This was illustrative of the uncertainty with which new meanings found words to express them.⁵⁶¹

Bernays skammet seg ikke over arbeidet sitt, selv om han også brukte eufemismer, som ”public relations”, om sin praksis. Miller understreker at feltene propaganda og reklame overlapper i den forstand at ”admen and publicists, no longer common hucksters, but professionals, sold their talents to Big Business through a long barrage of books, essays, speeches and events extolling the miraculous effects of advertising and/or publicity – i.e. propaganda.”⁵⁶² Kunnskap som var bygd på erfaring med publisitetsarbeid under første verdenskrig, viste seg overførbart til sivile og kommersielle formål. Fredstidspropagandaen ”would at once exalt the nation and advance the civilizing process, teaching immigrants and other folks of modest means how to transform themselves, through smart consumption, into happy and presentable Americans.” En tilsvarende forståelse for reklamens overførbarhet finner vi hos *Arbeiderbladets* disponent Ole A. Kirkvaag, som drøfter den uklare grensen mellom propaganda- og reklamefeltene og gjør den til et hovedpoeng i artikkelen ”Reklame og propaganda”.

Flere, som Ole A. Kirkvaag og Finn Moe, hadde pekt på det nære slektskapet mellom propaganda og reklame. Andre, som Bryn, brukte deler av reklamens begrepsapparat, for eksempel ”det politiske varemerke”⁵⁶³ for å understreke

⁵⁶⁰ Miller (i Bernays 1928) 2004, 15

⁵⁶¹ Bernays 1965, 288

⁵⁶² Miller (i Bernays 1928) 2004, 12–13

⁵⁶³ Bryn 1934, 192

Under hammermerket

propagandaens logikk. Håndbokforfatterens interesse for reklame gjaldt foruten dens estetiske uttrykk reklamens intense nærvær i det offentlige rom og dens tilsynelatende vellykkethet i kapitalistisk økonomi. Diskusjonen dreide seg også om publikumspåvirkning fra ytre stimulans i et bredt perspektiv: film og reklame, presse og underholdning, litteratur og institusjoner i det sivile samfunnet:

Den naturlige situasjon omkring sport og film er massesituasjonen og prinsipper som vi kjenner fra massepsykologien, vil få anvendelse her: Sport og film skaffer avreagering for mindreverdigthetskomplekser og delvise tilfredsstillelse av blokkert behov.⁵⁶⁴

Som Haakon Lie, var Bryn avmålt begeistret for film, fordi han mente at den representerer en surrogattilfredsstillelse for blokkert opplevelsestrang. Han erkjente ikke desto mindre at film var blitt arbeiderklassens viktigste rekreasjonsform. Uten å gå inn i antatt skadelig eskapisme nøyde han seg med å konstatere at film finnes, og at den erstatter det kjedelige dagliglivets *Reizlosigkeit*.

På ett punkt, reklame, var han imidlertid helt klar, og svært kritisk: ”Reklamen skaper tvangsmessige behovsforestillinger og tvangsinnstillingen overfor dem.” Selv om Bryn advarte i generelle ordelag, var kritikken og advarselen hans spesielt rettet mot den kommersielle reklamen som han mente industri- og byarbeiderne ble utsatt for. Bekymringen tyder på at han gikk god for tidens hypoteser om at reklame med nødvendighet førte til atferdsendring. Han så mediene som støttespillere til en arbeiderfiendtlig surrogattilfredsstillelse som kunne fortrenge en strukturell, genuin og varig endring.

Gitt et underholdende og estetisk attraktivt preg kan propaganda være et alternativ til dagliglivets eskapisme, og propaganda kan bli for politikk hva reklame er for næringslivet. Propaganda kan både stimulere arbeiderklassens behov, peke på metoder for å tilfredsstille slike behov, og oppmuntre til handlinger som fullfører behovstilfredsstillelsen. Likeens, siden arbeiderklassen ut fra sine historiske og materielle betingelser ifølge Bryn ”reagerer ens” på visse stimuli, kan en propagandist i sin tur definere og konstruere en intern, felles mening i, for og på vegne av arbeiderklassen.

⁵⁶⁴ Bryn 1931, 43

Under hammermerket

Våren 1934 publiserte *Det 20de århundre* sitt temahefte *Nye oppgaver*. Utpå sensommeren, i god tid før kommunevalget i oktober, ga AOF ut *Agitasjon og propaganda*. Til stortingsvalget året før var kriseprogrammet og kampanjen ”Hele folket i arbeide!” blitt lansert. ”De nye metodene”, som propagandaen gjerne ble kalt, var blitt utprøvd og evaluert i valgkampen. Selv om effekten av kommunikasjonstiltak vanskelig lar seg isolere og dermed måle, var det en gjengs oppfatning at de hadde slått vel an: Arbeiderpartiet hadde gått frem 8,7 prosentpoeng fra 1930-valget og brøt med 40,1 prosents stemmeandel for første gang førtiprosentgrensen. Med 69 mandater manglet det likevel syv for rent flertall.⁵⁶⁵

Som *Arbeiderbladets* disponent ivaretok Kirkvaag avisens økonomi, der den klart viktigste inntektskilden var annonsesalg. Med sine gode kunnskaper om reklame var hans hovedpåstand at politisk propaganda hadde mye å lære av reklamen, basert på en underliggende forståelse for at begge felt var forankret i psykologi. I ”Reklame og propaganda” åpner han med å peke på nettopp reklamens og propagandaen felles røtter, og reklamens oppsiktsvekkende estetikk:

Rent psykologisk sett har avisen også alle fordeler på sin side. Det første krav reklamen stiller er oppmerksomhet [...] Det kunde naturligvis være en hel del annet å si om de metoder reklamen benytter[...] psykologisk, estetisk og teknisk.⁵⁶⁶

Kirkvaag nevner ”psykologi” nærmest i forbifarten, uten å utdype hvordan han mener at psykologisk innsikt er relevant for reklamefeltet, eller for propaganda. Det kan se ut til at han slutter opp om en trend, der antagelse om psykologiens relevans for ulike samfunnssektorer er selvskreven.

Hans retoriske spørsmål er relevante og utfordrende: ”Hvad er propaganda og hvad er reklame? Ja, hvem kan påvise grensen mellem disse to stormakter i vår tid? Finnes det overhodet nogen grense?” Her åpner Kirkvaag for en bred, ny forståelse av massekommunikasjonsfeltet.⁵⁶⁷ Propaganda, mener han, er en del av den bevisste reklamen, underforstått, der avsenderen har en plan og en bevissthet om sin

⁵⁶⁵ Stortinget hadde fra 1921 til 1973 150 mandater.

⁵⁶⁶ Kirkvaag 1934, 198–200

⁵⁶⁷ Han kan ha tatt lærdom fra Hroar Scheibler, som trekker følgende grense: ”Reklame af Overbevisning, naar den, fri for enhver Egoisme, kun har det almene, virkelige eller formendlige Vel for Øie (Propaganda). (Scheibler 1915, 19).

Under hammermerket

virksomhet, i motsetning til ubevisst reklame, der produktomtale ivaretas som en del av dagligtalen mellom mennesker. Doob brukte senere begrepsparet *intentional* og *unintentional* propaganda om tilsvarende kommunikasjonsformer.

Kirkvaag tar et skritt til siden for å berolige alle som måtte være bekymret for at propagandaen skal bli som reklamen. I sin korte retorisk-historiske gjennomgang hevder han at ”det først var løgner og bluffet som [reklamen] mest benyttet sig av. Senere kom overdrivelsene.” Slike metoder hadde tidligere medført dårlig omdømme, noe bransjen hadde tatt tak i ved å forsøke å utvikle faget:

ved en rekke kongresser, ved drøftelser og diskusjoner på møter i reklameforeninger og klubber verden over, gjennom fagtidsskrifter og ved vitenskapelige studier er reklamevirksomheten utviklet til idag å være et av de fineste og mektigste instrumenter i den moderne samfundshusholdning. Ved et iherdig og utrettelig studium av [...] de reaksjoner de utløser [...] er reklamefolkene efter hvert kommet frem til de prinsipper som i dag [...] er anerkjent som de riktige og mest virkningsfulle, nemlig: *sann og saklig positivit*.⁵⁶⁸

Det er spesielt to forhold som er verdt å merke seg i Kirkvaags bidrag. Han er først opptatt av den objektivt sett viktigste endringen i reklamefeltet; vitenskapeliggjøringen av det i form av metodisk planlegging, implementering og evaluering av kampanjer. Han ser reklamens oppgave som pådriver i samfunnsøkonomien og viser til publikumsmålinger om endret forbrukeratferd for å dokumentere sine påstander. Ved å bruke reliable målemetoder får bransjen en legitimitet og autoritet den ellers ikke ville ha fått. Reklamen blir, i Kirkvaags øyne, med det en legitim del av det økonomiske feltet, på linje med øvrig produksjon. Han utdyper synet sitt ved å argumentere for reklamen, ikke bare som en del av medieøkonomiens logikk, men av det moderne massesamfunnets tenkesett: ”I dag da masseproduksjonen og organisasjonslivet har gjort menneskene kollektivistisk innstillet, arbeider [reklamen] med avisenes millionopplag.”⁵⁶⁹ Reklamens nærhet til avisen har satt den i en posisjon der dens kunngjøring om produksjon og forbruk lener seg på avisens troverdighet som nyhetsformidler og fortolker.

⁵⁶⁸ Kirkvaag 1934, 199

⁵⁶⁹ Kirkvaag 1934, 199–201.

Under hammermerket

Det andre viktige bidraget fra Kirkvaag er hans betoning av reklamens innhold som en positiv kraft i samfunnet, i kontrast til den negative kraften han opplever i politisk kommunikasjon: ”Det mest fremtredende karaktertrekk ved den politiske propaganda i dag er det negative.” Han mener at det negative tjener politikken dårlig, selv om ”den har støtte i selve kampen for tilværelsen”. Klassekampens retorikk har ofte tatt utgangspunkt i en elendighetsbeskrivelse, som har vært viktig nok for at folk skal ha noe å identifisere seg med. Kirkvaag mener at den politiske propagandaen med fordel kunne lære av reklamens positive innstilling: Politisk propaganda må heller ikke nødvendigvis være negativ. Kirkvaag bruker valgkampen i 1933 som eksempel på det motsatte. Arbeiderpartiet hadde da omdefinert rammene for sine målgrupper, fornyet seg ideologisk og betraktet seg som et bredt folkeparti. Den politiske kommunikasjonen i 1933 var unektelig positiv: ”Hele folket i arbeid!” kan bare oppfattes som uprovoserende, godt nytt, og valget ble det beste i partiets historie. Nettopp det slagordet, skrev Kirkvaag, var ”et ypperlig slagord for en positiv revolusjonær propaganda”. Tross utvekster i bransjen er reklamen:

i sitt vesen [...] positivt skapende. Den skaper begjær hos folk etter ting som nu er utenfor deres rekkevidde. Den legger frem muligheten for komfort og lykke, og et fullstendig liv, hvilket det nuværende økonomiske system fornekker så mange. Den fremmer trangen til en høiere levestandard, den henger livets herligheter op slik, at alle kan se dem og den skaper også mot og krefter til å gjøre noget for å nå dem.⁵⁷⁰

Slik knytter han feltene ”reklame” og ”økonomisk sosiologi” sammen på en pedagogisk og forståelig måte: Underprivilegerte trenger kunnskap om andres privilegier, om alternative økonomiske fordelingsstrukturer og hva endringer vil kunne ha å si for underprivilegerte. De positive kreftene i reklamens innhold kan altså være en motivasjonsfaktor for arbeiderklassen. Reklamen holder opp bilder av andres komfortable liv og skaper på den måten trang til bedre vilkår for livsutfoldelse, både åndelig og materielt. Han oppsummerer og avslutter artikkelen sin slik: ”Det bør herefter gå som en rød tråd gjennom hele partiets propaganda at ’alt må bli bedre’.”

⁵⁷⁰ Kirkvaag 1934, 201. Kirkvaags syn på reklamen kan se ut til å være i konflikt med Haakon Lies syn på hvordan de han betrakter som privilegerte klassers overflatiske verdier blir presentert for arbeiderklassen.

Under hammermerket

Moes hovedbudskap om reklame og propaganda lyder: ”Parole nr. 1 i den moderne agitasjon er: Ut over alt!” Han utdyper:

”Ut over alt! betyr at over alt skal folk støte på våre paroler; de skal lyse mot dem fra Folkets Hus, fra transparenter spendt tvers over en gate mellom to partifellers hus, fra plakater, løpesedler o.s.v. Ut over alt betyr at i de gatene hvor folk går hjem fra sitt arbeide, skal vi holde et lite møte ved arbeidstidens slutt.⁵⁷¹”

Propagandaens fysiske tilstedeværelse er en avgjørende faktor for at den skal nå sitt publikum.. Også Ahlberg skrev om reklamens intensitet i ”Agitasjonens psykologi” og overførte reklamens empiri til propagandaens teori på en elegant måte:⁵⁷²

Reklamens sterke intellektuelle suggesjon virker fremfor alt ved stadig gjentagelse. Hver aften sier storbyens lysreklamer: Spis Ota og bliv sterk. Enhver avis man åpner møter øiet med de samme ord, reiser jeg med jernbanen, ser jeg dem på de forbijagende stasjonsbygninger, kjører jeg med bil, ser jeg dem på skilte langs landeveiene. Til sist biter ordene sig fast i underbevisstheten: det blir en tvangsforestilling hos mig, at jeg må spise Ota. På samme måte virker et stadig gjentatt: proletarer i alle land, forener eder.⁵⁷³

ELEMENTÆRE MASSER OG LIKEGYLDIG PUBLIKUM

I store deler av den norske progandalitteraturen fra 1934 understreker forfatterne at det er spesielt viktig å vinne massene, for

I denne kamp vil den seire som har folkets store masser bak sig. [Det er av] avgjørende betydning at det står store masser bak oss i vår kamp. Uten dem kan vi ikke vinne et flertall, uten dem kan vi ikke gjennomføre en generalstreik. Derfor er det en av våre aller viktigste oppgaver for tiden å nå ut til de store masser.⁵⁷⁴

Moe presiserer og utdyper det kvantitative aspektet slik: ”Vil ikke folk komme til oss, så skal vi komme til dem.” Kampen er ikke over selv om massene stemmer på

⁵⁷¹ Moe i Lie (red.) 1934, 9

⁵⁷² Hos Moe (1934) og Ahlberg (1933) er det tematisk likhet og en viss tekstlikhet med Scheibler (1915): ”Hver om Plads, hvert Hvilepunkt for Øiet, tager den I besiddelse. Selv naar Mørket er traadt ind, faar Øiet ikke Ro: Flammende Skilte lyser os imøde i de store Byer.” (1915, 14) Hroar Scheibler kjente feltet fra amerikansk litteratur, der reklamen var mer utbredt enn i Norge. En viss tematisk likhet til Scheibler tyder på at også Ahlberg kan ha lest sin Scheibler: ”Paa den store Strækning mellom Newyork og Chicago ser man overalt, men især paa Jernbanestationerne, en talløs Mængde Plakater.” (1915, 192)

⁵⁷³ Ahlberg, 1934, 196

⁵⁷⁴ Moe i Lie (red.) 1934, 5

Under hammermerket

Arbeiderpartiet. Det neste steget i oppdragelsen er dermed å sørge for en endring der: ”Men det gjelder ikke bare å vinne nye masser. Det gjelder å gjøre dem til aktive, begeistrede forkjempere for socialismens sak. De skal fylles av tro på socialismen og vilje til å gjennomføre den.”

Som andre tillitsmenn er Moe klar over at møter og taler bare appellerer til dem som allerede er i folden og lar seg overbevise med fornuft: ”Man søkte å bevise for den enkelte at socialismen var den fornuftigste ordning. Det må vi selvfølgelig fremdeles legge an på.” Propagandaens innhold skal fremdeles være rettet mot målet om et sosialistisk samfunn, men partiet må tilpasse kommunikasjonsformene sine til den ubevisste massens forutsetninger for å kunne la seg overbevise.

Helge Granat fremholder at arbeiderklassen bedre ville ha kunnet erkjenne sine interesser og forstå samfunnets natur hvis den hadde skaffet seg relevant kunnskap:

Det dominerende trekk i socialismens kamp for sine idéer har vært opplysning [...] Denne rent opplysende propaganda kan man derfor si er en fornem tradisjon innenfor arbeiderbevegelsen, fornem fordi den er en arv fra en åndelig elite og fordi den appellerer til det høieste, det mest særegne hos mennesket – fornuften og tanken.⁵⁷⁵

Det er med en viss resignasjon Granat, i likhet med Bryn og Moe, erkjenner at folkeopplysning er komplisert. Han gjør Ahlbergs tenkesett til sitt:

Denne nye oppfatning av mennesket går ut på at menneskets handlinger vesentlig er bestemt av dets nedarvede drifter. [...] Særlig i bevegede tider handler det umiddelbart og på den måte som er driftsmessig betont, og dets handlinger strider ofte mot det som man må gå ut fra er dets virkelige interesser. Dette faktum setter en psykologisk grense for den rent opplysende propagandas virkninger.

Ved å peke på nedarvede drifter som udiskutabel bakgrunnsvariabel for menneskelig atferd danner Granat forbund med tidens dominerende sosialpsykologer, sosialdarwinister og rasebiologer, som bryter med marxismens grunntese at mennesket er formet av sine materielle betingelser. Han gjengir Sombarts og Ahlbergs politiserte forståelse av massens psykologi, som igjen finner støtte hos McDougall, Tarde og Trotter: For å kunne stimulere, og overbevise, må propagandaen spille på enkle

⁵⁷⁵ Granat 1934, 187

Under hammermerket

instinkter, basale følelser og enkle assosiasjoner. Verken saklighet, som statistisk informasjon, eller ideologiske og kanskje livsfjerne foredrag tenner massene, noe Granat fastslår som et ubestridelig faktum: ”Gjennomsnittsmennesket – og det er det man må regne med – har ikke den utpregede tendens til å veie grunner for og imot [...]”

Den politisk aktive delen av arbeiderklassen er riktignok liten, men alle har stemmerett. Passive velgere kan bli et lett bytte for bevegelser med dårlige hensikter: ”Til de politisk passive hører fremfor alt naturligvis de som undlater å stemme. Det var blant dem Hitler søkte og fant sine reserver. Man kan alltid regne med at reaksjonen kommer til å søke etter hjelpetropper blant de politisk uoplyste og uinteresserte.” Granat fastholder at arbeiderbevegelsens folkeopplysningsformål ikke skal settes til side, men et slikt perspektiv må finne seg i å leve ved siden av andre metoder: ”Uten tvil kan arbeiderbevegelsen i denne henseende dra visse lærdommer av de nazistiske agitasjonsmetoder. [Men] man må innrømme at nazistene på ett område har spilt sin rolle dyktig og smidig, nemlig med hensyn til propagandaen.”⁵⁷⁶

De gamle metodene egner seg dårlig for nyrekruttering: ”Sammenlign antallet av dem som kommer på disse møter med stedets befolkning og regn ut hvor stor del du har nådd ut til! Det er som regel ikke mange prosent.” Nye metoder derimot, ”[de] vender sig til *følelsene* i langt høiere grad enn de gamle gjorde.”⁵⁷⁷ Også Moe krever: ”Parole nr. 2: Sett folks følelser i sving.”⁵⁷⁸

Når man i den moderne propaganda så sterkt legger an på å appellere til følelsene, så er ikke det noen tilfeldighet. Det er som resultat av et nøie studium av hva som bestemmer menneskenes opptreden, særlig når de optrer i flokk, som de jo alltid gjør ved politiske møter og demonstrasjoner, at disse metoder er blitt til. Den moderne psykologisk videnskap, studiet av mennesket, særlig masse menneskets og gjennomsnittsmenneskets sjeleliv, har vist at den saklige tenkning ikke spiller en så fremtredende rolle, men at mennesket i like høi grad lar sig bestemme av følelsesmessige grunner.⁵⁷⁹

Han trekker en konklusjon som ligner Bryns: Mennesket er fanget i et følelsesunivers. Det gjelder i særlig grad arbeiderklassen, som han ikler begrepene ”massemennesket”

⁵⁷⁶ Granat 1934, 187–188

⁵⁷⁷ Moe i Lie (red.) 1934, 6–7

⁵⁷⁸ Moe i Lie (red.) 1934, 9

⁵⁷⁹ Moe i Lie (red.) 1934, 6

Under hammermerket

og ”gjennemsnittsmenneske”. Moes grunnantagelse er at menneskesinnet er begrenset av og sitter fast i følelser. Kampen om massene kan derfor ikke vinnes gjennom saklig argumentasjon, hevder han:

De nye midler bygger på den erkjennelse at hos våre dagers mennesker spiller det følelsesmessige en like stor rolle som det fornuftsmessige. Det nytter altså ikke for å aktivisere og agitere og henvende sig bare til fornuften. Man må i like høi grad rette en appell til følelsene.⁵⁸⁰

Moe skriver det i en tid der den norske arbeiderbevegelsen med skrekk har kunnet observere at mange av deres kamerater i Tyskland har sluttet rekkene bak Hitler. Han vil for enhver pris unngå at det samme skal skje i Norge: ”De masser, som kampen da står om, er i vesentlig grad de masser som hittil var politisk passive, men som krisen har gjort til politiske interesserte, gjort ofte til oprørere mot det bestående samfund, uten at de vet hvor de positivt skal orientere sig.” Siden massen ikke vet hvor den skal gå, må den sosialistiske arbeiderbevegelsen sette alt inn på å vinne den over til seg. Moe er tilstrekkelig pragmatisk til å erkjenne at massenes lengsel ikke nødvendigvis er ideologisk; marxistisk sosialisme er ikke nødvendigvis arbeiderklassens førstevalg. For å få hele arbeiderklassen inn i folden må partiets propaganda fremstå som mer attraktiv for massene enn det dens konkurrenter makter: ”I denne kamp vil den seire som det lykkes å samle de store masser, folkets flertall, bak sin fane.” I likhet med Bryn og Kirkvaag forstår han at de nye metodene må innhentes utenfra, fra felt utenfor politikkenes saklighetsunivers: ”I disse nye metoder møtes de brennende oppgaver vi ovenfor har nevnt med resultatene av moderne psykologisk forskning og moderne reklameteknikk.” Han ser begeistring og en tydeligere korpsånd som noe positivt for den leiroffentligheten som partiet utvikler, ikke ulik den amerikanske *morale* som Creel hadde rapportert om i USA.

Det gjelder å gjøre hele bevegelsen pågående og seiersbevisst, både for å styre den innad og for utad å skape det friske vær som river med. De to oppgaver må sees i sammenheng. Bare den bevegelse som selv er fylt av seiersvilje og seierstro kan gjøre sig håp om å vinne tillit og tilslutning. Det er dette de nye propaganda- og arbeidsmetoder tilsikter. På den ene side å skape en offensiv ånd inne våre egne rekker, på den annen side å vinne nye masser for bevegelsen.

⁵⁸⁰ Moe 1934, 185–186

Under hammermerket

Begeistringen vil kunne motivere arbeiderbevegelsen internt, det vil si at den vil kunne forsterke overbevisningen hos de allerede overbeviste. Men de viktigste gruppene er de som fremdeles står utenfor og utgjør flertallspotensialet; de må inn, for enhver pris.

I senere utgaver av *Agitasjon og propaganda* utdyper Moe betydningen av nye metoder, basert på anvendt psykologi: ”De moderne propagandametoder er bygget på de erfaringer som er gjort ved studiet av moderne psykologi og moderne reklame.” Utlegningene nøyer seg med å henvise til psykologi som fag. Han konstruerer stemningsbilder for å illustrere slike teknikker:

En feiende marsj setter oss i et visst gå-på-humør; når vi synger ”Internasjonalen,” er det som vi på ny bekjenner oss til socialismen [...] Det røde flagg fyller oss med glede når vi ser det vaie friskt i vinden. Det er kjekkere å marsjere bak en tett faneborg enn i et tog uten flagg og faner.⁵⁸¹

Han illustrerer den gode fellesskapsfølelsen han mener arbeiderbevegelsen må dyrke, oppmuntre til og holde fast ved, ved å referere en innsender som skriver om en demonstrasjon Arbeidernes Ungdomsfylking arrangerte i Oslo:

Jeg kom fra arbeide mandag kveld – skulde krydse Karl Johan på vei hjem, da plutselig musikk og en skog av røde faner svinger seg fram over Egertorvet. Å, kamerater, for et vakkert syn! Arbeiderungdommen i lyse sommerklær, taktfast i sang under våre røde faner [...] Det blev så stille på Karl Johan – sommerflirten stilnet av – nogen hatter blev løftet for Internasjonalen, flere og flere gled av, andre lot dem sitte på mens de betatt stirret på den store målbevisste ungdomsskaren [...] Og arbeidssangene hugg i takt, da jeg så sliten jeg enn var, *måtte* slutte mig til toget. Fram, fram på ny.⁵⁸²

De allerede overbeviste får bekreftet sin tro på at de er del av noe som er større enn seg selv: Et fellesskap av likesinnede legger til rette for at mennesker kan komme i kontakt med sine følelser gjennom å åpne sine sinn, ta inn over seg og akseptere fellesskapets historie, tradisjon og fremtoning. Den slitne lar seg rive med: Han kan ikke la være å slutte seg til toget. Og selv på den borgerlige flanørgaten Karl Johan blir toget mottatt med en stille respekt.

Moe minner imidlertid om at ingen må glemme at arbeiderbevegelsens konkrete budskap må stå i sentrum. Selv om formen er viktig, må ikke den overskygge

⁵⁸¹ Moe i Lie (red.) 1936, 6

⁵⁸² Moe i lie 8red.) 1934, 13–14

Under hammermerket

innholdet i budskapet: ”Vi overbeviser selvfølgelig ingen hverken med marsj eller flagg. De er i og for sig ingen argumenter. Men de er med og skaper en atmosfære, en stemning som flammer op våre egne, og gjør det lettere å trekke folk til oss.”⁵⁸³ Kunnskap om psykologi kan bidra med innsikt til teknikker og redskaper for å skape fellesskapsfølelse, samhold og glede, og er slik sett viktig. Men Moe fastholder at kjernen i propagandaen fremdeles må og skal være sosialismens budskap, overordnet all form, selv om følelsesappellene må til for å utkonkurrere annen stimulans og annen propaganda.

Også politiske kretser utenfor arbeiderbevegelsen fattet interesse for anvendt psykologi som grunnlagsmetode for å nå publikum. Venstremann og statsminister Johan Ludwig Mowinckel skrev i forordet til sin *Publikums psykologi*⁵⁸⁴ at han tok opp ”noen av vår tids mest aktuelle og omstridte problemer: publikum og moderne kunst, publikum og propaganda [...]” I et kapittel om taler hevder han å ha funnet den mest primitive publikumsappellen hos legpredikanter: ”Tilstrekkelig [...] stigende i intensitet kan en tilstrekkelig godtroende, frelseslengtende og stor forsamling da forklarlig nok la sig henføre til ekstatiske uttrykk.”⁵⁸⁵ Mowinckel skriver også om politiske møter, der publikum er mer kritisk enn et religiøst publikum. Han kommer inn på retoriske elementer som er viktige å huske på for en taler som vil bevege:

Talens intensitet, både i ”indre” (overbevisnings) og ytre (stemme og gestikulasjoners) styrke, spiller størst suggestiv rolle i øieblikket. Først ved eventuell senere eftertanke og kritisk kontroll blir argumentenes logiske holdbarhet avgjørende prøvet. Jo mere intelligent det angjeldende publikum menes å være, jo mer vekt bør der legges på den sistnevnte side av talen. Overfor impulsiv by-ungdom kan man gjerne virke mer begeistret og begeistrende f. eks. mens sindige bønder blir dypere grepet av en rolig, saklig fremstilling.

SLAGORD

Aksel Zachariassen tegner dette bildet av slagordet:

⁵⁸³ Moe i Lie (red.) 1936, 5–7

⁵⁸⁴ Mowinckel 1937

⁵⁸⁵ Mowinckel 1937, 99-100

Under hammermerket

For den politiske taler er *slagordet* av vesentlig betydning. Det er som fanen, det sees og samler, det lyser op i øieblikket og sitter fast i erindringen. Det lever videre enn selve talen og brenner sig fast i erindringen. Hva er så slagordet? Et fortettet uttrykk for den aktuelle situasjons krav, en overordentlig enkel, men allikevel krystallklar konstrasjon av øieblikkets program, ord som i sig selv og ved sin sammenstilling uttrykker uendelig meget mer.⁵⁸⁶

Zachariassens definisjon i sitatet over: ”et fortettet uttrykk for den aktuelle situasjons krav” er altså et økonomisk retorisk uttrykk, gjerne metaforisk, for tematikken på den politiske dagsordenen. Han gir et eksempel, det sovjetiske ”fred og brød”, en positivt ladet morfologi. Det kan ytres på flere måter: som et krav, et ønske eller en gave. Uansett er begge grunnbegrepene positivt ladet. Metonymisk og metaforisk har ”fred og brød” universell appell:

Bolsjevikene formet et verdenshistorisk slagord da de gikk til kamp mot Kerinski og det borgerlige demokrati i Russland: *Fred og brød* [...] dette slagord ble forstått av dem alle, og dog gav det i all sin enkelhet uttrykk for bolsjevikenes hele program.

En generell svakhet ved slagord er at de kan bli personavhengige, eller for kontekstuelle: ”Den politiske taler skal også vokte sig for å plagiere andre taleres personlig farvede sentenser og slagord, subjektive karakteristikk og originale vendinger.”⁵⁸⁷ Ikke bare står en taler som kopierer andre i fare for å fremstå som lite genuin. Zachariassen mener også at det er uredelig å tilegne seg andres stoff uten å henvise til originalteksten. En åpenbar fordel med slagord, skriver han, er at de ”biter sig fast, inntrengende og opphissende slik at tilhørerne ikke bare bærer dem med sig hjem, men ut i livet”.⁵⁸⁸ Gode slagord kan noen ganger være resirkulerbare eller kan gis ny språkdrakt, uten at han kommer inn på hvordan han tenker seg at det skulle kunne foregå.

Etter hvert får slagordet en sentral plass i Arbeiderpartiets orkestrerte propaganda: ”Det er av særlig betydning for den politiske taler [...] De er som faner, de sees og samler, de lyser op i øieblikket og lever i erindringen. [...] I den moderne propagandateknikk inntar slagordet en så central plass at det omhyggelig utarbeides av

⁵⁸⁶ Zachariassen 1931, 72

⁵⁸⁷ Zachariassen 1931, 43

⁵⁸⁸ Zachariassen 1931, 58–61

Under hammermerket

partienes ledende instanser.”⁵⁸⁹ Selv om det ikke eksplisitt kommer frem i litteraturen, var slagord likestilt med annet propagandamateriell som ble distribuert til hele partiapparatet foran valg, til 1. mai og andre merkedager.

Moe skriver i innledningen til *Det 20de århundres* temahefte at ”Vi har ikke erkjent at ofte gjør et godt slagord bedre nytte enn et langt manifest.”⁵⁹⁰ Det skyldes nok at arbeiderbevegelsen ”i altfor høi grad underkjent den kraft som ligger i den menneskelige følelse”. Einar Gerhardsen nevner slagord bare så vidt: ”Gode og fengende slagord må hamres inn”,⁵⁹¹ men har ingen andre krav til dem. Moe skriver i *Agitasjon og propaganda* at slagordet er viktig for propagandaen: ”Ved hjelp av et slagord kan man få hamret inn en enkelt sannhet i folks sinn. Ved hjelp av et slagord kan man gi den kampanje som føres, en fane og et mål.”⁵⁹²

Moe skiller mellom ulike slagordsjangre uten å navngi kategoriene. Hans forslag kan forplikte partiet, om det skulle komme i posisjon: ”Sett folk i arbeide, gjør ende på det borgerlige vanstyre! [...] Hele folket i arbeide i et socialistisk Norge! [...] Et bedre Norge, et socialistisk Norge!”⁵⁹³ Det første av de tre slagordene impliserer at arbeidsløshet er en konsekvens av borgerlig politikk. Det er kategorisk selvbegrunnende, men ikke argumenterende. Tilhørere kan selv assosiere godet ”sysselsetting” og ondet ”vanstyre”. ”Borgerlig” understreker et enkelt resonnement som i øyeblikket verken lar seg bevise eller motbevise. Slagordet inneholder dermed et resonnement og et implisitt løfte om økt sysselsetting under et eventuelt sosialistisk styre. De to siste, ”Hele folket i arbeide i et socialistisk Norge” og ”Et bedre Norge, et socialistisk Norge!” avrunder resonnementsrekken: Begrepene i slagordene kombinerer arbeiderbevegelsens ideologi og kjerneverdier; sysselsetting, et bedre Norge og sosialisme.

Moe er heller ikke fremmed for at slagord kan brukes i arbeiderbevegelsens internkommunikasjon, som i arbeidet med å rekruttere nye medlemmer til parti og

⁵⁸⁹ Zachariassen 1936, 59

⁵⁹⁰ Moe i Lie (red.) 1934, 6

⁵⁹¹ Gerhardsen 1930, 33

⁵⁹² Moe i Lie (red.) 1934, 12

⁵⁹³ Moe i Lie (red.) 1934, 12–13

Under hammermerket

fagforening. Videre må slagordene være lette å uttale, og gjerne bestå av to linjer som rimer:

Fram til strid
For en ny tid! [...]
Riv rønner og barakker ned
Sett vakre hjem i deres sted.

Han ser også for seg ”En egen kategori slagord er de som søker å latterliggjøre motstanderen. De bør helst rime, og anvendes med forsiktighet og smak.” Han er, som vi ser, kompromissvillig og respektfull. I sitatet over anbefaler han en taktikk som ligger nært ”godmodige nidviser” mot motstandere, siden han skriver at latterliggjøring bør være på rim og endog brukes forsiktig.

Estetiske og visuelle virkemidler

Håndbok- og artikkelforfattere peker i sine diskusjoner om propaganda på et tverrideologisk metodefelleskap: Begeistringspropaganda er effektiv når den er rettet mot et indifferent, ukritisk samfunnssjikt: Avsender antar det lar seg begeistre og forhåpentligvis overbevise. En forutsetning for at propagandaen skal lykkes, er nettopp at tilhørerne, massen, er tilstrekkelig bevisstløs til å kunne la seg overbevise av slagord, faner og masseopptrinn. Ikke alle foreskrevne virkemidler er like dramatiske i sine uttrykk. Noen av dem virker ganske tilforlatelige, som Gerhardsens:

Demonstrasjoner med musikk og sang, flagg og plakater er av stor virkning ved spesielle anledninger. Likeledes fakkeltog, motorcykel- og bilkortesjer eller optog av almindelige sykler, barnetog hvor barna f. eks. kan være lykter med lysende bokstaver som settes sammen til treffende slagord o.s.v.⁵⁹⁴

Sitatet over tyder på at Gerhardsen har endret innstilling fra *Tillitsmannen* i 1930, til *Agitasjon og propaganda* i 1934: fra en kontekst av saklig nøkternhet, til en propagandasituasjon der estetisering skaper en følelsesbasert masseopplevelse. Den refererte tekstpassasjen er ny til 1934-utgaven. Gerhardsen åpner for ytringer som innholdsmessig går ut over det saklige, i et forsøk på å begeistre publikum. I

⁵⁹⁴ Gerhardsen i Lie (red.) 1934, 56

Under hammermerket

Gerhardsens ”agitasjon” er det alltid en kjerne av saklighet og en sans for integrasjon av følelser og fornuft. Det forhindrer ikke at han har sansen for estetiske rammer:

Lokalet må pyntes så vakkert som mulig med de hjelpemidler som er for hånden. Granbar eller løv, blomster og røde flagg kan gjøre underverker selv i en for øvrig ukoselig sal. Det første inntrykk festdeltagerne får ved ankomsten til festen, er ofte avgjørende for stemningen hele kvelden. Spar derfor ikke på arbeide for å gjøre festlokalet så innbydende og vakkert som mulig.⁵⁹⁵

Gerhardsens sønn Truls fortalte i et møte at ”far alltid sa at folk skulle se hva slags fest det var”.⁵⁹⁶ Festlokalet skulle være rent, ordentlig og pyntet. Folk skulle føle seg velkomne og forstå at det var forskjell på hverdag og fest. I 1934 åpner Einar Gerhardsen for felles aktiviteter som musikk, sang, flagg og fakkeltog, som må kunne betraktes som ganske uskyldig og folkelig moro. Hans anbefalinger støtter Bryns tanker om partiets kontakt med egen grasrot:

Og dette gjelder ikke bare formuleringen av slagord. Det gjelder hele den drakt som det politiske program presenterer sig i [...] Folk må aldri føle trang til å si, når de treffes av våre propagandamidler: ”Å, det er jo bare Arbeiderpartiet. Det der har vi hørt i årevis [...]”⁵⁹⁷

Bryn utdyper dette med igjen å henvise til reklame: ”Det som skal hamres inn må ha rim og rytme, det må kunne ete sig inn gjennom øie og øre som reklamen gjør det.” Tilhørers aktivitet, en praksis forankret i sosialpsykologiens grunnbok, er en viktig bestanddel i leirotfentligheten. Også Gerhardsen er opptatt av å aktivisere, for eksempel gjennom allsang. Både i sin første utgave av *Tillitsmannen* og senere i sitt bidrag til *Agitasjon og propaganda* kommer han inn på fellessang som ett av punktene en friluftsmøtearrangører må ha med programmet, før ”Internasjonalen”.

I første utgave etter krigen, fra 1946, mener han at sangkor hører med. Hans forslag til møteavslutning fra 1934, der han vil ha opptreden av en tramgjeng som foredrar ”Internasjonalen”, før møtet avsluttes med ”hornsignal og trommehvirvel”,⁵⁹⁸ ble fjernet i 1946-utgaven. Selv i den militærsketiske arbeiderbevegelsen var militære

⁵⁹⁵ Zachariassen 1931, 43

⁵⁹⁶ Samtale med Truls Gerhardsen i oktober 2008.

⁵⁹⁷ Bryn 1934, 192

⁵⁹⁸ Gerhardsen i Lie (red.) 1934, 41

Under hammermerket

signalformer, som hornsignaler og trommervirvler, akseptable i mellomkrigstiden. I 1946-utgaven er Gerhardsen tilbake til saklig og nøktern propaganda. De fleste referansene til trettiårenes propaganda er fjernet, selv om han skriver:

Det er ofte bedre å ha to eller tre kort og fengende taler enn et langt om omstendig foredrag. Om mulig bør man på agitasjonsmøtene ha film eller lysbilder, talekor, opplesning, opptreden av dramatisk klubb, tramgjeng, sangkor, musikk-korps el. likn. Begynn møtene presis. Gjør dem festlige og virkningsfulle ved gode programmer som avvikles i raskt tempo.⁵⁹⁹

I avsnittene der han diskuterer fester og stevner, eller i avsnittet ”Opplysningsarbeidet”, er Gerhardsen også nøktern og dempet. I sistnevnte avsnitt skriver han om det todelte formålet for opplysningsarbeidet; ”å skolere medlemmene til dyktige organisasjonsfolk [...] gjøre dem til bevisste, kunnskaprike og godt orienterte sosialister som kan arbeide for de ideer og saker bevegelsen vår fører frem i det offentlige ordskiftet”.⁶⁰⁰ Han kritiserer deretter metodene bevegelsen hadde brukt fra 1933, og gjentatt i håndboklitteraturen så sent som i 1938:

En skal her legge vekt på at opplysningsarbeidet ikke gir medlemmene ferdiglagede meninger, eller fører til propagandistisk forenkling av problemene. Gjennom opplysningsarbeidet skal medlemmene gis et arbeidsredskap til å forstå virkeligheten og til å finne veiene til å forandre den.

Her bryter Gerhardsen klart med propagandaen fra mellomkrigstiden. Det er ikke så mye å reflektere over annet enn at fem års krig og okkupasjon hadde endret manges sinn. Hvis man bedømmer dette fra Gerhardsens perspektiv, kan det se ut til at hans forsiktighetslinje, der han aldri tok steget fullt ut fra agitasjon til propaganda, står tilbake som den foretrukne metoden. Det går også an å hevde at Gerhardsen med sin 1946-utgave rykker tilbake til start, det vil si tiden før valget i 1933.

Visuell retorikk

Arbeiderpartiet hadde brukt valgplakater i sin agitasjon ved flere valg før 1933. Thor Wiborg har skrevet et bidrag, ”Plakater og trykksaker”, i *Agitasjon og propaganda*, der han gir retningslinjer for en plakats visuelle og tekstlige uttrykk:

⁵⁹⁹ Gerhardsen 1946, 63

⁶⁰⁰ Gerhardsen 1946, 79–80

Under hammermerket

Plakaten har [derfor] ikke tid til lange overtalelser. Dens eneste chance [...] er å sette alt inn på et kort, [...] velrettet slag. Plakaten må først og fremst henvende sig til følelsen, til det ubevisste i mennesket. En slik spesiell og krevende oppgave stiller bestemte fordringer til plakaten utseende.⁶⁰¹

Plakatens visuelle uttrykk fanger selve øyeblikksvisjonen av partiets selvbylde, basert på dets samtidige omverdensanalyse. Dette selvbildet har to forankringspunkter: Det første er et ideologisk opphav, basert på partiets samfunnsanalyse. Den ideologiske forankringen visualiseres i den internasjonale arbeiderbevegelsens ikoner; røde faner, hammer og/eller sigd og andre elementer.

Det andre forankringspunktet er en komprimert analyse av tidsbildet. Det kan være en visuell fortolkning av et slagord, eller en komprimert kommentar til en dagsaktuell problemstilling holdt i en tidstypisk estetikk. Stiliserte bilder av fabrikkbygninger med rykende piper understreker at en sunn samfunnsøkonomi og lønnsomme arbeidsplasser er forenelig med sosialistisk politikk. Muskuløse, maskuline menn som svinger hammeren, skal minne leseren om at arbeiderklassen er sterk, kampklar og sunn.

ETISKE REFLEKSJONER OVER PROPAGANDAEN

Nazistenes suksess hadde utvilsomt satt en støkk i sosialistiske arbeiderbevegelser i hele Europa. Zachariassen inntar et lunkent standpunkt i diskusjonen om propagandametoder. Han holder fast ved propagandaen som inspirasjonskilde: "Talen skal utrette noget mer enn å overbevise, den skal stimulere, vekke, ildne."⁶⁰² Han foreslår ingen metoder for å ildne tilhørerne, men ingen skal være i tvil om at han krever "kjensgjerninger, realiteter og håndgripelige bevisførsel, logisk og grei, ikke bare ord". Han beholder fatningen og lar seg ikke helt rive med.

Fra sitt eksil i Paris i 1935 ser tyske Walter Benjamin seg tilbake. I Tyskland har estetiseringen av politisk kommunikasjon tåkelagt politikens innhold. Uttrykksformene overvelder og kveler enhver motstemme. Estetiseringen spiller på massedeltakelse og følelsesmessige virkemidler som masseopptritt, uniformering og en nesegrus persondyrking. I sin essaysamling *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner*

⁶⁰¹ Wiborg i Lie (red.) 1934, 90

⁶⁰² Zachariassen i Lie (red.) 1934, 24

Under hammermerket

technischen Reproduzierbarkeit reflekterer han over både det han har sett med egne øyne, og det han har erfart gjennom kinoenes ukerevyer. De nye maktthaverne holder opp filmen som et speilbilde for massene som kan beundre bilder av seg selv i fugleperspektiv. Benjamin anklager fascismen for å estetisere politikken og anbefaler kommunismen å politisere kunsten: ”Der Faschismus läuft folgerecht auf eine Ästhetisierung des politischen Lebens hinaus [...] So steht es um die Ästhetisierung der Politik, welchen der Faschismus betreibt. Der Kommunismus antwortet ihm mit der Politisierung der Kunst.“⁶⁰³ Populariseringen av politikkenes estetisering er muliggjort ved ny teknologi. Benjamin har sannsynligvis Leni Riefenstahls film *Triumph des Willens*⁶⁰⁴ i tankene når han i en note skriver:

In den großen Festaufzügen, den Monsterversammlungen, in den Massenveranstaltungen sportlicher Art und im Krieg, die heute sämtlich der Aufnahmeapparatur zugeführt werden, sieht die Masse sich selbst ins Gesicht [...] Massenbewegungen stellen sich im allgemeinen der Apparatur deutlicher dar als dem Blick. Kader von Hunderttausenden lassen sich von der Vogelperspektive aus am besten erfassen.

Benjamin mener at estetiseringen dekker over det faktum at økonomiske og politiske maktforhold forblir uendret. Massene har bare tapt sin ærbarhet, ikke sine lenker.

Både historisk og politisk er det problematisk å diskutere likhetstrekk mellom den norske arbeiderbevegelsens metoder og totalitære regimers, spesielt sett i etterpåklokskapens klare lys. Deres respektive uttrykk ligner hverandre, for eksempel i plakatkunst, masseopptrinn og symbolbruk. Gerhardsen skriver at det er mye å lære ved å studere de respektive politiske kulturenes propagandametoder:

Det er aktivitet, aksjon og tempo som må til. Kommunistene i Russland gikk i spissen ved anvendelsen av nye og revolusjonerende metoder i agitasjon og propaganda. Fascistene i Italia og nasjonalsocialistene i Tyskland fulgte etter. Agitasjonen er blitt vitenskap.⁶⁰⁵

Enkelte uttrykk fant veien til arbeiderbevegelsen fordi den ønsket å gjenspeile tiden. Helhetsinntrykket man sitter med etter å ha studert litteraturen og virkemidlene, er at

⁶⁰³ Benjamin 1935/1955, 48-52

⁶⁰⁴ Riefenstahl 1935

⁶⁰⁵ Gerhardsen 1934, 51. Sitatet er en del av en passasje som ble satt inn til 1934-utgaven. Den ble tatt ut til den første etterkrigsutgaven i 1946.

Under hammermerket

uttrykkene spiller sammen i nøye planlagte, orkestrerte kampanjer. Lik totalitære regimer, spesielt det tyske, som kunne dokumentere at propaganda hadde bidratt til regimets suksess, erfarte Arbeiderpartiets strateger at effektiv propaganda krevde helhetlig planlegging.

De kontroversielle moralske og politiske assosiasjonene ved propaganda i Tyskland var vel kjent fra 1933. Men det gjelder målet for propagandaen, ikke midlene. Nazistiske propagandametoder var i alle fall i 1934 gangbar mynt, noe Granat bekrefter:

Nazismen har med demagogisk intuisjon gått inn for en ganske annen slags møter: kjempemøter hvor man med forskjellige midler – musikk, faner, felles sang, hilsninger – skaper en stemning som gjør tilhørerne mottagelige for den spesielt nazistiske form for argumentasjon [...] Det er naturligvis ikke meningen å anbefale til etterfølgelse den nazistiske propaganda med den dens forløiethet og dens appellering til menneskenes mest primitive instinkter. Men den nazistiske møteteknikk har sin rot i psykologiske kjensgjerninger som enhver folkebevegelse må regne med.⁶⁰⁶

Det effektive ved slike agitasjonsformer, store møter, musikk, faner og andre underholdningselementer, bidrar til å skape den fellesskapsfølelsen og begeistring som lokker folk til bevegelsen. Innholdet i nazipropagandaen er derimot verdiløst for arbeiderbevegelsen. Granat kan i etterpåklokskapens klare lys virke lite prinsipiell i sin kritikk av nazistisk propaganda. Den kreditt han gir nazistene, spesielt propagandaminister Goebbels, kan isolert sett sies å være legitim sett på bakgrunn av den politiske suksessen som propagandaministeriet utvilsomt bidro til, ved å utvikle, gjennomføre og vedlikeholde politikkenes intense tilstedeværelse i det offentlige rom:

Uten tvil kan arbeiderbevegelsen i denne henseende dra visse lærdommer av de nazistiske agitasjonsmetoder [...] Nasjonalsocialistenes politikk er i stor utstrekning karakterisert ved brutalitet og plumphet, men man må innrømme at nazistene på ett område har spilt sin rolle dyktig og smidig, nemlig med hensyn til propagandaen. Propagandaministeren Goebbels regnes jo også i intellektuell henseende å stå høit over de øvrige toppfigurer.⁶⁰⁷

⁶⁰⁶ Granat 1934, 189

⁶⁰⁷ Granat 1934, 188. Det må igjen understrekes at sitatene over ble skrevet i 1934, før for eksempel Nürnberglovene og den territoriale ekspansjonspolitikken ble satt i verk. Likevel er det klart at arbeiderbevegelsen lærte av nasjonalsosialismen metodearsenal hva propaganda angikk.

Under hammermerket

Granat tar klare forbehold i sin begeistring; han beundrer riktignok nazistenes praksis, deres innsikt i psykologi, men ikke ideologien. Han understreker på den måten den underliggende forestillingen om at propagandaens metodeapparat var å betrakte som politisk og ideologisk nøytralt. Han poengterer sitt forbehold til *politikken* nazistene markedsfører gjennom sin propaganda: ”Nasjonalsocialistenes politikk er i stor utstrekning karakterisert ved brutalitet og plumphet er i stor utstrekning karakterisert ved brutalitet og plumphet.” Ved å sette ord på områder der arbeiderbevegelsen kan lære av Goebbels, bidrar Granat til å alminneliggjøre og avdramatisere strategisk propagandaarbeid slik det tas i bruk av den norske arbeiderbevegelsen.

Uroen over brun suksess i Tyskland og Italia kommer til uttrykk i litteraturen fra 1934, og i stigende grad i 1936. Den hviler på en underliggende erkjennelse av at arbeiderbevegelsen og nasjonalsosialistene konkurrerer om de samme velgerne. Moe, *Det 20de århundres* redaktør i 1934, berører det: ”Med rette sier en av de nye metoders varmeste forsvarer, professor Tschachotin, om kampen mellom fascisme og sosialisme i Tyskland: Det var først og fremst en psykologisk kamp, en propagandakamp.”⁶⁰⁸ I sitatet ligger Moes implisitte erkjennelse av at kampen mellom sosialisme og fascisme, ved siden av å være en klart ideologisk forankret kamp, er en kamp om massenes oppmerksomhet, gunst og stemmer. Massen kan ikke vinnes ved å argumentere logisk, men ved fengende og effektiv propaganda. Et slikt resonnement ble bekreftet av Haakon Lie i samtale med Anders Johansen og Jens E. Kjeldsen under datainnsamling til boken *Virksomme ord – politiske taler 1814–2005*:

Trusselbildet gjorde [likevel] nytten som brekkstang for omleggingen ”til de nye metoder.” ”Nazistene skulle faen ikke få lov til å ha det der for seg selv,” sa Haakon Lie [57] da vi snakket med ham om dette. ”Vi skulle ta det fra dem og bruke det mot dem.”⁶⁰⁹

POLEMIKK OVER ”DE NYE METODER”

Lørdag før kommunevalget i 1934 trykte *Aftenposten* en kommentar til Ahlbergs ”Agitasjonens psykologi”. *Aftenposten* anklaget Arbeiderpartiet for å ha sluttet seg til Ahlbergs metode for hvordan massene best kunne manipuleres.

⁶⁰⁸ Moe 1934, 186

⁶⁰⁹ Johansen og Kjeldsen 2005, XXXIX–XXXX

Under hammermerket

Polemikken som fulgte, avslørte svært ulike syn på sosialpsykologi, på propaganda og masse. Ahlberg fikk kritikk fra både høyre og venstre. I ingressen til *Aftenpostens* kommentar het det: ”Vi er edle, de andre er skurker og banditter [...] Retningslinjene for Arbeiderpartiets agitasjon. Pinlig avsløring i partiets tidsskrift.” Den første setningen var i substans hentet fra ”Agitasjonens psykologi”. *Aftenposten* gjentok i brødteksten: ”Alle de som er med oss er utmerkede, rettenkende, edle mennesker, alle de som vegrer sig ved å følge oss er skurke og banditter.” *Aftenposten* trakk frem tre råd som spesielt provoserende:

1. Agitasjonen må vekke lidenskapene gjennom sterkt overdrevne fremstillinger.
2. Alle de som er med oss er udmerkede, rett-tenkende, edle mennesker, alle de som vegrer sig ved å følge oss er skurker og banditter. At der skulde være nogen som helst mulighet for at andre motiver enn rent ondskapsfulle skulde få et menneske til å slutte sig til motparten, må agitatoren fortie.
3. Et effektivt slagord må sette fantasien i bevegelse og forbinde en serie gemene eller utiltalende forestillinger med det, man vil til livs („kapitalistlakeier”, „arbeidermordere”, „socialfascister“).

Kommentaren munnet ut i en advarsel til velgerne:

De folk som bruker en slik rettesnor for sin agitasjon, ber Oslos velgere om å få sig overlatt all makt i byen. Skal ikke vi som er deres motstandere – vi gemene og utiltalende individer, vi skurker og banditter – gi dem et slikt svar 15. oktober at de til en annen gang lærer at der er grenser for vår tålmodighet.⁶¹⁰

Aftenposten kan ikke ha vært ukjent med at noen av høyresidens propagandametoder til forveksling lignet Ahlbergs, men nevnte ikke det. I Fedrelandslagetets håndbok *Mot 1930! Veileder for agitasjon og studiearbeid* anbefalte Ranik Halle, sekretær i lagets propagandautvalg og senere direktør i Høyres Pressekontor, overtalelsesmidler tilsvarende dem *Aftenposten* kritiserer. I sitt innledningskapittel, ”Taleferdighet”, la Halle ut om veltalenhet ved å låne av Cicero: ”Den skal opplyse, overbevise og erobre”, skrev Halle. ”[taleren] skal ikke søke sannheten, men han skal forkynne den. Sannheten skal han ha funnet på forhånd. [...] Litt mere pointert og kynisk uttrykt vil dette si, at agitasjonens formål ikke er å finne frem til det som er rett, men til det som

⁶¹⁰ *Aftenposten* 13. oktober 1934

Under hammermerket

er hensiktsmessig.”⁶¹¹ Ranik Halle viste at veien til sannhet er diskutabel: ”en (skal) alltid velge den som forsamlingen vil ha lettest for å forstå og for å følge [...] Agitasjonen skal m.a.o. ikke bare være logisk, men også psykologisk riktig.”

Reaksjonen på *Aftenpostens* kritikk lot ikke vente på seg. *Arbeiderbladet* kan ha fått et forvarsel om det, for samme dag trykte den en presisering til Ahlbergs artikkel.⁶¹² Under tittelen ”Et citat” stod den litt bortgjemt, langt nede på side 4. *Arbeiderbladet* hevdet at *Aftenposten* svindler sine lesere:

Selvfølgelig er „*Aftenpostens*“ utnyttelse av dette citat den rene svindel. Ordene forekommer i en artikkel som er skrevet av rektoren ved folkehøiskolen i Brunsvik i Sverige. Denne artikkel analyserer på videnskapelig basis forskjellige agitasjonsmetoder som især benyttes av nazistene, og rektoren fremstiller dette som et avskrekkende eksempel.⁶¹³

Arbeiderbladets forsøk på å forklare motivasjon bak ”Agitasjonens psykologi,” var feilaktig og dermed villedende. Ahlberg utla i artikkelen sin et metodeapparat som han betraktet som legitimt. Han henviste ikke til skrekkhistorier om nazipropaganda, slik *Arbeiderbladet* hevdet, men offentliggjorde nok en gang sine metoder om hvordan elementære masser kunne manipuleres. *Det 20de Århundredes* redaktør Moe hadde gått god for metodene og endog skrevet en kommenterende ingress til Ahlbergs tekst: ”Ahlberg gjennomgår her de midler som agitasjonen benytter sig av. Selv om mange kanskje vil finne at enkelte av de detaljer og eksempler han nevner er grove virkemidler, er der ingen tvil om at de prinsipper han stiller op er riktige.”⁶¹⁴ Moe gikk god for artikkelen, og indirekte også Sombart, også i 1936-utgaven av *Agitasjon og propaganda*. Han fortsetter slik: ”Med rette sier en av de nye metoders varmeste forsvarer, professor Tschachotin, om kampen mellom fascisme og socialisme i Tyskland: Det var først og fremst en psykologisk kamp, *en propagandakamp*.”⁶¹⁵ Fordi ”Et citat” i substans var så forskjellig fra Ahlbergs tekst, og dermed Moes

⁶¹¹ Halle og Fedrelandslaget. 1928, 8–9.

⁶¹² *Arbeiderbladet* var ettermiddagsavis i 1934. Den hadde vært morgenavis en kort periode i 1919, og igjen fra 1946. ”Et citat” kunne således også ha kommet etter at *Aftenposten* kom ut, før *Arbeiderbladets* deadline, samme dag.

⁶¹³ *Arbeiderbladet* 13. oktober 1934

⁶¹⁴ *Det 20de århundre* 1934, 195. Usignert innledning, sannsynligvis skrevet av Finn Moe.

⁶¹⁵ *Det 20de århundre* 1934, 195. Usignert innledning, sannsynligvis skrevet av Finn Moe.

Under hammermerket

anbefaling om å bruke slike metoder, kan det se ut til at *Arbeiderbladet* prøvde å feie det ubehagelige under teppet.

Aftenposten siterte andre arbeiderpartiaviser som også hevder at Ahlberg i virkeligheten ønsket å advare mot propagandaens skrekkeksempler, og at *Aftenposten* mot bedre vitende skulle ha trykt en sjofel misforståelse. Mandag etter valget, 22. oktober, gjenga derfor *Aftenposten* hele Ahlbergs artikkel slik at publikum selv kunne bedømme. *Aftenpostens* kommentar i ingressen var ikke nådig: ”En annen arbeiderpartiavis kaller det åpenbart fusk. Så fattige – og så ynkelige – er altså våre motstandere“, het det selvrettferdig: ”Og andre socialistaviser bruker naturligvis lignende skyts.” *Aftenposten* hoverte over at venstresidens kommentatorer, som redaktør Moe, hadde gått god for ”Agitasjonens psykologi”. Avisens sluttkommentar sparket til alle som hadde trodd at påstandene fremsatt i ”Et citat” var riktige: ”Som man vil se, er arbeiderpartipressens påstand om løgn og svindel og åpenbart fusk m. m. nettop en frukt av artikkelens lære. Det sier sig selv at tidsskriftet bare leses av ledere. De menige er materialet som skal bearbeides.”⁶¹⁶

23. oktober, neste dag, trykte *Arbeiderbladet* ”Valget er forbi,” signert A.S. Den var godt plassert under hammermerket øverst på side 3, og kunne se ut til å være avisens lederartikkel, eller i det minste en meningsbærende artikkel. A.S. lovpriste ”de nye propagandametoder,”⁶¹⁷ med sine faste rammer, presisjon, og anledning aktivisering i flaggborger og oppmarsj. Tematisk likner innlegget Moes lederartikkel ”De nye metoder,” publisert i *Det 20de århundres* temahefte.

Arbeiderbladet, som ti dager tidligere hadde karakterisert slike metoder som nazistiske skrekkeksempler, går nå god for dem. Valget hadde nemlig blitt en suksess for Arbeiderpartiet. Hensikten var dermed oppnådd, og midlene derfor helliget. A.S. fortsetter med et spark til borgerpressen, som utvilsomt hadde irritert seg over partiets suksess:

han (Ahlberg) nevner noen *avskrekkende* eksempler på hvordan de nye midler kan anvendes i propagandaens tjeneste. Disse eksempler blir så tillagt vårt parti.

⁶¹⁶ *Aftenposten* 22. oktober 1934

⁶¹⁷ *Arbeiderbladet* 23. oktober 1934

Under hammermerket

Så uredelig og plump er borgerpressen i sin mistenkeliggjørelse av arbeiderbevegelsen, likegyldig hvilket spørsmål det gjelder.⁶¹⁸

Aftenposten gjorde ”Valget er forbi” til tema for sin lederartikkel neste morgen. Avisen minnet sine lesere om *Arbeiderbladets* artikkel ”Et citat” og om *Det 20de århundres* temahefte:

Som våre lesere vil erindre, blev eksemplene ingenlunde fremstillet som avskrekkende av artikkelens forfatter. Og Arbeiderpartiets tidsskrift gav metodene redaksjonell tilslutning i følgende ordelag [...] Ahlberg gjennomgår her de midler som agitasjonen benytter sig av. Selv om mange kanskje vil finne at enkelte av de detaljer og eksempler han nevner er grove virkemidler, er der ingen tvil om at de prinsipper han stiller op er riktige og at enhver som agiterer for en god sak må ta dem i sin tjeneste, hvis han vil vinne frem med sin agitasjon.⁶¹⁹

Trond Hegnas kritikk

Trond Hegna skrev etter valget i oktober 1934 to kritiske artikler mot den utglidning han mente det var at følelsesmessig propaganda fortrenger saklig agitasjon: ”Det følelsesmessige og det fornuftsmessige er bare to forskjellige sider av samme sak, nemlig det aktive menneskes innstilling overfor livets realiteter i sin alminnelighet, overfor samfunnsskampens realiteter når det gjelder politikk.”⁶²⁰ Han utledet sin kritikk ved å stille opp to spørsmål: Skulde det ikke være mulig for det første ganske enkelt å tilegne sig nasjonalsocialismens agitasjonsmetoder og slå fienden med hans egne våben, for det andet å nå frem til en virkelig systematisk kunnskap om hvordan agitasjonen og propagandaen virker, for på dette grunnlag å erstatte stivnede og uhensiktsmessige former for agitasjon med en seierspropaganda fylt av liv, i full overensstemmelse med tidsforholdene og fremfor alt i overensstemmelse med massene sinnsliv – med deres psykologi.”⁶²¹ I en analyse av Hegnas kritikk skrev Anders Johansen at Hegna mener at ”reaksjonen kan spre forvirring ved å mobilisere instinkter,

⁶¹⁸ *Arbeiderbladet* 23. oktober 1934

⁶¹⁹ *Aftenposten* 24. oktober 1934

⁶²⁰ Hegna 1934, 399

⁶²¹ Hegna 1934, 407

Under hammermerket

komplekser og fordommer, og på den måten blokkere eller avspore [slike] framskritt, og for så vidt å nå sine mål”.⁶²²

Etter å ha fulgt debatten i *Aftenposten* og *Arbeiderbladet* gikk Trond Hegna inn i den med *Mot Dag*-artikkelen ”Sosialistisk propaganda, nazistisk propaganda og socialistisk forvirring”. Han stilte der det retoriske spørsmålet ”Når man leste dette, spurte man sig selv: dette må vel være en valgløgn?”⁶²³ og ga selv svaret: ”Nei, det var ingen valgløgn. De citerte ord står virkelig i et nummer av „Det 20. aarhundre“ som særlig er viet behandlingen av hensiktsmessige metoder for propaganda.” Ved å gi *Aftenposten* rett falt Hegna Ahlberg generelt, og arbeiderpartiavisene spesielt, i ryggen: ”Det er jo ikke de borgerlige som anvender slagord som ’kapitalistlakeier’, ’arbeidermordere’ og ’socialfascister’.” Han gikk kraftig og tydelig i rette med synet at kampen mellom sosialisme og fascisme skulle være en propagandakamp, spesielt til påstander om at arbeiderklassen skulle la seg smigre og rive med av følelser. Ahlbergs, og sosialpsykologiens, grunnleggende feil var:

nettop at de har tapt av syne sammenhengen mellom opfatningene slik som de kan påvirkes av propaganda og de realiteter som de er sprunget ut av. Det er lignende utglidninger som uttrykkes av ”Det 20de århundres” redaktør Finn Moe, når han gjør gjeldende at hos våre dagers mennesker spiller det følelsesmessige en like stor om ikke større rolle enn det fornuftsmessige, eller når han gir sin tilslutning til Tschachotins ord om at kampen mellom arbeiderbevegelsen og nazismen i Tyskland først og fremst var en psykologisk kamp, en propagandakamp.

Hegna understreket sin tro på fornuft og saklig argumentasjon. Kunnskap må kunne etterprøves. Som moteksempel til Tschachotins resonnement hevder han at ”statistiske oppgaver er i det moderne samfund et av de viktigste uttrykksmidler for de samfundsmessige realiteter”. Statistiske beregninger, riktig forstått, er ikke gjenstand for fortolkninger. De er ikke-diskutable og dermed vel egnede kjensgjerninger i argumentasjon. Tall og statistikk skal gi innsikt, ikke brukes til å male med: ”En sosialistisk agitator skal bruke riktige tall som han forstår riktig for å slå motstanderen

⁶²² Johansen i Hovden og Knapskog 2012, 810

⁶²³ Hegna 1934, 397–399. Trond Hegna brukte likesom Ahlberg benevnelsen ”agitasjon”, selv om jeg vil karakterisere det de beskriver som ”propaganda”.

Under hammermerket

ved kjensgjerningens vekt.” Propaganda er mer enn opptog og allsang; det kan også være tallenes objektive tale.

Hegna er ikke fullt så kritisk til Granats og Bryns artikler i *Det 20de århundre*, som han er til Ahlbergs:

Det skal i det hele innrømmes at de øvrige signerte artikler, både Helge Granats om „Fremtidens propaganda“ og især Dag Bryns „Under hammermerket“ bevarer en viss balanse, selv om de befinner sig langt inne på det skråplan som hr. Ahlberg er seilet helt til bunden av. Til gjengjeld er de redaksjonelle betraktninger ikke synderlig bedre enn Ahlbergs.

Hegna kritiserte også ”de redaksjonelle betraktninger”, nevnte ingresskommentar av Moe. Han fester seg spesielt ved ”de prinsipper [Ahlberg] stiller op er riktige og at enhver som arbeider for en god sak må ta dem i sin tjeneste, hvis han vil vinne frem i sin agitasjon”. Han mente at Moe gjorde seg til talsmann for Ahlbergs lavmål.

Trond Hegnas rettet sin kritikk spesielt mot sosialpsykologiens ensidige vektlegging av følelsesmessige overbevisningsmidler. Den utløste en tvil hos ham om hvorvidt Ahlberg trodde at arbeiderklassen ville være i stand til å ta inn over seg og forstå saklige argumentasjon og la seg overbevise av det. Hegna mente at mennesket er et fornuftsvesen som lar seg overbevise av rasjonelle argumenter. Ahlberg polemisererte mot nettopp det og stilte retoriske motspørsmål, om det hadde vært tysk fornuft som brakte Hitler og Göring til makten? Ahlberg brukte også ironiske figurer, som ”Fornuften feirer efter alt å dømme virkelige orgier i nutidens historie.”⁶²⁴ Han ville ha seg frabedt angrep om at hans verden skulle være småborgerlig; Brunnsvik folkehøgskolas elever, som han er rektor for, består av svensk arbeiderungdom. Dette ”småborgerlige” miljøets fremste karakteristikum, ironiserte og raljererte Ahlberg, var dets mistro til den elementære massens vurderingsevne.

I en artikkel i *Arbeiderbladet* onsdag 31. oktober begynte Ahlberg med å sette *Aftenposten* og Trond Hegna i samme bås av ”fariseisk egenrettferdighet”. Han tillot seg å psykologisere sine meningsmotstandere: De hadde nok følt seg truffet av Ahlbergs kritikk, og da vil mennesker skrike, men ikke skrike fornuftig. De fant i ham

⁶²⁴ Ahlberg i *Arbeiderbladet* 31. oktober 1934

Under hammermerket

en felles fiende å kritisere: *Aftenposten* fra høyre, og Hegna fra venstre. Ahlberg la identiske ord i munnen på sine motdebattanter, meninger som det ikke var belegg for:

Aftenposten: Jeg er stolt av våre edle, sannhetstro, høitstående borgerlige agitasjonsmetoder. Forresten agiterer vi aldri, vi sier bare menneskene sannheten og appellerer til deres fornuft.

Trond Hegna: Jeg er stolt over våre edle, sannhetstro, høitstående sosialistiske agitasjonsmetoder. Forresten agiterer vi aldri, vi sier bare menneskene sannheten og appellerer til deres fornuft.

Et slikt retorisk grep, å sette to uforsonlige motstandere opp mot hverandre, for dermed å tillegge dem samme mening og spille dem ut mot hverandre, er på samme tid perfid og elegant. Ahlberg lot sine opponenter diskreditere hverandre, mens han selv inntok den misforståtte heltens rolle. Selve *folkefienden*, Ibsens dr. Stockmann, sier til sine motstandere at de visst kan overdøve ham, men ikke motsi ham. Ahlberg argumenterte fra en selvforsvarsposisjon. Han hevdet at han hadde ønsket å vise hvordan agitasjon ”drives på dens lavere og mere vulgære plan”, men slike forbehold kommer altså ikke frem i ”Agitasjonens psykologi”. Ahlbergs argumentasjon i avispolemikken er klart uetisk og etterpåklok. Selv etter han er avslørt, fortsetter han å angripe sine kritikere.

Ahlberg hevdet at eksemplene han brukte i *Social psykologi*, var hentet fra ”borgelig hold, fra høire og Bondeforbundet”. Som jeg har vist ved eksemplet med Ranik Halle og Fedrelandslaget, var saklig og rasjonell argumentasjon heller ingen selvfølge i høyresidens propaganda, noe Ahlberg har rett i. Han forsvarer seg slik:

Da boken blev skrevet hadde ikke den tyske nazismen ennu nådd sin fulle utvikling, ellers vilde dette kapitel blitt anderledes, ikke m. h. t. sitt innhold, men det skulde hatt adskillig mer instruktive eksempler å by på. Jeg beklager enda mere at „*Aftenpostens*“ egen artikkel „Hr. Ahlbergs metoder“ ikke hadde sett dagens lys. For jeg forsikrer det gode blad at denne artikkel i så tilfelle skulde ha fått skilte i min bok som eksempel på løgnaktig, plebeiersk, perfid, borgerlig vulgæragitasjon. Sikkert er det at „*Aftenposten*“ slår sig selv på munnen med denne artikkel.

Nazismen hadde inntil høsten 1934 ikke spilt særlig rolle utenfor Tyskland, slik enkelte observatører hadde regnet med at den ville. Ahlberg erkjente at *Social*

Under hammermerket

psykologi fra 1932 ikke helt hadde tålt tidens tann. Den var mindre aktuell høsten 1934 enn da den først ble utgitt, siden politikken hadde tatt en skarp sving mot høyre. Men han fastholdt at innholdet i *Social psykologi* var forskningsbasert, og at eksemplene han brukte, ikke var ukjente:

Jeg har ikke sagt at slik går det for sig i arbeiderbevegelsen eller på borgerlig hold, jeg har gjort gjeldende at slik går det for sig overalt og naturligvis mest på ytterliggående hold. Noen av mine eksempler er visselig hentet fra sosialdemokratisk og enn mere fra kommunistisk agitasjon.

Han innrømte at han nok kunne ha forklart eksemplene bedre, et forbehold han forstår at *Aftenposten* ikke kunne være kjent med. Han avsluttet med å gi seg selv enda større fallhøyde og utrope seg selv til debattens vinner, enda han sannsynligvis utmerket vet at *Aftenposten* hadde objektivt rett: ”När jag super är det rätt.”

Ahlberg oppsummerte sitt forsvarsskrift med en presisering og en forklaring. Presiseringen er todelt: Propagandaen må reflektere arbeiderbevegelsen verdigrunnlag, og følelsesbasert formidling av politiske budskap er ikke nødvendigvis vulgær. Formidlingsproblemet ligger i å

[...] forene høi kvalitet med effektiv teknikk [...] For min del har jeg aldri ønsket at sosialistene skal bestrebe sig på en vulgær og billig propaganda. Jeg ønsker det heller ikke nu. Men jeg forstår fullt ut nødvendigheten av at sosialistene rundt om i verden – der de ennu har muligheten til det – driver en mere effektiv, teknisk dyktigere, men også moralsk og intellektuelt høiere kvalifisert propaganda.⁶²⁵

Slik sett kom han Hegnas krav om logisk og intellektuell argumentasjon et stykke i møte. Ahlberg fastholdt imidlertid sine anbefalinger om å sette metode over substans og toner ned betydningen av rasjonell argumentasjon. ”Man skal visselig ikke hyle med ulvene og breke med fårene. Men i en verden, hvor alt roper høit, får det som er godt og fornuftig ikke tie.” Ahlbergs forklaring er at kampen om oppmerksomheten

⁶²⁵ Ahlberg i *Arbeiderbladet* onsdag 31. oktober 1934, fra side 3. Ahlberg skrev sin originalartikkel på sitt morsmål svensk. *Arbeiderbladet* oppgir ingen oversetter til artikkelen. I originalen har Ahlberg skrevet: I en värld ... får det goda och förnuftiga inte tåga. (Min utheving.) Det fører til en nyanseforskjell mellom de to versjonene, der substansen i imperativet i den norske oversettelsen blir svakere enn i den svenske originalen. *Att få* på svensk, ligger tett opp til det modale hjelpeverbet *å måtte* på norsk, i konnotasjonen være nødt til. *Å få* er i denne sammenhengen derfor en lite presis oversettelse av *att få*. En oversettelse som ligger nærmere forfatterens intensjon, hadde vært: *må det gode og fornuftige ikke sitte stille, eventuelt kan ikke det gode og fornuftige tie stille*, eller lignende.

Under hammermerket

også krever at sosialistisk propaganda tar i bruk et metodeapparat som overdøver omliggende støy. Det kan ikke forundre noen at det blir rettet kritikk mot Ahlberg fordi han gjentatte ganger ytrer at massen er et objekt, en instrumentell nødvendighet i klassekampen, ikke et selvstendig subjekt. Massen vil, ifølge Ahlberg, lene seg på den eller dem med den beste propagandaen. Arbeiderbevegelsens velgere er i hans resonnement verken myndige og fornuftige.

"Et Leninsitat"

Uansett forklaringer og presiseringer er det vanskelig å se at Ahlberg på noe punkt er en angrende synder som evner å ta til seg andres kritikk, som over den måten han presenterte "elementær masse" på:

Den elementære masse er på grunn av sin veldige suggestibilitet det egentlige område for agitasjonen i dens grovere og lavere former. Agitatoren i ordets egentlige betydning søker alltid å skape massestemning for å suggerere tilhørerne til å tro på de meninger som han ønsker å få dem til å tro på. Det er klart at den slags agitasjon har lite eller intet med den logiske bevisførelse å gjøre.

For å vise og legitimere at han ikke er alene i sin skepsis til masse mennesket og massen gjengir Ahlberg et angivelig Lenin-sitat:

Jeg er kommet til den overbevisning at alle prestasjoner beror på enkelte personligheter, som dikterer for massene de metoder som nødvendigheten og de temporære forhold krever - - - Bare det enkelte individs sterke vilje og den skapende kraft formår å se avsnitt av kampen, som ligger lenger ut i fremtiden. Og veie hensynene for og imot. Dette faktum, det sosiale livs viktigste faktum, har lenge undgått mig og mine venner.⁶²⁶

Dette vakte også harme. *Mot Dag* publiserte en usignert artikkel der det stilles spørsmålstegn ved sitatets autenticitet. Dersom det, mot formodning, skulle være autentisk, ville Lenin med dette i så fall bryte med de grunnleggende oppfatningene

⁶²⁶ Ahlberg 1934, 195

han har forfektet hele sitt liv, med marxismen, og med all sosialistisk teori av alle avskygninger.⁶²⁷

Mot Dags anmeldelse av Social psykologi

Nesten som en epilog til avispolemikken publiserer *Mot Dag* 10. november 1934 en usignert anmeldelse av hele *Social psykologi*.⁶²⁸ Anmeldelsen kan ha vært et forsøk på å vise omverdenen at arbeiderbevegelsen tross alt har mer som forener enn som skiller. Den respektfulle, men ikke kritikkløse tonen kan være et forsøk på å skape dialog mellom sentrum og venstre i arbeiderbevegelsen, konkretisert ved Arbeiderpartiet og *Mot Dag*-kretser. *Mot Dags* anmeldelse ligner i substans Hegnas debattinnlegg i samme tidsskrift fra 20. oktober samme år. Kritikken er rettet mot faget sosialpsykologi, spesielt mot betydningen av instinkter som grunnlag for valg og atferd. Lite godt er altså kommet fra massen: ”Det är, har man sagt, icke klokheten utan dumheten, som fortätas i massan, och under extrema förhållanden är massan dummare än den dummaste av dess medlemmar.”⁶²⁹ Ahlberg har støtte i Le Bon, Ortega y Gasset og borgerlige tenkere for dette synet. *Mot Dag* er, ikke overraskende, kritisk til et slikt syn.

Ahlberg begynner med å si at uttrykket social psykologi ikke er noen betegnelse på en selvstendig videnskap, men bare et felles navn på en samling inbyrdes meget ulikeartede problemer og teorier i samfundsvidenskapen. Denne innledende bemerkning tilrettelegger på den ene side et helt riktig vurderingsgrunnlag, men begrenser selvfølgelig samtidig meget sterkt verdien av de teorier som senere tilrettelegges.⁶³⁰

⁶²⁷ Sitatet skal være trykt i *Der proletarische Sozialismus*, uten kildehenvisning. Artikkelforfatteren i *Mot Dag* krediterer sitatet Werner Sombart, som sammen med Michels og Pareto hevdes å være åpne fiender av den sosialistiske arbeiderbevegelsen. Jeg har ikke kunnet finne dette hos Sombart.

⁶²⁸ Det er ikke usannsynlig at Trond Hegna har skrevet anmeldelsen, eller i alle fall bidratt til den. Han deltok i polemikken gjennom et innlegg (muligens to, hvorav det siste, med tittel *Et Leninsitat*, var usignert og ikke kreditert Hegna). Når også titlene på henholdsvis polemikken mot Ahlberg og kritikken av Ahlbergs bok inneholder ganske like elementer, er det grunn til å tro at Trond Hegna i alle fall har bidratt til å inspirere kritikken. Tittel på debattinnlegg: Sosialistisk propaganda, nazistisk propaganda og sosialistisk forvirring. Tittel på anmeldelse: Social psykologi og sosialistisk propaganda. Det som kan tale imot, at Trond Hegna er eneforfatter av anmeldelsen, er at han skriver *sosialisme* med s 20. oktober. I anmeldelsen publisert 20. november, er sosialistisk stavet med c, *socialistisk*.

⁶²⁹ Ahlberg 1933, 57

⁶³⁰ *Mot Dag* 1934, 407–409. I den foregående utgaven av *Mot Dag* hadde Trond Hegna også skrevet om Ahlbergs *Social psykologi* og den oppmerksomhet enkelte av hans råd om propagandametoder ble gjenstand

Under hammermerket

Sosialpsykologiens møte med arbeiderbevegelsen er ikke uproblematisk. *Mot Dag* målbærer en forskrekkelse over at grunninstinkter skulle kunne tillegges større betydning for menneskelig atferd enn betydningen av rasjonell innsikt. Slikt tankegods hører hjemme i fascismen, ikke blant sosialister. Arbeiderbevegelsen bør ikke støtte seg på McDougalls instinktlære som forklaringsmodell til å utvikle propagandametoder. At politiske valg skulle være styrt av instinkter, ikke innsikter, strider med arbeiderbevegelsens menneskesyn. Sosialismens seier, skriver anmelderen,

[kommer] gjennom virkelig opplysning, virkelig kunnskap om en appell i første rekke til forstanden og til de høiere åndsegenskaper hos mennesket. Det kan selvfølgelig i en tid, da reaksjonen stormer frem med sin propaganda, være fristende å søke å undvike disse ugunstige kampvilkår, for i stedet å bruke reaksjonens våben, men gjør arbeiderbevegelsen det, så han den også oppgit sine sosialistiske mål og har i virkeligheten gå over i fiendens leir.

Her var det snakk om to diametralt adskilte oppfatninger om hvilke kommunikasjonsstrategier arbeiderbevegelsen skulle utvikle og følge. Youngstorget pekte på tidens kunnskap på det sosialpsykologiske feltet og den store suksessen med følelsesbasert propaganda, som den eneste farbar vei. Kommunistiske *Mot Dag* stilte seg kritisk til det og hevdet at rasjonell argumentasjon var eneste bærekraftige måte å overbevise massene på. Anmelderen kritiserte det han oppfattet som Ahlbergs forakt for massen, en forakt han hevder er felles tankegods med borgerlig ideologi. Denne forakten var dypest sett å betrakte som det historiske uttrykket for kampen mot massene, arbeiderbevegelsen, og stod dermed i veien for demokratisk utvikling. Skepsisen mot massen som ute av stand til å styre seg selv, som må ledes av en opplyst elite, var selve hovedkritikken: Partiledelsens ”vi vet hva som er best for deg”-holdning stod i veien for en virkeliggjøring av sosialismen og demokratiet.⁶³¹

Mot Dags anmelder er altså skeptisk til Ahlbergs sterke vektlegging av følelser som bærende overbevisningselement i massekommunikasjonen. I stedet for massebegeistring, gjentakelser, smiger og spissformuleringer mener anmelderen at

for i forbindelse med kommunevalget 1934. Argumentasjonsmetoder og tekstlighet i de to *Mot Dag*-artiklene får meg til å tro at anmeldelsen som ble publisert i *Mot Dag* Nr. 20, også var skrevet av Trond Hegna.

⁶³¹ Erling Falk var redaktør for *Mot Dag* i 1934. Han var uttalt skeptisk til kvinner i den politiske offentligheten. *Mot Dags* redaksjon bestod på dette tidspunktet av brødrene Arne og Åke Ording, foruten Falk selv. Det kan imidlertid ha vært Trond Hegna som fremsatte kritikken, som var publisert uten byline.

Under hammermerket

intet kommer opp mot innsikt i realiteter som overtalelsesmiddel. *Mot Dags* anmelder hevder at Ahlberg ikke forstår at arbeiderklassens mål er sosialismen. Et sosialistisk samfunn må være basert på Marx' materialistiske historiesyn som utgangspunktet for nødvendigheten av klassesdannelse og klassekamp. I en slik forståelse er massens bevisstgjøring og støtte avgjørende. Massen blir gjennom bevisstgjøring en aktør.

Tross en tidvis ramsalt tone finner *Mot Dags* anmelder forsonende trekk i *Social psykologi*. Deler av anmeldelsen er et forsøk på å bygge bro mellom en venstrekritisk anmelder og Ahlberg. Anmelderen er enig i at sosialistiske agitatorer er blitt tatt på sengen av nazismens seier i Tyskland, men det legetimerer ikke at partier og bevegelser til venstre bruker nazismens kommunikasjonsmetoder.

Forskjellen mellom Ahlbergs opfatning av den rolle som appellen til forstanden bør spille i arbeiderbevegelsens agitasjon og propaganda, og den hevdvunne sosialistiske opfatning er ikke så stor i praksis, som det kunde synes å fremgå av Ahlbergs uttalelser på den ene siden og den kritikk som her er reist på den annen [...] Uaktet han ikke direkte sier det, kan det vel neppe være tvil om at han mener at arbeiderbevegelsen skal fortsett sin opplysningsvirksomhet og vinne så mange tilhengere som mulig nettop på dette grunnlag, mens han samtidig vil påpeke at de store masser, det brede folk, når man først frem til, når lidenskapene kommer i kok. På den annen side er den gamle sosialistiske skole – eller om man vil marxistiske – skole fullt på det rene med at en agitasjon som skal samle et helt folk, eller iallfall folkets flertall, også må ha en sterk appell til følelseslivet, selv om den varige agitasjon som skal utvikle det virkelige våben i kampen – et fast og målbevisst parti – først og fremst må være forstandsbetonet.⁶³²

Det kan her se ut som anmelderen, ved å akseptere at det finnes to syn, vil dempe den uforsonlige retorikken mellom arbeiderbevegelsens fløyer. Sosialpsykologiens instrumentelle syn på masse og propaganda var etablert som og forble Arbeiderpartiets foretrukne syn. Det har utvilsomt en bakgrunn i partiets store suksess med ”de nye metoder” før valget i 1933.

Valgkampen 1934, der kommunevalget ga en ytterligere fremgang for Arbeiderpartiet, fjernet siste rest av tvil om riktigheten av følelsesbetont massepropaganda som kommunikasjonsstrategi.

⁶³² *Mot Dag* 1934, 409

AVSLUTNING

Arbeiderbevegelsens politiske kultur i det siste tiåret før annen verdenskrig er dokumentert i en svært omfattende historisk litteratur. Mitt bidrag har vært å supplere med en avhandling om retorisk historie i perioden, filtrert gjennom den norske arbeiderbevegelsens håndboklitteratur.

Forskning på marginale grupper, som tidlig arbeiderbevegelse, tar ofte utgangspunkt i historier om storsamfunnets undertrykkende normer og strukturer. I materialet mitt er det få eller ingen spor av selvmedlidenhet i bevegelse eller klasse, men en trassig vilje til å stå på for å få til endringer. Gjennom agitasjon og propaganda blir arbeiderklassen bevisstgjort om sin egen situasjon og om alternativer til den bestående samfunnsordenen. Arbeiderklassen har ingen planer om å bli sittende nederst ved bordet; den retter ryggen og møter andres blikk. Fortellingen om dens strevsomme kår er ikke patetisk. Den begynner med en smertefullt ærlig strategisk analyse om klassens svakhet, om styrken og mulighetene den har, og om potensialet som ligger i samhold innad og utad.

Den retoriske utviklingen, slik jeg ser det, følger den politiske gjennom det siste desenniet før annen verdenskrigs utbrudd. Jeg har kartlagt den retoriske instruksjonslitteraturen i arbeiderbevegelsens organisasjoner mellom 1930 og andre verdenskrig og ettersporet dens noen av dens idéhistoriske og intellektuelle kilder.

I en oppsummerende gjennomgang vil jeg ta med de tre hovedsprøsmålene jeg stilte innledningsvis.

HOVEDSPØRSMÅL I

Er det mulig å etterspore bakgrunns litteratur som forfatterne støtter seg på, og trekke linjer fra den til den norske håndboklitteraturen?

Innenfor hvilken intellektuell sammenheng blir håndboklitteraturen blir til?

Forholder forfatterne seg til psykologiens og kommunikasjonssosiologiens teorier om påvirkning?

Under hammermerket

Kildearbeidet har vært systematisk ordnet der forfatterne bruker konvensjonelle referanser. Noen steder har kildearbeidet vært organisk, ved at jeg har studert tidens relevante litteratur og oppdaget tematisk likhet og tekstlikhet fra en eller flere forfattere til andre: Kildearbeidet har slik sett utviklet seg organisk, mer enn systematisk. Det overrasket meg å oppdage uetterrettelige oversettelser hos Ahlberg. Han plagierte og presenterte andres tematikk og tekster som sine egne, stort sett uten referanser. Det gjelder generelt til *Social psykologi*, og mer spesielt til ”Agitasjonens psykologi”, som er hentet fra Sombart, uten hans kvalifiserende sarkasmer og kommenterende språkbruk. Ahlberg er en av Youngstorgets premissleverandører, som gjesteskribent og gjennom sin autoritet som rektor ved *Arbetarrörelsens folkhögskola*. Ahlberg henter tematikk og tekster i hele setninger og illustrerende anekdoter fra Le Bon, igjen uten referanser.

Jeg har også fulgt spor i Finn Moes ”nye metoder”. Metodene er, skriver han, resultater av ”moderne psykologisk forskning og moderne reklameteknikk”⁶³³ Moe hadde sannsynligvis studert amerikansk propagandalitteratur, som Bernays (1928). Bernays beskriver en fusjon av reklame og propaganda i sin litteratur. Moe har sannsynligvis også studert Creel, Lippmann og Ivy Lee.

Intellektuelle som Freud, Le Bon og Canetti trenger inn i ”massen” fra ulike perspektiver. For Canetti er massen et psykologisk fenomen; for Le Bon et sosiologisk. Andre, som McDougall, Tarde og Trotter forklarer massen som styrt av en felles vilje under en uidentifiserbar kommando, lik en fuglesverm eller en fiskestim. Fra Le Bon er det klare linjer til Sombart, og fra Sombart videre til Ahlberg.

Det er, slik jeg ser det, to klare internasjonale spor av intellektuell aktivitet til min avhandling: Det er et amerikansk spor til propaganda, med røtter i psykologi og bindestreksfeltet sosialpsykologi, hovedsakelig fra Creel og Bernays. Det kan altså ha vært Moe, og kanskje Lie, som fanget opp det amerikanske sporet og brakte det til Norge. Det andre sporet er europeisk og sosiologisk, med av darwinistisk og spesielt sosialpsykologisk tenkning. Det begynner hos Le Bon, diskuteres av McDougall, Trotter og Tarde, før det politiseres av Sombart. Fra Sombart kommer det til den norske arbeiderbevegelsen gjennom Ahlbergs ”Agitasjonens psykologi”.

⁶³³ Moe, 1934, 186

Under hammermerket

Det er her ikke rett og slett tale om påvirkning utenfra gjennom slike oversettelser. Relevant litteratur blir tilpasset konteksten i Norge gjennom utelatelser og selektive oversettelser. Selv om det ofte er tale om nokså direkte tilegninger, til dels plagierende, blir stoffet ofte gjengitt på ufullstendig vis, og temmelig tendensiøst. Ahlbergs systematiske misforståelse av Sombart er eksempel på dette. Norsk retorisk kultur er en del av internasjonale strømninger, nettopp gjennom denne typen tilpasninger og oversettelser.

Interessen for psykologi vitenskapeliggjør den politiske retorikken. Psykologi er forklarende støttekunnskap i håndboklitteraturen, men brukes også som ornamentikk, uten særlig innhold. Bryn åpner det psykologiske feltet i norsk arbeiderbevegelse ved å skrive om livsbegrensende hemninger påført arbeiderklassen av dårlige livsvilkår. Tilpasningen til norske forhold, med diskre henvisninger til europeisk psykologisk forskning, viser at han leste seg opp på kunnskap som var instrumentelt nyttig for arbeiderbevegelsen. Hans utlegning var i det minste delvis basert på de Mans *Zur Psychologie des Sozialismus* og Hetzers *Kindheit und Armut*. De Mans verk var en teoretisk og idéhistorisk diskusjon over marxismen, mens Hetzers bok var en forskningsrapport fra et stort empirisk arbeid. I 1930 hadde Andr. Arnesen presentert ”fattigdomspsykologi” i tidsskriftet *Kirke og kultur*. Den omfattende kunnskapen danner altså bakteppe i deler av håndboklitteraturen, som hos Moe: ”I disse nye metoder møtes de brennende oppgaver vi ovenfor har nevnt med resultatene av moderne psykologisk forskning og moderne reklameteknikk [...] Det var først og fremst en psykologisk kamp, en propagandakamp.”⁶³⁴ Verken Moe eller de andre forfatterne forteller hvilken konkret kunnskap de bygger sine anbefalinger på. Når det en sjelden gang henvises til studier, som de Mans og Hetzers, er det typisk nok en både tendensiøs og selektiv kildebruk, slik at helt sentrale poenger blir utelatt.

Håndbokforfatterne støtter seg på erfaringer høstet av partier og regimer som hadde slått seg opp ved å engasjere masser i følelsesbaserte masseopptrinn. I hovedsak tar forfatterne enkle påvirkningsteorier for gitt: Publikum reagerer forutsigbart og enhetlig på retorisk stimulans. Bryn bekrefter et slikt syn: ”Arbeiderklassen reagerer

⁶³⁴ Moe 1934, 186

ens.”⁶³⁵ Det finnes likevel tilløp til å forstå differensierte publikumsreaksjoner. Tidens dominerende paradigme var basert på en pavlovsk stimulus-respons-forståelse, formulert i teorier som ”magic bullet theory” eller ”hypodermic needle theory”. De metaforiske benevnelsene understreker tidens dominerende hypoteser: Mediert kommunikasjon blir oppfattet av så godt som alle på en enhetlig og forutsigbar måte. Gerhardsen representerer et visst unntak fra troen på det enkle, psykologiske reaksjonsmønsteret. Hans tilnærming til publikum minner om nyere kommunikasjonssosiologiske teorier med en tredeling av tilhørere, én gruppe av partifeller, en annen av bevisste motstandere, og en gruppe av likegyldige og usikre. Slike karakteristika bruker vi i moderne resepsjonsteori, som hos Hall i Birmingshamskolen, som jo også står bak teoriene og begrepene *encoding* og *decoding*. Men de er nok i realiteten uttrykk for en eldre, erfaringsbasert retorisk tradisjon. Lie skriver om publikumsundersøkelser i USA, og at det der er avdekket holdningsendringer hos enkelte som har vært eksponert for filmer med et visst tendensinnhold, noe han kan ha hentet hos Blumer, i rapporten *Movies and conduct*.⁶³⁶

HOVEDSPØRSMÅL II

Hvilke forandringer finner sted over tid med hensyn til anbefalte uttrykksmidler og -former? Inn under denne delproblemstillingen ligger følgende spørsmål

Er det mulig å se sammenhenger i endringene mellom det politiske og i det retoriske feltet?

Hvilke maktforhold er implisert i typiske fremstillinger av forholdet mellom taler og tilhører?

Forekommer det endringer i slike maktforhold?

Hvilke endringer fanger litteraturen opp som følge av ny kunnskap?

De mest markerte endringene i anbefalte kommunikasjonsuttrykk finner uten tvil sted i overgangen mellom Gerhardsens og Zachariassens håndbøker fra 1930 og 1931, til valgkampen ”Hele folket i arbeide!” i 1933 og propagandalitteraturen fra 1934.

⁶³⁵ Bryn 1931, 15

⁶³⁶ Blumer 1933

Under hammermerket

Endringene i kommunikasjonskulturen kommer samtidig med omleggingen av partiets politikk med formål å tiltrekke seg velgere utenfor den urbane industriarbeiderklassen. Som sitt svenske søsterparti kommer Arbeiderpartiet til at bare på den måten kan det vinne flertall ved valg. Politikkområdet og propagandaen danner en enhet som er vel dokumentert i Colbjørnsens 1933-program *Hele folket i arbeide!* Programmet og valgkampanjene i 1933 og 1934 er glimrende eksempler på kommunikasjon i et helhetsperspektiv: Partiet har et gjennomtenkt innholdskonsept som setter søkelys på folks daglige strev i en massiv og livsødeleggende lavkonjunktur. Dette blir kommunisert i offentligheten på en pedagogisk lettfattelig måte i tidens tilgjengelige kanaler, aviser, film, plakater og massemonstringer. Tiltakene engasjerte og skapte folkelig begeistring hos velgere som inntil da ikke hadde brydd seg om politiske spørsmål.

Den gamle retorikken hadde integrert følelser og fornuft og hensyn til moralsk troverdighet. Følelsene ble aldri løsrevet fra fornuften. Det kunne tenkes sterke uttrykk når saken og situasjonen krevde det, men følelser ble aldri behandlet som en sak for seg, som kunne påvirkes gjennom ren suggesjon. De ble begrenset til modulasjoner i stemmen, kunstpauser i talen og kanskje en sentimental anekdote. Det nye valgtaktiske arbeidet tok ikke lenger sikte på å dyktiggjøre klassen, men å gjøre den til lydige og nyttige velgere i ”massen”.

Omleggingen av den retoriske strategien forsterker den i dette tilfellet tydelige asymmetrien i maktforholdene mellom avsender og mottaker. Agitasjonens publikum kunne være mer eller mindre politisk kvalifisert, men det ble oppfattet som krevende: bare det godt uttenkte og godt uttrykte ville holde mål for publikums dom. Men propagandaens publikum var den irrasjonelle, uselvstendige ”massen” som kunne ledes i alle retninger og innbilles hva som helst. Det er viktig å sentralisere og kontrollere makten over ”ordet”. Det understrekes ved at Youngstorgets partiledelse og taleskrivere utvikler foredragsdisposisjoner og propagandamateriell som blir distribuert til hele partiapparatet i forbindelse med valg, konflikter, merkedager og 1. mai.

Håndbøkene avdekker at det finnes meningsforskjeller om ”de nye metodene” mellom forfatterne. Overgangen finer ikke sted med et slag, men heller ikke uten

Under hammermerket

motsetninger og rivninger. Valget av retorisk strategi var et politisk stridstema i og rundt arbeiderbevegelsen. De yngre kreftene på Youngstorget, Dag Bryn, Haakon Lie og Finn Moe har sannsynligvis hatt avgjørende innflytelse i planleggingen og gjennomføringen av endringene i partiets retorikk. Det er to årsaker til at jeg hevder dette. Den første årsaken er at Bryn, Lie og Moe slår følge med Granat og Ahlberg: De skriver saklig og usentimentalt at politikk bare engasjerer et mindretall av arbeiderklassen. De gamle metodene er som å misjonere blant frelste. Den andre årsaken følger av den første: Youngstorgets yngre krefter forstår at bare ”de nye metodene” kan engasjere massen og utløse partiets velgerpotensial. Mobilisering av massen, med dens numeriske overlegenhet, vil være avgjørende for at partiet skal kunne innta maktposisjoner i et parlamentarisk system med frie valg. Massen lar seg ikke overbevise ved saklig rasjonalitet: Den responderer på politisk retorikk redusert til følelsesbaserte slagord, plakater, musikk og masseopptrinn.

Zachariassen inntar et mellomstandpunkt til endringene. Han erkjenner at de tradisjonelle kommunikasjonsformene ikke fanger massenes og de uengasjertes interesse. Han mener at sakligheten kan forskjønnnes, som arkitekturens funkis, og opptre ved siden av følelsesbaserte propaganda. Gerhardsen er den konserverende i denne konteksten. Han er en mann og en retoriker for mindre fora. Han vil gjerne holde fast ved saklig og nøktern agitasjon. Gerhardsen holder fast ved ”agitasjon” og omtaler ikke metodene som ”propaganda”. Han innser riktignok at fascister og nazister hadde hatt suksess med sin propaganda og gir dem konsesjoner ved å åpne for å studere deres metoder og suksess. Men Gerhardsen tilhører ikke massekommunikasjonens tidsalder slik store mønstringer forutsatte. Han er orientert mot de små forsamlingne og de nye intimediene.

HOVEDSPØRSMÅL III

Hvordan forestiller forfatterne seg den typiske taler og tilhører?

Representerer taleren seg selv, eller representerer han også noe eller noen over, eller bakenfor, seg selv?

Under hammermerket

Oppfatter tilhørerne seg som medlemmer av en gruppe eller et visst sosialt sjikt?

Bli de sett som individer, eller er de interessante først når de utgjør en ensartet mengde mennesker?

Hva slags språk- og menneskesyn er underforstått i forfatterens anbefalinger og i deres forestillinger om den retoriske situasjonen?

I instruksjonslitteraturen, og i skolevirksomhetens formålsparagrafer og målsetninger, er det uttrykte formålet at virksomheten skal dyktiggjøre arbeiderklassens menige og tillitsvalgte til å kunne ta ordet. Den talende personen ”taler” er ikke så interessant, men fordi han forvalter ”ordet”, forplikter han seg til å øve stemmebruk, pust, høytlesning, og til å holde seg informert på partiets politikkområder. Taleren representerer arbeiderbevegelsen i den relevante konteksten. ”Bevegelsen”, leddet mellom individet og klassen, forordner manuskript for talen, planlegger logistikk og praktiske gjøremål. Dette leddet er forankret i fellesskapet av nasjonal og internasjonal arbeiderklasse. Håndbokforfatterne understreker det og tar for gitt at talere slutter opp om ”klassen” som sin oppdragsgiver.

Tilhørerne kan altså grovt sett deles i to hovedkategorier, etter et sosiologisk perspektiv og etter et psykologisk. Det sosiologiske perspektivet, som er sterkest representert i den før-propagandistiske perioden, ser tilhørere som forskjellige. De tilhører ulike grupper med ulike behov; de bor i byen og på landet; de er kvinner og menn; de er industriarbeidere, hushjelper og arbeidsløse. De har fremfor alt sin tilhørighet til arbeiderklassen felles, men de kan ikke tiltales på samme måte.

I litteraturen publisert fra 1934 er det psykologiske perspektivet det dominerende, men det sosiologiske forekommer ennå. I det nye perspektivet kommer den ubevisste ”massen” i tillegg til aktive tilhørere. Det legges vekt på det avgjørende ved å få med massen. Det ville være å gå for langt å hevde at massen helt fortrenger de aktivt lyttende tilhørerne. De to synene på publikum, så diametralt ulike, lever side om side som uttrykk for henholdsvis ”agitasjon” og ”propaganda”, noe jeg redegjorde for under hovedspørsmål I.

Det dominerende inntrykket er likevel at både ”tilhørere” og ”masse” blir betraktet som forutsigbare, ukritiske grupper, med grader av politisk lojalitet og

Under hammermerket

bevissthet som kategoriserende hovednyanser mellom dem. Kirkvaag og Ahlberg sammenligner propaganda med reklame, som publikum knapt kan unnslipe, siden den fanger publikum i en situasjon der det føler seg presset til å handle i tråd med dens budskap.

Massen ble fra 1933 den viktigste enheten i Arbeiderpartiets politisk-retoriske strategi. De som hengir seg til ”massen” er de likegyldige og trygghetssøkende som ønsker anonymitet i dens forestilte fellesskap. Massens nye status, som den får på grunn av sin tallmessige overlegenhet, fremtvinger en ny kommunikasjonskultur: Nødvendigheten av endringer hadde vært diskutert i arbeiderbevegelsen, anekdotisk og intellektuelt. Partiet hadde sett massen slutte opp om brune partier i Europa.

En diskusjon av ”masse” som i min avhandling har meg bekjent ikke tidligere blitt gjennomført i et større forskningsarbeid på norsk. Særlig viktig i denne sammenhengen er dette: ”massen” er motstykket på mottakersiden til den nye psykologiske vitenskap og de nye suggestive teknikkene på avsendersiden. Systematiseringen av den innsikten er et vesentlig bidrag i denne avhandlingen.

Som jeg også har påpekt, er ”masse” et begrep som vanskelig lar seg bruke i en politisk kontekst, i vår del av verden, i vår tid. Jeg var i april 2011 til stede på en politisk debatt om revolusjonen i Egypt, som hadde startet i januar det året. En kommentar fra flere, godt skolerte debattanter var at verden ikke måtte la seg blende av de demonstrerende på *Midan Tahrir*, siden de bare utgjorde en liten, ofte akademisk elite. ”Det er de titalls millioner utenfor *Tahrir*, massene, som er den interessante post-revolusjonære enheten.”⁶³⁷ Min umiddelbare reaksjon var at ”massen” var et upassende, nedlatende uttrykk som var utgått på dato, noe som også Borch tar opp. Jeg tror fremdeles at ”masse” er et vanskelig begrep i norsk politisk diskurs, men at det lever godt som begrep i omtale av ”de andre”, de som ikke er oss. Det går en linje mellom europeisk proletariat i mellomkrigstiden og og fattigfolk på den egyptiske landsbygda idag. Peter Sloterdijk mener at massen og eliten i vår tid fremdeles forakter hverandre. Han hevder at det ”foreligger et objektivt anerkjennelsesproblem. Begrepet masse inneholder kjennetegn per se som gjør en tilbakeholden med anerkjennelsen.”⁶³⁸

⁶³⁷ Frokostmøte i Oslo, april 2011. Det var flere debattanter som brukte ”massen”.

⁶³⁸ Sloterdijk 2005,46

Under hammermerket

Massen, sett fra elitens perspektiv, er vulgær og umoden og må kontrolleres. Slik er det på mange måter fremdeles, selv om ”masse” er tatt ut av sirkulasjon.

Mange gjør seg til talspersoner for massen. Dunker taler på vegne av de menn som ”ingen Stemme har”. Le Bon og Sombart forakter massen. Ahlberg har et ambivalent forhold til den. Zachariassen har medynk med den: ”De russiske millionmasser forstod ikke svært meget.”⁶³⁹ I denne sammenhengen er det påfallende at arbeiderbevegelsens intellektuelle gjør bruk av en litteratur som oser av forakt for de samfunnsgrupper som de foregikk å representere og at de gjør det med så få motforestillinger som i propagandalitteraturen fra 1930-årene.

Moe og Bryn, Granat og Lie visste at uten massens medvirkning ville ikke arbeiderbevegelsen ha mulighet til å komme i posisjon. Massen hører til. Den forsvinner ikke. Den er tungen på vektskåla. Den som søker makt, må holde seg inne med den. Spørsmålet om massens egnethet til demokratisk politisk arbeid er kanskje ikke lenger bare et politisk spørsmål, men også et antropologisk, eller et som hører til i globaliserings sosiologi, der mediene har brakt bilder av ”de andre” til oss og minnet oss om at massen kanskje likevel er et anvendbart uttrykk.

Det finnes kritiske stemmer og etisk refleksjon i arbeiderbevegelsens diskusjoner om propaganda. Trond Hegna skrev i *Mot Dag*:

[...] tilhengere av de nye propagandametoder, som bygger på psykologiske betraktninger og som vil ta nasjonalsocialistenes propaganda i arv – tvangsmessig bringer dem til å bryte med all socialistiske tankegang. Det samme vilde også en bevegelse måtte gjøre som godtok disse teorier som sine egne, og tilegnet sig dem.⁶⁴⁰

Det fremstår som underlig at Moe så sent som i 1936 henviste til Ahlbergs ”Agitasjonens psykologi”, to år etter at Ahlberg, med ryggen mot veggen, hadde forsvart seg mot en presist formulert, saklig fundert kritikk fra *Aftenposten* og *Mot Dag*. Ahlberg hadde definert den ”elementære massen” som bevisstløs og åpen for suggesjon. Bortsett fra Hegnas kritikk forekommer i mitt materiale en underforstått etisk refleksjon over ”de nye metodene” i 1946, da Gerhardsen i den første etterkrigsutgaven av *Tillitsmannen* tok avstand fra propaganda. Et annet slikt unntak er

⁶³⁹ Zachariassen 1931, 72

⁶⁴⁰ Hegna 1934, 411

Under hammermerket

Bryn, som er kritisk til ”reklamen [som] skaper tvangsmessige behovsforestillinger og tvangsinnstilling overfor dem”.⁶⁴¹

Den retoriske situasjonen er et svar på det brennende spørsmålet om hvordan arbeiderklassen kan løfte seg inn til et bedre liv, materielt, kulturelt og anseelsesmessig. Selv om det er åpenbart at forfatterne betrakter seg som medlemmer av arbeiderklassen, enten fordi de er født inn i den, eller fordi de har latt seg integrere i den, er det en undertone av ”vi” og ”dem” i litteraturen. Moe uttrykker det klartest i forordet til ”Nye oppgaver”: ”Den socialistiske bevegelse i Vesteuropa har alltid lagt an på å vinne de store *masser* for det socialistiske synet. Det har den gjort ut fra den opfatning at det vilde være umulig å erobre makten uten å ha folkets flertall bak sig.”⁶⁴² Moes aktør ser massen utenfra, eller kanskje ovenfra. Klassen er ikke subjektet i denne modellen, men et objekt for vitenskapelige studier og propagandistisk påvirkning. Moe er ikke en del av den, men vil for all del ha kontroll over den.

⁶⁴¹ Bryn 1931, 43

⁶⁴² Moe 1934, 185

Kilder

Håndskrevne og maskinskrevne brev og rapporter

En kort beretning om skolens virksomhed. 1901. Mekanikernes Forening.

Skoleplan for socialistiske aftenskoler. 1908. Kristiania.

Utitulerte dokumenter om skolevirksomhet. 1908. redigert av Det norske arbeiderparti og LO. Kristiania.

Tiggerbrev. 1909. Den socialdemokratiske aftenskole i Kristiania.

Tiggerbrev. 1910. Den socialdemokratiske aftenskole i Kristiania.

Hansen, Arvid G. 1921. Brev til "Centralkomiteen for socialistisk skolevirksomhet". Kristiania: Det norske arbeiderparti.

Kviberg, Per. 1913. Beretning for vaarhalvaaret 1913. Kristiania: Den socialdemokratiske aftenskole.

_____. 1909. Beretning fra første skolehalvaar 15. febr. – 13. mai 1909.

_____. 1913. Skolens tilblivelse og virksomhet fra 1909 i korte træk.

_____. 1920. Den socialdemokratiske aftenskole. Kort 10-års oversikt – skoleplan. Undervisningsplan. Kristiania: Arbeidernes aktietrykkeri.

Artikler fra dagspresse

Aftenposten, diverse usignerte artikler i 1934. Annonse 2006.

"Vi er edle". 1934. *Aftenposten*, 13. oktober 1934.

"Hr. Ahlbergs metoder". 1934. *Aftenposten*, 22. oktober 1934.

Arbeiderbladet, diverse usignerte artikler i 1933 og 1934:

"Lederartikkel". Tranmæl, Martin. 1930. *Arbeiderbladet*, 5. november 1930.

"Hele folket kan settes i arbeide". *Arbeiderbladet*, 12. oktober 1933.

"Et citat". 1934. *Arbeiderbladet*, 13. oktober 1934.

"Valget er forbi". 1934. *Arbeiderbladet*, 23. oktober 1934.

Anmeldelser av Massenenes oprør

Dale, Johs. A. 1934. *Den 17de Mai* 23. november

Egge, Solveig. 1934. *Bergens Tidende*, eventuelt *Drammens Tidende*.

Under hammermerket

Hambro, Carl Joachim. 1934. *Aftenposten*.

H.A.N. 1934. *Dagbladet*

H.R. 1934. *Iste mai*

Kaurin, W. 1934. *Hamar Arbeiderblad*.

Moe, Finn. "Ortega y Gasset: Massenes oprør". *Arbeiderbladet*, Desember 1934.

Olaussen, Eugene. 1934. "En bok om Europas skjebneproblemer".

Sørensen, Arne. 1934. „Ortega paa norsk”. *Politiken*. 27. november

Østvedt, Einar. 1934 (?). *Varden* (?)

Aarflot, Sivert. 1935. *Unge Høire*, 20. januar 1935.

Aas, L. 1934. *Agderposten*.

(Ved noen kilder har jeg ikke angitt tittel og dato, fordi de ikke lar latt seg tyde).

Völkischer Beobachter, diverse utgaver 1932-35

Muntlige kilder:

Benavente, Catalina

Gerhardsen, Truls

Lie, Haakon

Vestlund, Gösta

Åberg, Kjersti

Bøker og artikler

Ahlberg, Alf. 1933. *Social psykologi . massans och gruppens, nationens och klassens själsliv*. Stockholm. Tiden.

———. 1934. *Arbeiderbladet*, 31. oktober 1934.

———. 1934. "Agitasjonens psykologi". *Det 20de Århundre. Tidsskrift for Det norske arbeiderparti* no. 35 (6).4.

———. 1934. Forord til svensk utgave av *Massornas uppror*. Stockholm. Natur och kultur.

Bernays, Edward L. 1923. *Crystallizing public opinion*. New York, . Boni and Liveright.

———. 1928. *Propaganda*. New York, . H. Liveright.

Under hammermerket

- . 1965. *Biography of an idea. memoirs of public relations counsel*. New York, Simon and Schuster.
- Bryn, Dag. 1930. "Psykologi og arbeiderbevegelse I". *Det 20de Århundre. Tidsskrift for Det norske arbeiderparti*. 5.
- . 1931. "Psykologi og arbeiderbevegelse II". *Det 20de Århundre. Tidsskrift for Det norske arbeiderparti*. 5.
- . 1931. "Psykologi og arbeiderbevegelse III". *Det 20de Århundre. Tidsskrift for Det norske arbeiderparti*. 4.
- . 1934. "Under hammermerket". *Det 20de Århundre. Tidsskrift for Det norske arbeiderparti* no. 35. 6.
- Bryn, Dag og Lange, Halvard. 1930. "Klasse eller folk". *Det 20de Århundre. Tidsskrift for Det norske arbeiderparti*. 9.
- Braathen, Gunnar. 1934. "Den faglige agitasjon". I *Agitasjon og propaganda. Håndbok for tillitsmenn i de norske arbeider-organisasjoner*, redigert av Haakon Lie, 59–66. Oslo. Arbeidernes Oplysningsforbund.
- Bull sr., Edvard. 1923. *Kommunisme og religion*. Kristiania. Det norske arbeiderpartis forlag.
- Canetti, Elias. 1960. *Masse und Macht, Reihe Hanser*. München. Carl Hanser.
- . 1980. *Die Fackel im Ohr Lebensgeschichte 1921-1931*. München. Carl Hanser.
- Colbjørnsen, Ole og Det Norske arbeiderparti. 1933. *Hele folket i arbeide! Det norske arbeiderpartis kriseprogram*. [Oslo]. Det norske arbeiderparti.
- Creel, George. 1920. *How we advertised America . the first telling of the*. New York. Harper.
- Dalgard, Olav. 1934. "Arbeiderteatret i agitasjonens tjeneste". I *Agitasjon og propaganda. Håndbok for tillitsmenn i de norske arbeider-organisasjoner*, redigert av Haakon Lie, 76–83. Oslo. Arbeidernes Oplysningsforbund.
- . 1936. "Idéer, propaganda og kunst". *Kamp og kultur*.
- . 1973. *Samtid*. Oslo. Tiden norsk forlag.
- de Man, Hendrik. 1926. *Zur Psychologie des Sozialismus*. Jena. Eugen Diederichs Verlag.
- . 1928. *Socialismens psykologi I og II*. Oversatt av Leif Björk. Stockholm. Tiden.
- Doob, Leonard W. 1935. *Propaganda. Its psychology and technique*. New York. Henry Holt and company.

Under hammermerket

- Dunker, Bernhard. 1867. "De Mænd, som ingen Stemme har. Høyesteretts behandling av saken mot thranitterne." Christiania, 14. juni 1855. *Norsk Folkeblad*, 24. august 1867.
- Dyrendahl, Hjalmar. 1934. "Agitasjonsturnéer". I *Agitasjon og propaganda. Håndbok for tillitsmann i de norske arbeider-organisasjoner*, redigert av Haakon Lie, 56–58. Oslo. Arbeidernes Oplysningsforbund.
- Freud, Sigmund. 1921. *Massenpsychologie und Ich-Analyse*. Wien. Internationaler Psychoanalytischer Verlag.
- Friis, Jakob, Dagfin Juel, and Trond Hegna. 1932. *Arbeidernes leksikon*. Oslo. Arbeidermagasinets forlag.
- Gerhardsen, Einar. 1930. *Tillitsmannen. Håndbok i praktisk organisasjonsarbeid*. Oslo. Det norske arbeiderparti.
- . 1934. *Tillitsmannen. Håndbok i praktisk organisasjonsarbeid*. Oslo. Det norske arbeiderpartis forlag.
- . 1935. *Tillitsmannen. Håndbok i praktisk organisasjonsarbeid*. Oslo. Det norske arbeiderpartis forlag.
- . 1946. *Tillitsmannen. Håndbok i praktisk organisasjonsarbeid*. Oslo. Det norske arbeiderpartis forlag.
- . 1934. "Agitasjon i hjemmene". I *Agitasjon og propaganda. Håndbok for tillitsmann i de norske arbeider-organisasjoner*, redigert av Haakon Lie, 51–55. Oslo. Arbeidernes Oplysningsforbund.
- . 1934. "Demonstrasjoner". I *Agitasjon og propaganda. Håndbok for tillitsmann i de norske arbeider-organisasjoner*, redigert av Haakon Lie. Oslo. Arbeidernes Oplysningsforbund.
- . 1934. "Friluftsmøter". I *Agitasjon og propaganda. Håndbok for tillitsmann i de norske arbeider-organisasjoner*, redigert av Haakon Lie, 37–42. Oslo. Arbeidernes Oplysningsforbund.
- Granat, Helge. 1934. "Fremtidens propaganda". *Det 20de Århundre. Tidsskrift for Det norske arbeiderparti* no. 35 (6).4.
- Halle, Ranik og Fedrelandslaget. Propagandaavdelingen. 1928. *Mot 1930! veileder for agitasjon og studiearbeide*. Oslo. Fedrelandslagets forlag.
- Hansson, Per Albin. 1930. "Folk och klass". *Det 20de Århundre. Tidsskrift for Det norske arbeiderparti*
- Hegna, Trond. 1934. "Et leninsitat". *Mot Dag*. Oslo.
- . 1934. "Social psykologi". *Mot Dag*. Oslo.

Under hammermerket

- Hetzer, Hildegard. 1929. *Kindheit und Armut. Psychologische Methoden in Armutsforschung und Armutsbekämpfung*. Leipzig. Hirzel.
- Johansen, Anders. 2012. "Språkmeldingen som handlingsplan. Retorikk og resultater." Oslo. Språkrådet.
- Kant, Immanuel. 1784. Was ist Aufklärung? I *Berlinische Monatschrift*. Berlin.
- Kirkvaag, Ole Anders. 1934. "Reklame og propaganda" *Det 20de Århundre. Tidsskrift for Det norske arbeiderparti* no. 35 (6).4.
- Lange, Halvard M. 1935. *Den socialdemokratiske forening 50 år*. Oslo.
- Lasswell, Harold D. 1927. *Propaganda technique in the World War*. London. Kegan Paul, Trench, Trubner.
- Le Bon, Gustave. 1897. *The crowd; a study of the popular mind*. 2nd ed. London. T. F. Unwin.
- . 1899. *Psychologie des foules*. 4 ed. Paris. Felix Alcan.
- . 1912. *Massans psykologi*. Stockholm. Albert Bonniers förlag.
- Lie, Haakon. 1932. Beretning for det første arbeidsåret. redigert av Arbeidernes opplysningsforbund. Oslo. Arbeidernes opplysningsforbund.
- . 1934. "Filmen og lysbilledet". I *Agitasjon og propaganda. Håndbok for tillitsmenn i de norske arbeider-organisasjoner*, redigert av Håkon Lie, 76–83. Oslo. Arbeidernes Opplysningsforbund.
- . 1934. "Om anlegget av agitasjonsmøter". I *Agitasjon og propaganda. Håndbok for tillitsmann i de norske arbeider-organisasjoner*, redigert av Haakon Lie, 25–36. Oslo. Arbeidernes Opplysningsforbund.
- . 1934. "Om bruken av hammermerket". Tilleggskapittel til *Agitasjon og propaganda. Håndbok for tillitsmenn i de norske arbeider-organisasjoner*, redigert av Haakon Lie. Oslo. Arbeidernes Opplysningsforbund.
- Lie, Haakon (red.). 1934. *Agitasjon og propaganda. håndbok for tillitsmenn i de norske arbeider-organisasjoner*. Oslo. Arbeidernes opplysningsforbund.
- . (red.). 1936. *Agitasjon og propaganda. håndbok for tillitsmenn i de norske arbeider-organisasjoner*. Oslo. Arbeidernes opplysningsforbund.
- . (red.). 1938. *Agitasjon og propaganda. håndbok for tillitsmenn i de norske arbeider-organisasjoner*. Oslo. Arbeidernes opplysningsforbund.
- Lippmann, Walter. 1922. *Public opinion*. New York. Harcourt, Brace.
- . 1927. *The phantom public. A sequel to "Public opinion"*. New York. Macmillan.

Under hammermerket

- McDougall, William. 1921. *An introduction to social psychology*. 14th ed. 1 vols. n.p.
- Meyer, Haakon. 1930. *Det 20de Århundre. Tidsskrift for Det norske arbeiderparti*. Nr. 11.
- Miller, David Crispin (forord til ny utgave 2004) til Bernays, Edward. 1928. *Propaganda*. New York. H. Liveright.
- Mock, James R. og Cedric Larson. 1939. *Words that won the war. The story of The Committee on Public Information 1917–1919*. Princeton. Princeton University Press.
- Moe, Finn. 1934. "De moderne propagandametoder". I *Agitasjon og propaganda. Håndbok for tillitsmenn i de norske arbeider-organisasjoner*, redigert av Haakon Lie, 5–17. Oslo. Arbeidernes opplysningsforbund.
- . 1934. "Nye oppgaver". *Det 20de Århundre. Tidsskrift for Det norske arbeiderparti* no. 35 (6).2.
- Ortega y Gasset, José. 1934. *Massenes oprør*. Oslo. Gyldendal.
- Pollock, Friedrich. 1926. *Sombarts "Widerlegung" des Marxismus*. Edited by Carl Grünberg. Vol. Heft 3, *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*. Leipzig. Verlag von C. L. Hirschfeld.
- Solumsmoen, Olaf. 1934. "Arbeiderpressen – vår beste agitator". I *Agitasjon og propaganda. Håndbok for tillitsmenn i de norske arbeider-organisasjoner*, redigert av Haakon Lie, 67–75. Oslo. Arbeidernes Opplysningsforbund.
- Sombart, Werner. 1896. *Socialismus und sociale Bewegung im 19. Jahrhundert*. Jena. Verlag von Gustav Fischer.
- . 1905. *Sozialismus und soziale Bewegung*. 5te neugearb. Auflage ed. Jena. Gustaf Fischer.
- . 1908. *Sozialismus und soziale Bewegung*. 6. verm. und bis in die Gegenwart fortgef. Aufl. ed. Jena. G. Fischer.
- . 1920. *Sozialismus und soziale Bewegung*. 9. Aufl. ed. Jena. Gustav Fischer.
- . 1925. *Der proletarische Sozialismus ("Marxismus")*. Jena. Gustav Fischer.
- . 1934. *Deutscher Sozialismus*. Charlottenlund. Buchholz & Weisswange.
- Spengler, Oswald. 1924. *Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*. [Ausc. 1924] ed. München. Beck.
- Tarde, Gabriel de. 1910. *L'opinion et la foule*. 3. ed. Paris. Felix Alcan.

Under hammermerket

- Tarde, Gabriel de, og Terry N. Clark. 1969. *On communication and social influence; selected papers, The Heritage of sociology*. Chicago. University of Chicago Press.
- Thrane, Marcus. 1850. *Til Kongen!* Drammens arbeiderforening.
- Trotter, Wilfred. 1917. *Instincts of the herd in peace and war*. London., T. F. Unwin ltd.
- Wiborg, Thor. 1934. "Plakater og trykksaker". I *Agitasjon og propaganda. Håndbok for tillitsmenn i de norske arbeider-organisasjoner*, redigert av Haakon Lie, 90–115. Oslo. Arbeidernes Oplysningsforbund.
- Zachariassen, Aksel. 1931. *På talerstolen. En håndbok i veltalenhet*. Oslo.
- . 1934. "Talen som propagandamiddel". I *Agitasjon og propaganda. Håndbok for tillitsmenn i de norske arbeider-organisasjoner.*, edited by Haakon Lie, 18–14. Oslo. Arbeidernes Oplysningsforbund.
- . 1936. *Lær å tale*. Oslo. Tiden.

Litteraturliste

- Alvesson, Mats, and Kaj Sköldbberg. 1994. *Tolkning och reflektion. Vetenskapsfilosofi och kvalitativ metod*. Lund. Studentlitteratur.
- Arnesen, Andr. 1930. "Fattigdommens psykologi". I *Kirke og kultur*, redigert av Evind Berggrav, 551–564. Oslo. Kirke og kultur.
- Asdal, Kristin (red.) Trygve Riiser Gundersen, Helge Jordheim, Kjell Lars Berge, Karen Gammeljord, Tore Rem og Johan L. Tønnesson. 2008. *Tekst og historie. Å lese tekster historisk*. Oslo. Universitetsforlaget.
- Bastiansen, Henrik G. og Hans Fredrik Dahl. 2003. *Norsk mediehistorie*. Oslo. Universitetsforlaget.
- Bastiansen, Henrik G. 2009. "Lojaliteten som brast. Partipressen i Norge fra senit til fall 1945-2000." Oslo. Pressehistoriske skrifter.
- Bastiansen, Henrik G 2010/11 i Øy, Nils E., Idar André Flo, og Hans Fredrik Dahl. 2010. *Norsk presses historie . 1–4 (1660–2010)*. Oslo. Universitetsforlaget.
- Benjamin, Walter. 1935/1955. *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit . drei Studien zur Kunstsoziologie*. 3. Aufl. ed, Edition Suhrkamp. Frankfurt am Main. Suhrkamp.
- Berntsen, Harald. 1989. *Fagorganisasjonens høyskole. Sørmarka 1939-1989*. Oslo. Tiden.
- Bibelen. Matteus' evangelium, kapittel 27, vers 20–25. 2011-oversettelse.

Under hammermerket

- Bjørnson, Øyvind. 1990. *På klassekampens grunn (1900-1920)*. Oslo. Tiden.
- Brante, Thomas, Heine Andersen, and Olav Korsnes. 1997. *Sosiologisk leksikon*. Oslo. Universitetsforlaget.
- Bromark, Stian, og Halvor Finess Tretvoll. 2009. *Sigurd Evensmo. Alene blant de mange. En biografi*. Oslo. Cappelen Damm.
- Bruun, Christopher. 1878. *Folkelige Grundtanker*. 2. gjennomseede og forøgede Opl. ed. Christiania. Matias Skard.
- Bull jr, Edvard. 1985. "Kriseforliket mellom Bondepartiet og Det norske Arbeiderparti i 1935". *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie* no. 2 (1985).
- Carlyle, Thomas. 1842. *Chartism*. London. Chapman and Hall.
- Dahl, Hans Fredrik. 1975. *Hallo - Hallo! Kringkastingen i Norge 1920–1940*. Oslo. Cappelen.
- . 2001. *De store ideologienes tid*. Del av serien *Norsk idéhistorie*. Oslo. Aschehoug.
- . 2004. *Mediehistorie. Historisk metode i mediefaget*. Oslo. Damm.
- Dahl, Ottar. 1967. *Grunntrekk i historieforskningens metodelære, U-bøkene*. Oslo. Universitetsforlaget.
- Dalgard, Olav.. 1973. *Samtid*. Oslo. Tiden norsk forlag.
- Damslora, Svein, Lill-Ann Jensen, and Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek. 1984. *Bildet som våpen. Norsk arbeiderbevegelses bruk av bildet i kamp og agitasjon*. Oslo. Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek.
- Danielsen, Arthur. 2008. "Kultur i bevegelse." Oslo. Arbeiderhistorie.
- de Waal, Edmund. 2011. *Haren med øyne av rav*. Oslo. Forlaget Press.
- Ellul, Jacques. 1973. *Propaganda*. New York. Vintage Books.
- Gerhardsen, Rolf. 1959. *En fakkell ble tent . arbeidernes kveldsskole i Oslo fra 1909 til 1959*. Oslo. [s.n.].
- Gilje, Nils, og Harald Grimen. 1993. *Samfunnsvitenskapenes forutsetninger. Innføring i samfunnsvitenskapenes vitenskapsfilosofi*. Oslo. Universitetsforlaget.
- Gripsrud, Jostein. 1981. *La denne vår scene bli flammen*. Oslo. Universitetsforlaget.
- . 1982. "Arbeiderbevegelsens teatervirksomhet i Norge i 30-åra – og dens begrensninger". *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie* no. 2 (1982).
- . 1999. *Mediekultur, mediesamfunn*. Oslo. Universitetsforlaget.

Under hammermerket

- Habermas, Jürgen. 1971. *Borgerlig offentlighet. Dens framvekst og forfall. Henimot en teori om det borgelige samfunn*. Oslo. Gyldendal.
- Hindle, Steve and Jane Humphries. 2008. *Feeding the masses. Plenty, want and distribution of food and drink in historical perspective, The Economic History Review 61(2008). Special Issue No 51*. Oxford.
- Jensen, Lill-Ann. 2002. "I hammerens tegn. Nye agitasjons- og propagandaformer i norsk arbeiderbevegelse på 1930-tallet". I *Arbeiderhistorie*, redigert av Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek. Oslo. Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek.
- Jenssen, Dag. 1990. *Mentalité. en vitenskapsteoretisk studie i mentalitetshistoriske tekster av Ariès, Mandrou og Vovelle, Skriftserien / Universitetet i Bergen, Senter for vitenskapsteori*. Bergen. Ariadne.
- Johansen, Anders. 2002. *Talerens troverdighet*. Oslo. Universitetsforlaget.
- . 2006. Talekunst. Teknikk og naturlighet i det offentlige rom - Æresforelesning ved Norsk antropologisk forenings årskonferanse i Trondheim, 19. mai 2006. «Homo faber»
- . 2009. *Skriv! Håndverk i sakprosa*. Oslo. Spartacus.
- . 2012. "Språkmeldingen som handlingsplan. Retorikk og resultater." Oslo. Språkrådet.
- . 2012. "Ekspertise og propaganda. Momenter til en politisk-retorisk historie 1930–1950". I *Hunting high and low. Skriftest til Jostein Gripsrud på 60-årsdagen*. Oslo. Spartacus
- Johansen, Anders og Jens E. Kjeldsen. 2005. *Virksomme ord. Politiske taler 1814–2005*. Oslo. Universitetsforlaget
- Josephson, Olle. 1996. *Arbetarna tar ordet. Språk och kommunikation i tidig arbetarrörelse*. Stockholm. Carlsson.
- Josephson, Olle og Marie Hedström. 1995. *Akta er för sociademokraterna! Den tidiga arbetarrörelsens agitationsbroschyrer*. Stockholm. Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek.
- Kalleberg, Ragnvald. 2002. "Om vitenskapelig ydmykhet." I *Samisk forskning og forskningsetikk*, 151–185. Oslo. Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora.
- Kjeldsen, Jens Elmelund. 2012. "The study of Rhetoric in Norway" I *Hunting high and low*, redigert av Jan Fredrik og Karl Knapskog Hovden. Oslo. Spartacus.
- Klee, Ernst. 2003. *Das Personenlexikon zum Dritten Reich. wer war was vor und nach 1945*. Frankfurt am Main. S. Fischer.

Under hammermerket

- Knapskog, Karl og Jan Fredrik Hovden. 2012. *Hunting high and low . skriftfest til Jostein Gripsrud på 60-årsdagen*. Oslo. Spartacus.
- Kock, Christian. 1999. "Retorik og hermeneutik". *Rhetorica Scandinavica* no. 10 (1999).
- Kokkvoll, Arne. 1982. "Arbeiderkultur". *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie* no. 1 (1982).
- Kokkvoll, Arne, Lill-Ann Jensen, Edvard Bull, og Jakob Sverdrup. 1985. *Arbeiderbevegelsens historie i Norge*. Oslo. Tiden.
- Lahlum, Hans Olav. 2010. *Haakon Lie. Historien, mytene og mennesket*. Oslo. Cappelen Damm.
- Lange, Halvard M. 1935. *Den socialdemokratiske forening 50 år*. Oslo.
- Langslet, Lars Roar. 1988. *Mennesker og milepæler. 30 taler, 2 skisser om retorikk*. Oslo. Cappelen.
- Lassalle, Ferdinand. 1863. *Arbeiterprogramm: über den bestehenden Zusammenhang der gegenwärtigen Geschichtsperiode mit der Idee des Arbeiterstandes*. Zürich. Meyer & Zeller.
- Lie, Haakon 1975. - *slik jeg ser det*. Oslo. Tiden.
- _____. 1988. *Et bål av vilje*. Oslo. Tiden.
- _____. 1988. *Veiviseren*. Oslo. Tiden.
- Lie, Haakon, Hilde Harbo og Hans Olav Lahlum. 2008. *Slik jeg ser det nå*. Oslo. Cappelen Damm.
- Lindstedt, Inger. 1998. *Till de unga, till dem som ämna bliva tidningsmän. Handböcker i journalistik, Göteborgsstudier i journalistik och masskommunikation*. Göteborg. Institutionen för journalistik och masskommunikation, Göteborgs universitet.
- Lorenz, Einhart. 1972. *Arbeiderbevegelsens historie. En innføring. Norsk sosialisme i internasjonalt perspektiv, Pax-bok*. Oslo. Pax forlag.
- Marx, Karl. 1983. *Kapitalen. kritikk av den politiske økonomien*. Oslo. Oktober.
- Marx, Karl, Friedrich Engels, and Det Danske Socialdemokrati. 1918. *Det kommunistiske Manifest*. 2. omarb.udg. ed. København.
- Mastrangelo, Lisa. 2009. "World War I, Public Intellectuals, and the Four Minute Men. Convergent Ideals of Public Speaking and Civic Participation". *Rhetoric & Public Affairs* no. 12 (4).607–633. doi. 10.1353/rap.0.0125.
- Maurseth, Per. 1987. *Gjennom kriser til makt (1920–1935)*.

Under hammermerket

- McCarthy, Justin. 1879. *A history of our own times . from the accession of Queen Victoria to the general election of 1880*. Leipzig. Bernhard Tauchnitz.
- McGarrity, Matt og Richard Benjamin Crosby. 2012. "Rhetorical Invention in Public Speaking Textbooks and Classrooms". *Rhetoric Society Quarterly* no. 42 (2).23.
- Miller, David og William Dinan. 2008. *A century of spin: how public relations became the cutting edge of corporate power*. London. Pluto.
- Mral, Brigitte. 1999. *Talande kvinner. Kvinnlige retoriker frå Aspasia till Ellen Key*. Nora. Nya Doxa.
- Ortega y Gasset, José, og Thomas Mermall. 1930. *La rebelión de las masas, Clásicos Castalia*. Madrid. Castalia.
- Ottelin, Odal. 1916-20. *Det offentliga talandes konst*. Stockholm. Studentföreningen Verdandis småskrifter 196, 197.
- Poliakov, Leon. 2003. *The History of Anti-semitism. Suicidal Europe, 1870-1933*. Philadelphia. University of Pennsylvania Press. .
- Scheibler, H. 1915. *Reklamen. Med særlig hensyn til annonsering i aviser og tidsskrifter*. Kristiania. Fabritius.
- Skjervheim, Hans. 1992. *Filosofi og dømmekraft, Det Blå bibliotek*. Oslo. Universitetsforlaget
- Sloterdijk, Peter. 2005. *Masseforakt. Kampen mellom høy og lav kultur i moderne samfunn*. Oslo. Damm.
- Sproule, J. Michael. 2010. "The Four Minute Men and Early Twentieth-Century Public Speaking Pedagogy" i *Rhetoric & Public Affair*. pp. 309-321
- Språkpolitikk for Universitetet i Bergen.
- Strauss, Anselm L. og Juliet M. Corbin. 1990. *Basics of qualitative research. Grounded theory procedures and techniques*. Newbury Park, Calif. Sage.
- Sørenssen, Bjørn. 1980. *"Gryr i Norden". norsk arbeiderfilm 1928–1940 i internasjonalt perspektiv*. Trondheim. Universitetet i Trondheim, Institutt for drama, film, teater.
- . 1982. "Arbeiderfilmen i Norge 1928–1940". *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie* no. 2 (1982).
- Thagaard, Tove. 2003. *Systematikk og innlevelse. En innføring i kvalitativ metode*. 2. utg. ed. Bergen. Fagbokforl.
- Tjelmeland, Hallvard. 1986. "Politikk og historie. Om ulike syn på dei sosiale drivkreftene bak danninga av regjeringa Nygaardsvold". *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie* no. 2 (1986).

Under hammermerket

- Toulmin, Stephen. 1963. *Foresight and understanding; an enquiry into the aims of science*, Harper torchbooks The Science library TB 564. New York,. Harper & Row.
- Trippestad, Tom Are. 2009. *Kommandohumanismen. En kritisk analyse av Gudmund Hernes' retorikk, sosiale ingeniørkunst og utdanningspolitikk*. [Bergen]. Universitetet i Bergen.
- Tveterås, Harald. 1996. *Solidaritet utad – konkurranse innad. Fagforeningsvirksomhet på A/S Rosenberg mek. verksted i perioden 1945 til 1970*. Bergen. [H. Tveterås].
- Universitets- og høyskolerådet. *Overordnete språkpolitiske retningslinjer*.
- Veiteberg, Jorunn. 2000. "Det moderne maleri er plakat": ein historisk studie av norske bildeplakatar 1898-1945. Avhandling (dr. philos). Universitetet i Bergen.
- Villadsen, Lisa Storm. 2008. "Retorisk medborgerskab". *Rhetorica Scandinavica* no. 48.5.
- Wolke, Lars Ericson. 2011. *Joseph Goebbels. En biografi*. Oslo. Spartacus.
- Zachariassen, Aksel. 1978. *Spennende år. Fra krig til krig med ord og penn*. Oslo. Tiden.
- Øy, Nils E., Idar André Flo, og Hans Fredrik Dahl. 2010. *Norsk presses historie . 1–4 (1660–2010)*. Oslo. Universitetsforlag

Digital litteratur

Databaser med akademisk litteratur

<http://virksommeord.uib.no/>

<http://www.tandf.co.uk/journals/rqjs>

www.thecanadianencyclopedia.com

www.press.uchicago.edu

Digital ordbok

<http://www.etymonline.com/>

Arbeiderpartiet, egenpresentasjon

<http://arbeiderpartiet.no/Om-AP/Aps-historie/Partiprogrammer-fra-1885-til-i-dag>.

Statistiske databaser

http://www.ssb.no/histstat/nos/nos_ix_040.pdf.

Under hammermerket

http://www.npg.org/facts/us_historical_pops.htm.

**Errata for
Under hammermerket**

*Hvordan utvikler norsk arbeiderbevegelse en retorisk
instruksjonslitteratur på 1930-tallet?*

Tor Bang

Avhandling for graden philosophiae doctor (ph.d.)
ved Universitetet i Bergen

(sign kandidat)

(sign fakultet)

11. mars 2013

Errata

Side 18 og side 295. “Er det mulig å se sammenhenger i endringene mellom det politiske og i det retoriske feltet” rettes til “Er det mulig å se sammenhenger i endringene mellom det politiske og det retoriske feltet”

Side 21: Knut Kjeldstadli skal krediteres i fotnote 16. Den skal også inn i litteraturlisten på side 310: Kjeldstadli, Knut. Aksel Zachariassen – utdypning (Norsk biografisk leksikon) i Store norske leksikon. Hentet fra [snl.no/Aksel Zachariassen](http://snl.no/Aksel_Zachariassen).

Side 71 “Arbeidsløsheten for fagorganiserte var 33,4 prosent” skal rettes til “Arbeidsløsheten for fagorganiserte i 1933 var 33,4 prosent”

Side 182: “her informant nr. 8” rettes til “her informant nr. 14”